За Державність

Матеріали до Історії Війська Українського

Збірник 4

Українське Воєнно-Історичне Товариство

збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріяли, дотичні до історії Війська Українського з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих (§ 1 Статуту).

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО дбає про впорядкування та охорону памятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України (§ 1 Статуту).

ЧЛЕНОМ ТОВАРИСТВА МОЖЕ БУТИ кожний повнолітній громадянин-українець, військовий чи цивільний (§ 6 Статуту).

ДІЙСНІ ЧЛЕНИ Т-ВА вносять вписових 5 злотих і членського внеску 12 злотих річно (може бути внесено квартально або й місячно згори — § 8 Статуту).

На ЧЛЕНА ПОЧЕСНОГО може бути обрана загальними зборами, на внесок Управи Товариства, ОСОБА, ЩО СПРИЧИНИТЬСЯ до РОЗВОЮ ТОВАРИСТВА своєю видатною працею або матеріяльно, внесши до каси Т-ва одноразово щонайменше 500 злотих (§ 10 Статуту).

До ОБОВЯЗКУ членів Т-ва належить всебічна допомога та ПРОПАҐУВАННЯ ІДЕЇ ТОВАРИСТВА (§ 13 Статуту).

Дійсні й почесні члени Товариства мають право носити на грудях ВІДЗНАКУ ТОВАРИСТВА (§ 12 Статуту).

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО існує й переводить свою працю без жадних допомог і субсидій і через це звертається з проханням до КОЖНОГО СВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА підтримати морально й матеріяльно Товариство чи то воєнно-історичною працею для журнала „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ", чи вступом у дійсні або почесні члени Товариства, чи офіруючи можливу квоту на його діяльність.

Друковані заяви для вступу в члени Товариства, на бажання, висилає безпроволочно Управа Товариства.

Членські внески й пожертви проситься пересилати з Польщі — на конто Товариства в ПКО ч. 68686, а з-за кордону — як показано на 3-й сторінці окладинки.

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ.

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

ЗБІРНИК 4

ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
КАЛІШ — 1934

POUR L'INDÉPENDANCE

MATÉRIAUX POUR SERVIR L'HISTOIRE DE L'ARMÉE UKRAINIENNE

RECUEIL 4

PUBLIÉ PAR LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE D'HISTOIRE MILITAIRE
KALISZ — 1934

Редаґує Колеґія.

Відвічальний редактор
Полковник Михайло Садовський.

Drukarnia Ziemi Kaliskiej, Kalisz.

ЗМІСТ — TABLE DES MATIÈRES:

Оздоби та ілюстрації до цього збірника виконали:

Малюнки для окладинки — арт.-мал. проф. Петро Холодний.

Схеми до „Зимового Походу" — підполк. Микола Стечишин.

Схеми до „Лоєва" — хор. М. Фурман-Шаубе.

Схему до „Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р." — інж. О. Симянців.

Схеми до „Українська армія в боротьбі з Московщиною" — ген. П. Шандрук.

Складав — складач Генрих Кутнер.

Коректу правив — підполковник Микола Харитоненко.

М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО
Генерал-поручник.

ЗИМОВИЙ ПОХІД.

(6.XII. 1919 — 6.V. 1920 р. р.).

ЧАСТЬ IV.

I.

Марш армії в районі Ананьїв — Балта — ст. Любашівка в цілях витворення ситуації на прорив через відділи Червоної Армії.

Район, що в ньому розвинулися квітневі чини Української Армії, обмежувався на сході середнім Бугом, на заході — Дністром; з півночі лінією: Ямпіль—Брацлав (обидва включно), а на півдні—Дубосари—Ананьїв—Ольвіопіль (всі включно), тобто до нього входили: південна половина Поділля й північно-західня частина Херсонщини (повіти: Тирашпільський, Ананьївський, Ольвіопільський), що разом складало простір біля 200 верстов з півночі на південь і 75 верстов із заходу на схід.

Залізницею Жмеринка — Одеса майбутня площа наших чинів поділялася на дві нерівні частині (східню й західню), при чому кожна мала свої властивості.

Місцевість, взагалі, пагориста, на захід від залізниці стає сильно гористою; до того ще глибокі балки, що тягнуться головним чином зі сходу на захід, густо прорізують усю західню частину цього району. З цих причин західня частина для маневрування війська була дуже незручна. Крім того, в цілому окресленому районі переважає глинуватий ґрунт. Однак, у місцевостях, що прилягають до Бугу, а особливо в районі Ольгополя й Ананьєва, ґрунт—піскуватий.

В частині від Ямполя до Тирашполя Дністер, особливо на весні, досить широкий і бистрий, і його вважаємо за серйозну водну перешкоду, що вимагає при форсуванню спеціяльних воєнно-технічних засобів.

Крім численних струмків, що вються по всій цій території в усіх напрямках, район прорізують до десятка значних Дністрових допливів. Ці річки у весняну пору були теж значними перешкодами для рухів армії.

Опис району ми закінчимо вказівкою, що, крім смуги понад Дністром, південна частина району має більше лісів, а щодалі на північ — лісів менше.

Шляхи: крім головної залізничної лінії Жмеринка — Одеса, що про неї ми вже згадували, східню частину району зі сходу на захід прорізують три залізничні лінії, а саме: вузькоколійна — Вапнярка — Христинівка, Попелюхи — Гайворон і ширококолійна — Бірзула—Балта — Ольвіопіль. Перша й остання лінія обслуговували московський фронт і були під пильною охороною червоних бронепотягів.

На оборудувані ґрунтові шляхи район був бідний. Крім єдиної шоси, що тягнулася вздовж Дністра, були лише окремі відтинки їх.

На загал, цей район був досить підхожий, ба, навіть, зручний для маневрування невеликих відділів партизанського характеру, але й дуже важкий для руху відділів із гарматами та обозними валками.

Настрій населення на Херсонщині та на Поділлю до москалів був виразно ворожий. Саме перед нашим прибуттям, на початку квітня, в усьому районі було неспокійно — то тут, то там вибухали повстання.

* * *

18 квітня вся Українська Армія була вже на правому березі Бугу (схема 12). Дане кінному Запорозькому полкові оперативне завдання було виконане: залізничний міст біля Василинової (20 верстов на південь у напрямку на Одесу) полк спалив. Через те, а також у наслідок того, що ми пошкодили залізничний міст через Буг, можна було сподіватися, що на цілій дільниці залізничний рух буде припинений щонайменше на три-чотири тижні.

Тут командування довідалось, що в районі Ананьєва й Балти зривалися масові селянські розрухи. Ці міста були якраз у напрямку того району, де перебували в тому часі Українська Галицька Армія та частини полковника Удовиченка, а тому командування вирішило скерувати армію в район Ананьїв—Балта—Бірзула—ст. Любашівка (на схід від Бугу).

Від Вознесенського до Ананьєва по повітряній лінії буде до 100 верстов, а від Ананьєва до Балти—біля 40 верстов. Рейд Запорозької кінноти на Одесу не міг маскувати нашого руху на північ більше, як тиждень.

Взявши все сказане вище під увагу, командування рішає рушити в напрямку на Ананьїв. До с. Святотроїцького марш для армії був призначений спільний по осі: Кантакузенка й Миколаївка (18), Софіївка (20), Покровка (21), Святотроїцьке (22); в околиці с. Святотроїцького (25 верстов на південний схід від м. Ананьєва) дивізії мали вже одержати кожна своє власне бойове завдання, а саме:

Запорозька дивізія: 22 квітня—захопити Ананьїв і окремим кінним відділом зробити наскік на Бірзулу;

Київська дивізія: між 23 і 24 квітня — захопити місто Балту та залізничну станцію Балту;

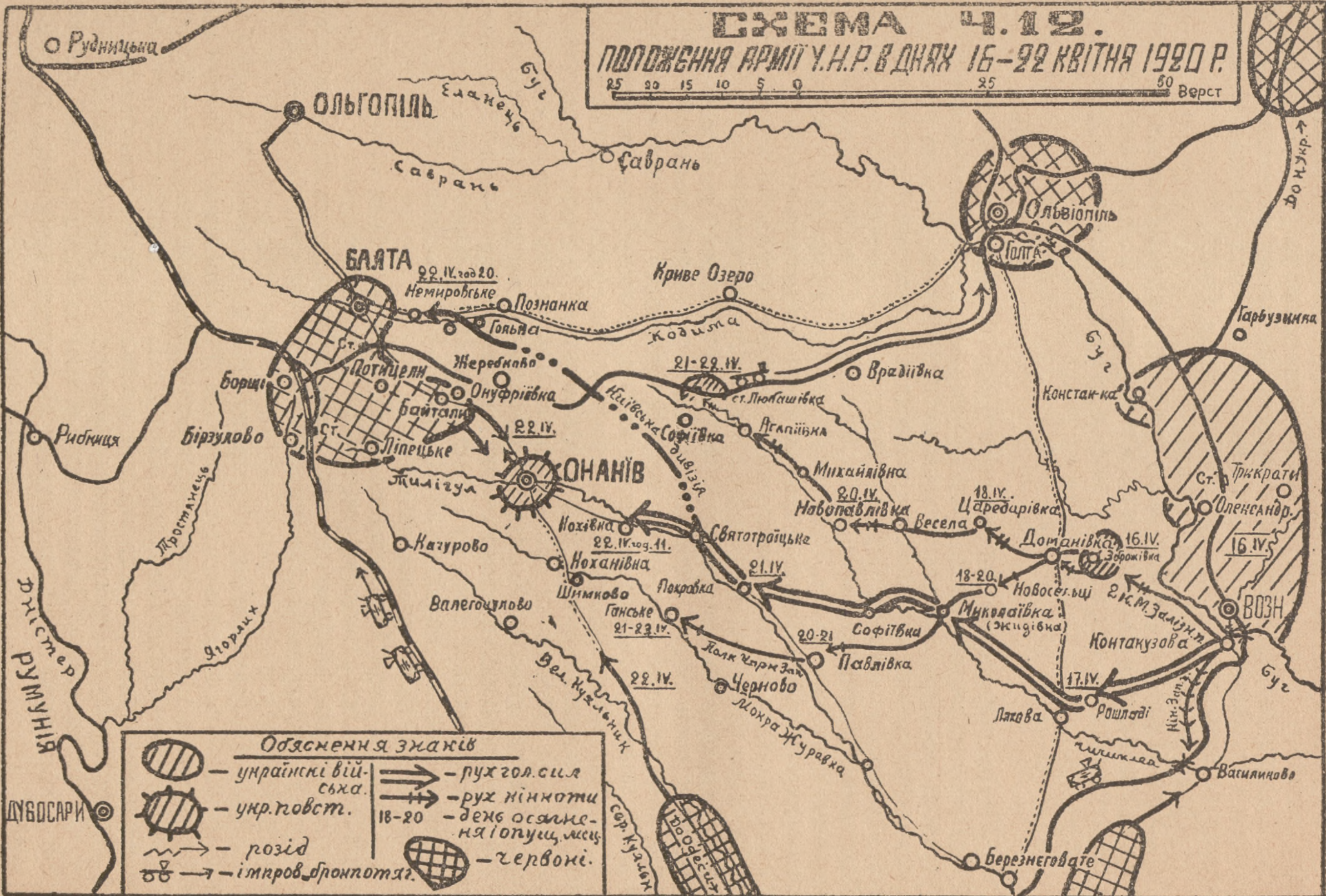
СХЕМА ч. 12.
ПОЛОЖЕННЯ АРМІЇ У.Н.Р. В ДНЯХ 16–22 КВІТНЯ 1920 Р.
25 20 15 10 5 0 25 50 Верст
Обяснення знаків
— українські війська.
— укр. повст.
— розід
— імпров. бронпотяг.
— рух гол. сил
— рух пінноти
18–20 — день осягнення і опущ. місц.
— червоні.
Рудницька
Ольгопіль
Еланець
Буг
Саврань
Баята
22.IV. год 20.
Немировське
Познанка
Гольма
Криве Озеро
Кодима
Ольвіопіль
Голта
Гарбузинка
До Укр.
Борщі
Потицели
Жеребково
Онуфріївка
Байтали
Ліпецьке
Бірзулово
Рибниця
22.IV.
Онанів
Тилігул
Київська дивізія
Софіївка
21-22.IV.
ст. Любашівка
Врадіївка
Агапіївка
Михайлівна
Констан-ка
Ст. Трикрати
Олександр.
16.IV.
Вознесенськ
20.IV.
Новопавлівка
Весела
18.IV.
Царедарівка
Доманівка
Зброжівка
Новосельці
Миколаївка (Жидівка)
Софіївка
Святотроїцьке
21.IV.
Нохівна
22.IV. год. 11.
Ноханівна
Шимково
Покровка
Ганське
21-22.IV.
20-21
Павлівка
Полк Чорн. Зап.
Черново
Мокра Журавка
Контакузова
17.IV.
Рашлаві
Лахова
Чичиклея
Василиново
Березнеговате
До Одеси
Кагурово
Валегоцулово
Вел. Куяльник
Сер. Куяльник
22.IV.
Тростянець
Ягорлик
Дністер
Румунія
Дубосари

Волинська дивізія та 3-й кінний полк: складаючи спільну армійську резервну групу,—посуватися за Запорожцями.

Додаткове завдання для Волинців: 21 квітня окремим відділом захопити ст. Любашівку (на залізничній лінії Балта – Голта), зімпровізувати бронепотяг і потім зробити випад на Голту;

Штаб армії — при Запорожцях.

Українська Армія, вже добре озброєна, морально зміцнена, дивилася з повною вірою в майбутнє й була, хоч невелика числом, але висока своєю якістю бойовою.

* * *

Похід війська по Забужжю в район Ананьєва відбувся легко й без жадних перешкод із боку ворога, але з часом наближення до Ананьєва ситуація ставала грізнішою. 20 квітня ми мали відомості, що під Ананьєвом ішли завзяті бої між повстанцями й москалями та що московські каральні відділи спалили пять великих сіл (називали Липецьке, Потицели, Байтали, Онуфріївку та Селиванівку); щоби загрозити червоним стилу, Київську дивізію з визначеної осі маршу скеровано в район Балти, а решта армії продовжувала свій марш. 22 квітня, біля 11-ої години, колона Запорожців та 3-й кінний полк увійшли до села Кохівки (верстов 12 від Ананьєва) (схема ч. 12); по дорозі з міста тяглися численні фури з утікачами; плач жінок і дітей, прокльони старих справляли на колону гнітюче враження. „Поспішайте, бо наші відходять, москалі все чисто палять" — чулося з возів та від селян, що натовпом вийшли назустріч нашим колонам.

У Марянівці від посланців отамана Пшонника я достав першу докладну орієнтовку: ворожий відділ наступав із Балти в приблизній силі до 600 баґнетів та при численних кулеметах; гармат відділ не мав, кінноти – обмаль. Повстанців було сила – аж до 5,000, але вони були зле озброєні; дійсною силою повстанців був тільки Чорноморський партизанський полк (з Тирашполя—150 чоловік піхоти при кулеметах і кінному дивізіоні до 90 шабель); Чорноморці були добре озброєні, але їм бракувало набоїв.

Червоні енерґійно тиснули повстанців і вже були біля північно-західньої околиці Ананьєва (передмістя Гардранбура).

Я вирішив: підтримати повстанців на фронті гарматним вогнем, а кінноту направити на ліве крило й ворожі тили, щоби відрізати їм шляхи на Балту.

Коло 14 години цього (22 квітня 1920 р.) дня в с. Великій Боярці (місцевість ця означена на схемі ч. 14) частини армії одержали від мене такого наказа, виданого безпосередньо командирам частин:

1) Полковникові Алмазову з одною батареєю обсадити позицію на північно-східній околиці міста й підсилити фронт повстанців та Чорноморського полку гарматним вогнем;

2) Полковникові Литвиненкові з кінною бриґадою (3-й кінний і 2-й Запорозький полк) заатакувати ліве крило червоних, а по змозі і стилу;

3) Іншим частинам Запорожців стягнутися до західньої частини с. Марянівки й ждати на мій приказ;

4) Штаб армії на західній околиці с. Марянівки *) командний пункт — висота 93,4.

З південного сходу до Ананьєва підходить велика й широка балка, і в ній тече річка Тиліґул. По цій балці розсипані села й хутори, що без перерви тягнуться з десяток верстов і потім поступово зливаються з передмістям. Річка Тиліґул, що поділяє місто на дві частині, неглибока й має тверде дно; через неї декілька мостів і бродів. З північного сходу місцевість дуже гориста й має добрі обсерваційні пункти. На північ від міста місцевість має характер піднесеної високорівні.

Від вступу нашого війська у бій ефект був для обидвох сторін надзвичайний. Кілька влучних гарматних стрілів кінно-гірського дивізіону, а потім атака кінної бриґади (використали криївки по балках) вирішили вислід бою, хоч наша кіннота все ж таки мала значні страти від московського кулеметного вогню. **).

О 20-й годині: в самому місті Ананьєві, в повстанчому штабі я побачився з отаманом Пшонником, що був душею цілого повстання, та з його начальником штабу полковником генерального штабу Г-м. Після отаманового докладу я зауважив повстанцям, що армія наша має своє спеціяльне завдання та що по трьох днях вона обовязково має залишити Ананьїв, а тому вони мусять мати це на увазі й бути до того готові.

О 22-й годині: військо групувалося на ночівлю так: (схема ч. 13).

В самому місті—штаб армії, штаб повстанчий, 3-й кінний полк, Чорноморський полк і повстанчий відділ; Запорожцям відведено східню частину міста — Задніпрянці, а Волинцям — північно-західню.

23 квітня ранок пройшов спокійно.

Олівдні: московський каральний відділ, приблизно в числі від 600 до 900 бойців при 4 гарматах та невеликих кінних відділах, повів наступ на Ананьїв з південно-східнього напрямку на передмістя Благодатне (схема ч. 13). Бій розпочато в тому самому угрупуванню, в якому військо було розміщене на ночівлю. Першу відсіч москалям дали Алмазівці й 3-й кінний полк, командир якого з власного почину перейшов до контр-наступу й тим на деякий час звязав ворогові активність; за цими першими відділами вступили до бою й Запорожці на нашому правому крилі. Командування вирішило прийняти бій на висотах, що на південний захід від міста Ананьєва (висота 102,02); Запорозька артилерія зайняла відкриту позицію за річкою Тиліґулом, на спаді висоти 93,4.

Треба віддати належне москалям: вони атакували енерґійно й уперто повторювали свої вдари. З дозорного пункту полковника Алмазова (вис. 93,4) видно було простим оком, як вони, використовуючи вузенькі балки, спускалися в долину річки Тиліґулу й нама-

---

*) Див. схему ч. 14, де означено цю місцевість.

**) Першу атаку червоні навіть одбили.

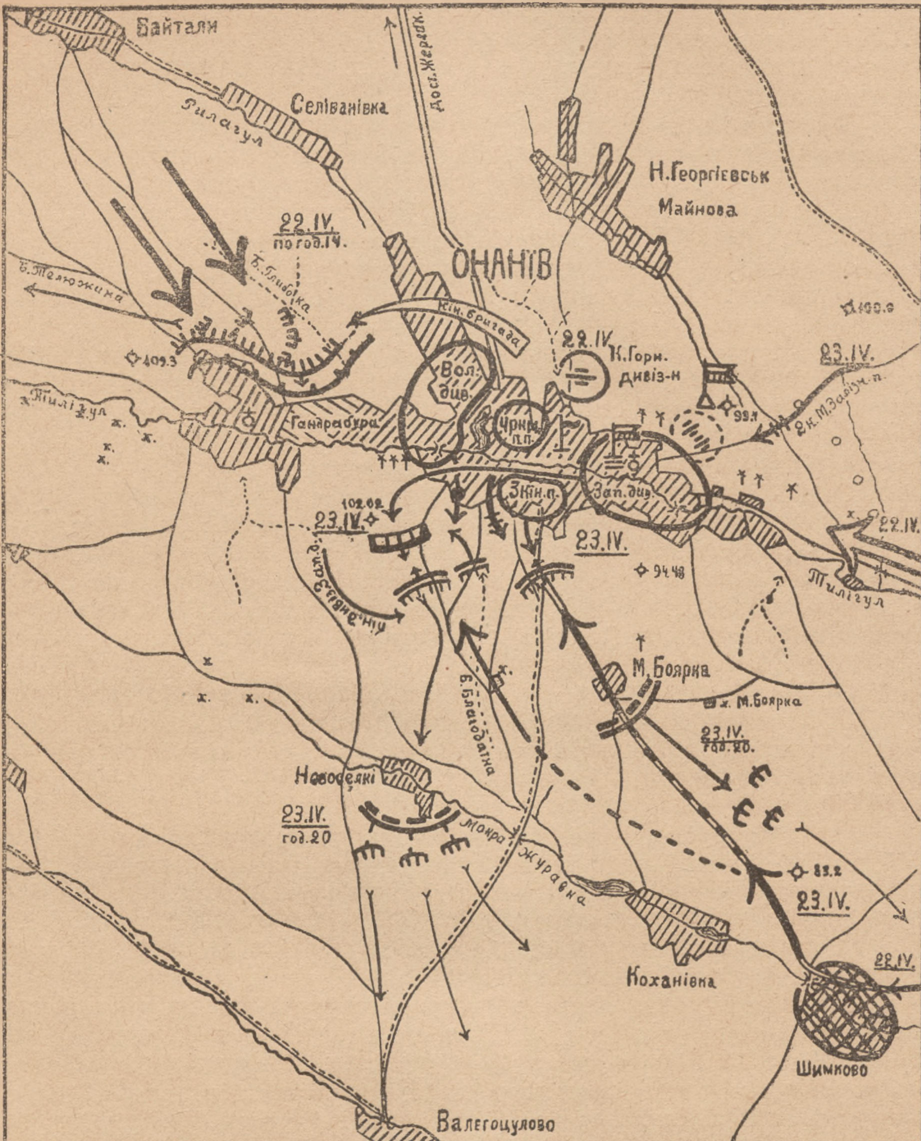

СХЕМА Ч. 13.

ПОЛОЖЕННЯ ЗАПОРІЖСЬКОЇ, ВОЛИНСЬКОЇ ДИВІЗІЙ І 3 КІН. ПОЛКУ В ДНЯХ 22–23. IV. 1920 Р.

Обяснення знаків:

— Повстанці під натиском червоних; — Вступ дивізій до Онанїва в дню 22. IV.
— Червоні в дню 22. IV. — Угруповання в ніч 22/23. IV.
— " " 23. IV. — Артил. Запор. див. під час бою 23. IV.
— Ситуація о год. 20 дн. 23. IV.; — Штаб повстанців; — Кін. полк ім. Гетьм. Мазепи
— Керунки утечі червоних.

Поділка 1:200.000 (1 см. = 2 кілометр.).

ґалися охопити ліве крило Запорожців зі сходу. Щоби допомогти Запорожцям, командування армії наказує кінному Мазепинському полкові з його пластунами перешкодити цьому ворожому маневрові.

О 14-й годині. Піший Запорозький полк рішучим контр-наступом, без стрілу, примусив червоних до відступу, а Запорозька дивізійна кіннота, направлена на ворожі тили, примушує їх прискорити свій відступ і тікати. Переслідування червоних тривало до пізнього смерку й зупинилося аж біля річки Мокрої Журавки.

О 20-й годині. Командування армії припиняє бій і, з огляду на пізній час та через втому вояків, залишає Запорожців на ночівлю в тому самому розпологові, що його після атаки прийняло Командування Запорозької дивізії, а саме: в с. Новосілках (7 верстов на південний схід від Ананьєва) — штаб дивізії та піші частини; на передмістю Благодатному — кінно-гірський дивізіон полковника Алмазова, а в Малій Боярці — (5 верстов на південний схід від Ананьєва) — кінна бриґада.

Так була зліквідована й друга спроба червоних опанувати місцем розпологу повстанців.

* * *

Але командування все не було спокійне за напрямок Вознесенське—Ананьїв, а через те до зазначеного вище угрупування вводить такі корективи: Волинській дивізії на прийдешню добу доручає глибоку розвідку на південь і південний схід від нашого угрупування.

Кінно-Мазепинський полк Волинської дивізії був на ночівлю пересунутий далі на східню околицю м. Ананьєва, Чорноморському полкові й повстанцям отамана Пшонника було дане завдання ближньої охорони міста; крім того, від конвою командарма о 3-й год. 24 квітня наказано викинути серію розїздів уздовж по долині річки Тилiґула. Треба зазначити, що в усі відповідальні моменти з кінними частинами, що були при команді, командування робило свої власні розїзди для контролі, бо досвід показав, що ця подвійна розвідча служба на важніших напрямках часто давала добрі наслідки.

В цьому новому угрупуванню дві наші дивізії—Волинська й Запорозька та повстанці мали перебути ніч із 23 на 24 квітня; треба тільки ще зазначити, що про полк Чорних Запорожців Командування Армії до пізнього вечора 23 квітня жадних відомостей не мало.

24 квітня. Ворожа активність, що її треба було сподіватися на напрямку Вознесенське—Ананьїв, виявилася; москалі, що над ніч підійшли до с. Святотроїцького (25 верстов на південний схід від Ананьєва) мобілізували місцеві транспортові засоби й вночішнім маршем рушили на Ананьїв. О 4-й годині наші охоронні відділи в с. Кохівці виявили розвідку червоних, а о 5-й год. ворожі кулемети відкрили рясний вогонь на віддалі з одної верстви від місця постою штабу армії.

Командування розпорядило так:

1. Конвоєві Командарма поставити перший опір ворогові в напрямку великого шляху Ананьїв—Святотроїцьке; Чорноморському

полкові — підтримати конвой і потім, коли ворога буде затримано, перейняти на себе середній бойовий участок.

2. Волинській дивізії—скласти лівий бойовий участок, обсадити позицію по висотах на південь і південний схід від міста Ананьєва (на південь від висоти 199), — боронити підступи до м. Ананьєва зі сходу та північного сходу.

3. Запорозькій дивізії—угрупуватися в хут. Малій Боярці й дожидати наказу від Командарма.

4. Штаб армії — висота 93,4 (біля вітряків).

Начальникові конвою полковникові Павловському я передав цього наказа персонально, до Волинців поїхав начальник Оперативного Відділу ген. штабу полковник Стефанів, а до Запорожців послано було адьютанта сотника Миколаєнка.

Коли Запорожці стягнулися, й зібралася вся їхня команда, я виклав отаманові Гулому ситуацію та видав бойові завдання іншим частинам армії й бойовий наказ Запорожцям, а саме:

Виждати, поки наблизяться москалі до Волинців на 700 — 800 кроків, і заатакувати їхнє ліве крило; напрямок Мала Боярка — Петрівка. 3-й кінний полк я взяв до своєї власної розпорядимости й угрупував його на західній часті м. Ананьєва.

Біля 11-ої години ситуація була така (з обсерваційного пункту, біля вітряків) (схема ч. 14):

В нашому центрі конвой і Чорноморський полк відбили всі спроби москвинів прорізати наш центр; супроти Волинців москалі під захистом гарматного вогню широкою лавою поволі посувалися наперед і були вже кроків за 1,000 від Волинців; Запорожці зайняли вихідне для контр-наступу становище (укриття на схід від висоти 94,48).

Волинці трималися добре, їхні гармати успішно змагалися з гарматами москвинів.

Сотник штабу армії В. Пащенко, що з обсерваційного пункту стежив за перебігом бою, звернув мою увагу на те, що у ворожому тилу помітні були шрапнельні вибухи; придивившися, я ствердив його спостереження, й ми прийшли до висновку, що то були Чорні Запорожці *). Це наше спостереження й висновок були негайно передані до штабу Волинців (полковник Никонів, сотник Волосевич), що зареаґували на це повідомлення командарма рішучим контр-наступом на москвинів; Запорожці підтримали Волинців ударом у фланг і перейняли москалям шлях на Святотроїцьке; 3-й кінний полк у той час висунутий був із резерви на наше ліве крило, щоби зміцнити кінних Мазепинців.

Переслідування тривало аж до 22 години; москалі, яких було відрізано від шляхів, примушені були відходити манівцями на північний схід. Цей останній ворожий відділ був сильніший від двох перших. Боями між 21 і 23 квітня ми розбили вщент усі три московські відділи, що були направлені супроти повстанців і нашого війська

*) Марш-маневр Чорних Запорожців показано на схемі ч. 14. Редакція.

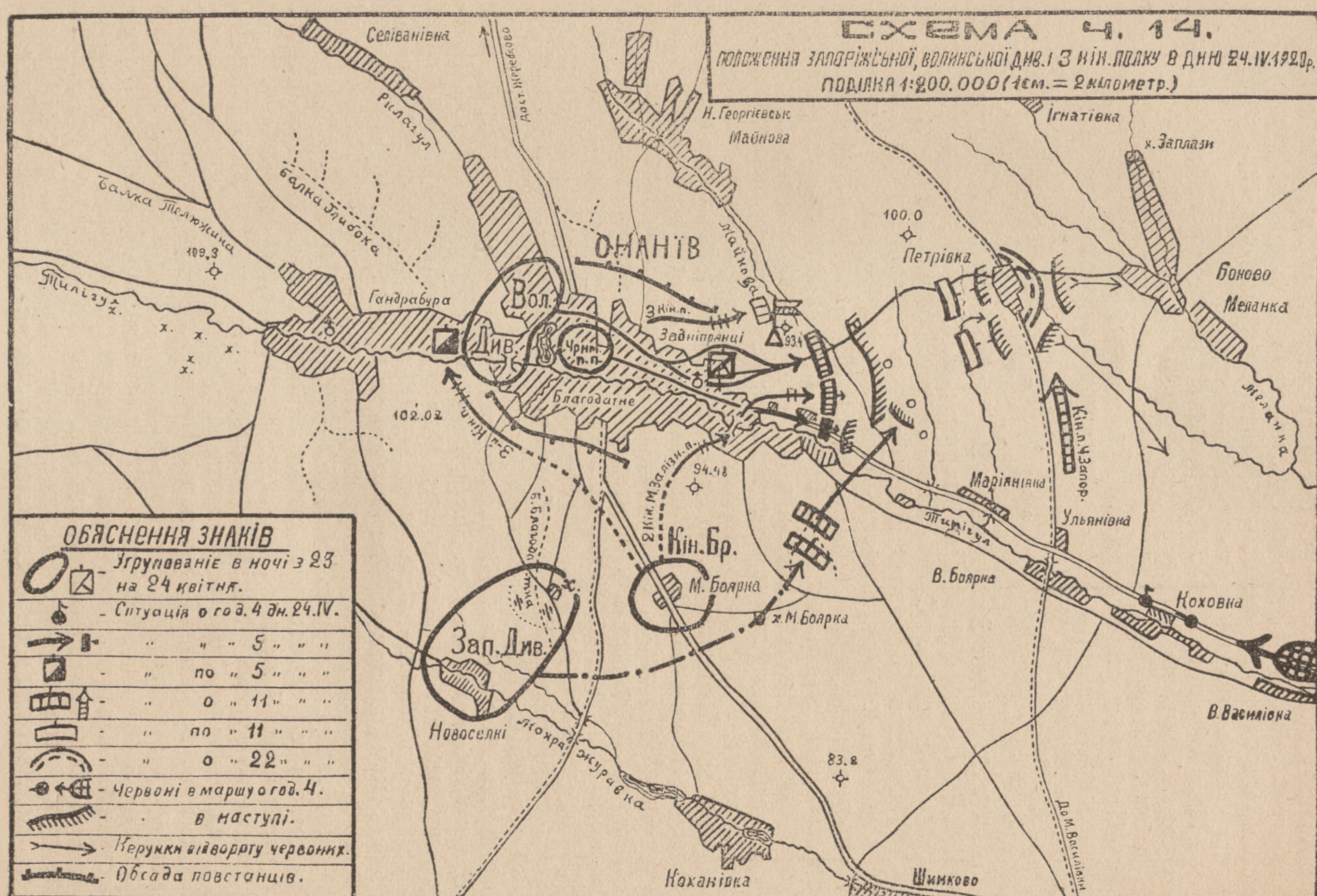
СХЕМА Ч. 14.
Положення Запоріжської, Волинської див. і 3 кін. полку в дню 24.IV.1920 р.
Поділка 1:200.000 (1 см. = 2 кілометр.)
Обяснення знаків
- Угруповані в ночі з 23 на 24 квітня.
- Ситуація о год. 4 дн. 24.IV.
- " " " 5 " " "
- " по " 5 " " "
- " о " 11 " " "
- " по " 11 " " "
- " о " 22 " " "
- Червоні в маршу о год. 4.
- " в наступі.
Керунки відвороту червоних.
Обсада повстанців.
Селіванівка
Рилагул
дост. Жеребково
балка Глибока
балка Телюжина
109.3
Тилігул
Гандрабура
Вол.
Див.
Чрнм. п. п.
ОНАНІВ
3 кін. п.
Задніпрянці
Благодатне
102.02
3-й кін. п.
Н. Георгієвськ
Майнова
Майнова
934
100.0
Петрівка
Ігнатівка
х. Заплази
Боново
Меланка
Меланка
Кін. п. 4 Запор.
Маріянівка
Тилігул
Ульянівка
В. Боярка
Коховка
В. Василівка
94.48
2 Кін. М. Залізн. п.
Кін. Бр.
М. Боярка
х. М. Боярка
Б. Благодатна
Зап. Див.
Новоселки
Кохрай
Журавка
83.8
Кокаківка
Шимково
До М. Василівки

на Ананьїв та його околиці. Такий виключний успіх треба пояснити завзяттям нашого воїцтва та тим, що, коли знищили ми купно з повстанцями звязкові засоби москалів, вони не могли скоординувати акцій своїх окремих відділів.

Коли перемогу 22 і 23 квітня треба, головним чином, покласти на честь Запорожцям і 3-му кінному полкові, то 24 квітня був днем Волинців.

Ці бої можуть служити за дуже добрий приклад активної оборони певної площі, на підставі ґрунтовного знання ворожої психології.

* * *

У той час, як Запорожці й Волинці билися в околицях Ананьєва, в Балті відбувалася своя сторінка; на цей раз доля хотіла, щоб вона була смутною. Сотник Новиков так про неї оповідає:

„22 квітня о годині 8-й вечора 4-му Київському кінному полкові наказано було зупинитись біля с. Немирівського, не доходячи 7—8 верстов до м. Балти (схема ч. 15). Наказано було полкові, щоби за всяку ціну захопив м. Балту. Були відомості, що м. Балту охороняють вартовий батальйон, Галицький інженерний курінь і сильний відділ війська при червоній міліції; так само були відомості, що всі довколишні села обсадили повстанці, вони мали звязок із повстанцями з села Харитонівки, що так само мали допомагати в наступі. О другій годині ночі 23 квітня повернулися з міста посланці-селяни (повстанці) й донесли, що москалі всі тримаютьса напоготові, бо бояться наступу повстанців. Командир полку рішив з нальоту здобути місто, й о 3-й годині 23 квітня полк вирушив у наступ на м. Балту. Командирові 1-ої сотні, сотникові Тисальському, наказано було захопити пошту, телеграф і обеззброїти залогу; командирові 2-ої сотні — обеззброїти вартовий батальйон і технічний курінь Ч. У. Г. А., а 3-й пластунській сотні й повстанцям (селянам) обсадити позицію поза Балтою в напрямку на ст. Балту, поки не підійде наша піхота. В місто заїхали без жадного стрілу; почало світати, коли від 2-ої сотні приїхав до командира полку козак із донесенням, що від церкви, в напрямку на стацію, йде колона технічного Галицького куреня й що командир розїзду, хорунжий Протченко, просить допомогти йому обеззброїти курінь (біля 350 — 400 душ). У цей час почулася кулеметна стрілянина в напрямку зі шляху, що на стації Борщі, а через яких 5 хвилин хорунжий Протченко їхав поперед колони технічного куреня. На запит командира до хорунжого Протченка, що за стрілянина, той пояснив, що командир Галицького технічного куреня на домагання хорунжого Протченка відмовлявся зупинити колону, кажучи, що має наказ стати на ст. Борщах і відступати на Одесу. Хорунжий Протченко зауважив йому, що місто зайняте повстанцями й партизанами та що московський наказ не важний; на це командир куреня сказав, що вас тут є дуже мало (в розїзді було 15 душ). Тоді хорунжий Протченко вирвав кулемета у галицького стрільця, вискочив поперед колони з криком: „Лягай—я стріляю“ —

СХЕМА Ч. 15.
Ситуація бойова Київської Дивізії в днях 22-25.IV.20 р.
і рейд кінного п. „Чорних Запор. на ст. Бірзулово.
Поділка: 1:200,000 (1 снтм 2 клм).
– Полож. 4 н.п. 23-24.IV.
– Полож. 5 п.п. 23-24.IV.
– – „ – „-„-„ – 24.IV по год. 17;
– Курінь Ч.У.Г.А
– повстанці;
– повст. і сотня 4 к.п. по опанованню Балти.
– червоні;
– червоні в ночі 24/25.IV в Сінне
– червоні в наступі дня 25.IV.;
– Київ. див. по опущ. Балти.
– – „ – по опущ. Балту К.Д. 25.IV.
БАЛТА
Козацьке
Коркпно
Оленівка
Кодима
Мошняги
Сінне
Андрашівка
Перейти
Немирівське
Корнетівка
ст. Балта
Харитонівка
ст. Борщі
Борщі
Гедеріна
Посіціли
Протопопівка
Балка Ліпацька
Балка Пелюжина
Олександрівка
Точилово
Ліпецьне
р. Ліпецька
Любомирка
Бірзулово
Ганбочок
Ягорлик
Коси
Кін. полк Чорн. Запор.
К.Д.
4 К.п.
5 п.п.
Кур. 5 п.п.
4 Н.п. 25.IV. рано
23.IV. рано
25.IV.
25.IV. рано
23.IV.
28.IV. веч.
22.IV. г. 20.
24.IV.
24.IV. рано
26.IV. веч.
27.IV.
27.IV. год. 12.
28.IV.
ст.
213
224
236
247
249
266
292

та відкрив вогонь у повітря. Колона лягла. Після цього хорунжий Протченко обняв команду над колоною й привів її до місця постою штабу полку. Командир куреня й більша частина старшин носили на кашкетах червоні зірки, у стрільців—ні один із нас цього не помітив. Під час цієї розмови почувся страшенний вибух, і з одного з домів повалив сильний сговп диму. Виявилося, що москалі підірвали свою канцелярію. Балта почала горіти. У цей час почали з усіх сторін входити до Балти селяни-повстанці. 5-й піший полк і курінь з 5-го пішого збірного полку зараз же повів наступ на ст. Балту, а 4-му Київському кінному полкові наказано було зайняти с. Сінне й нести охорону на ст. Борщах.

Ніч з 23 на 24 пройшла спокійно, лише начальник застави, що була на ст. Борщах, доніс, що стацію зайняли 2 бронепотяги й один ешельон кінноти, що прийшли з Одеси. О 17-й годині 24 квітня москалі укрито ввійшли до с. Сінного, де спокійно стояв кінний полк. Почався бій на вулиці. Коні були порозсідлані, але тут багато допомогли селяни. У той час, коли козаки повискакували на вулицю й вступили у бій із москалями, селяни сідлали й виводили коні. За якої півгодини полк було вибито з села, й він старався затриматися на висотах поза селом. До вечора 24 квітня трималися на запасній позиції; звязку з 5-м пішим полком не було, висланий розїзд доніс, що вліво так само знаходяться москалі, а не наша піхота. Вночі 24 квітня командир полку дав наказ відступити на с. Немирівське, звідки рано мали ми знову повести наступ на м. Балту. О 1-й години ночі прийшов селянин зі штабу дивізії та повідомив, що між нами й 5-м пішим полком врізалися москалі, через що й звязку в нас не було. Удосвіта знову було чути стрілянину в напрямку од м. Балти. Рано 25 квітня командир полку сотник Грибовський рішив обійти москалів істилу зі сторони ст. Борщів і напасти на Сінне—Балту. О годині 7-й рано був узятий до неволі кінний розїзд із охочого московсько-комуністичного відділу (того, що прибув із Одеси), начальник його вказав, де знаходиться той охочий відділ, батареї й обози. Сотник Грибовський наказав пластунам прикривати батарею сотника Чорного, а двом сотням кінноти заатакувати ворога зненацька. В цей час (година 7-а) наші донесли, що ворожа піхота наступає поза с. Сінним на м. Балту. Скритими підступами сотник Грибовський підвів полк непомітно до московської кінноти, що була спішена — розляглося гучне „Слава!"; заскочені зненацька червоні не пробували навіть сідати на коней, а кинулися втікати на с. Сінне. Кінний полк почав переслідувати ворога, що втікав, і напоровся в селі на ворожий обоз, що так само горячково запрягав коні. В цей час сотник Чорний відкрив сильний вогонь по червоних. Ворожа піхота так само безладно втікала. Все змішалося так, що не можна було розпізнати, де москалі, де наші—тільки було чути крики: „Товарищі! Єщо путь к Одессє нє отрєзан". У цей час кілька наших кіннотчиків понеслося в атаку на ворожу батарею і її захопили, а полковник Шраменко та підполковник Климач із кількома козаками (5-го полку) одразу повернули дві во-

рожі гарматі й почали бити по тих, що відступали, з їхніх же гармат. Тут ми здобули великі трофеї — кулемети, гармати й великий обоз".

22-го квітня 4-й Київський полк здобув село Немирівське, що на схід від м. Балти, звідки полкові наказано було взяти Балту. Місцевість наступові сприяла. Місцями лежали ліси, а до самого міста тягнулися балки й добрі скритні підступи. Місто взагалі лежить у балці.

Від с. Немирівського дорога йде лісом, місцевість до самої Балти не рівна. Навколо Балти місцевість має ґрунт суглинкуватий.

23-го квітня. Балту взято. 4-й кінний полк розположився в с. Сінному, що на півд.-захід від міста. Село так само лежить у балці. До нього веде багато скритих підступів і балок. Для наступу війська дуже сприятлива місцевість. Полк виставив охорону в напрямку на ст. Борщі.

24-го квітня. Москалі під прикриттям 2 бронепотягів ведуть наступ по двох напрямках:

1) зі ст. Борщів кіннота й піхота на лінію Сінне—Балта;

2) зі ст. Бірзули на ст. Балта й на місто, при чому відділ, що йде на Сінну, обсаджує село, 5-й кінний полк відїздить від 5-ої дивізії, і це примусило відступити 4-й кінний полк на висоти, що на північ від с. Сінного.

25-го квітня. Москалі опанували стацію й місто Балту, а один відділ — село Сінне й насідають на піхоту 5-ої дивізії. Щасливо заскочивши в тил, кінний полк вибиває червоних із села Сінного й веде наступ на Балту, примусивши червоних у безладді втікати.

II.

Марш-маневр у район Ольгопіль—Піщана (25 до 27 квітня). Галицька армія стає на революційний шлях. Командир бригади отаман Шепарович приєднується до армії.

У боях з 22 по 25 квітня Українській Армії пощастило розбити всі ворожі відділи, що їх москалі кинули були з ріжних напрямків до повстанського району Ананьїв — Бірзула — Балта. Щождо повстанців — то вони могли спокійно розійтися по своїх хатах.

Командування армії завжди старалося не затримувати війська довший час на одному місці й тому ніколи само не підбивало селян на повстання. В цьому разі ініціятива повстання виходила з самого населення, тому командування армії, як ми це бачили, зараз же заявило отаманові Пшонникові, що за 3 дні армія буде продовжувати свій марш.

*
* *

27-го квітня командування угруповує армію навколо Ольгополя (схема ч. 16). У самому місті став штаб армії та частини Волинської дивізії, в Чечельнику — частини Київської дивізії, у Піща-

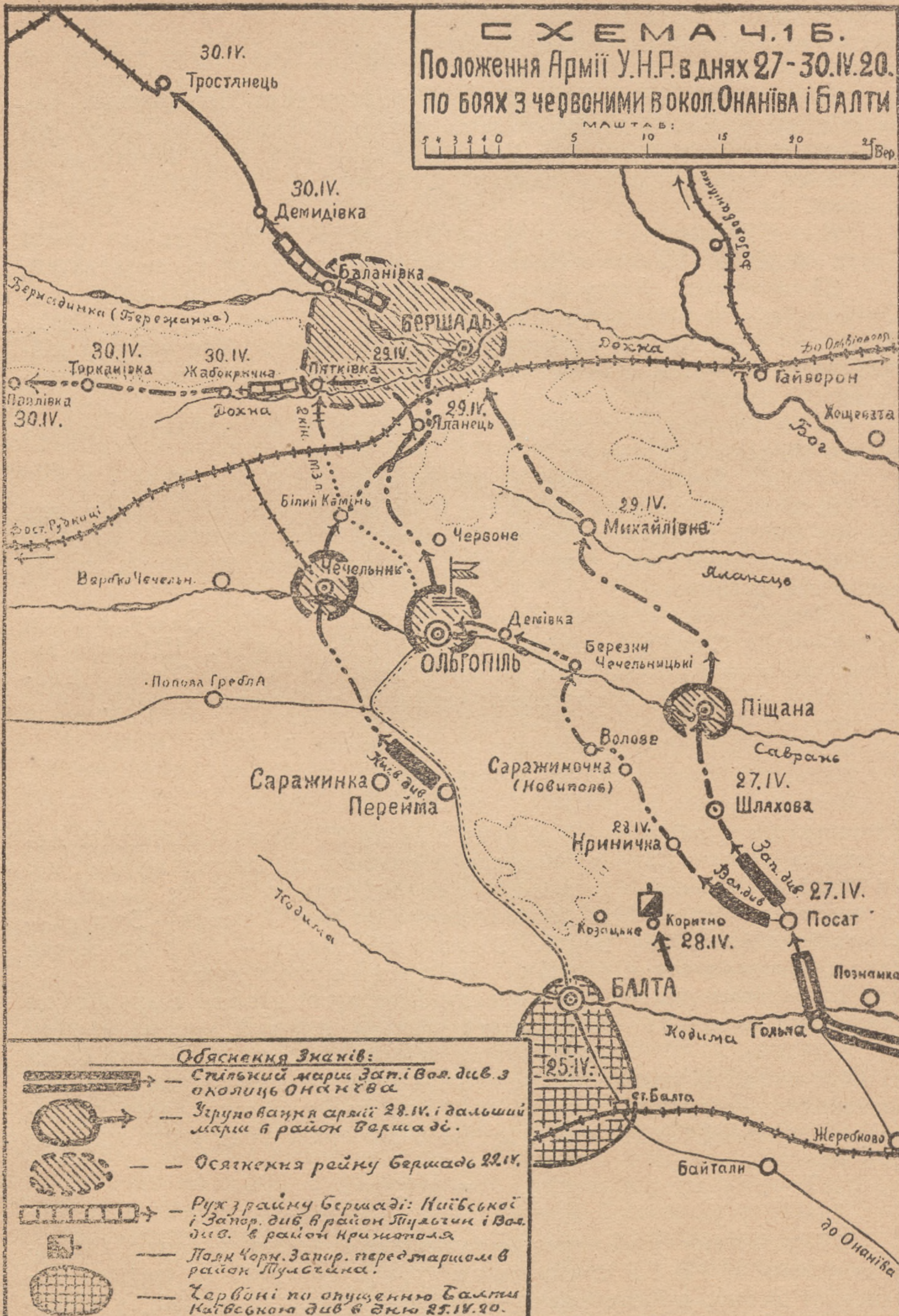

СХЕМА Ч. 1 Б.
Положення Армії У.Н.Р. в днях 27-30.IV.20.
по боях з червоними в окол. Онанїва і Балти
МАШТАБ:
5 4 3 2 1 0 5 10 15 20 25 Вер.
30.IV.
Тростянець
30.IV.
Демидівка
Баланівка
Берщадинка (Бережанка)
БЕРШАДЬ
30.IV.
Торканівка
30.IV.
Жабокричка
Пятківка
29.IV.
Павлівка
30.IV.
Дохна
Дохна
29.IV.
Яланець
Гайворон
Хощевата
Бог
до Голованівська
до Ольвіополя
Білий Камінь
Червоне
29.IV.
Михайлівка
Фост. Рудниці
Вербка Чечельн.
Чечельник
Яланець
ОЛЬГОПІЛЬ
Демівка
Березки Чечельницькі
Попова Гребля
Піщана
Волове
Савранка
Саражинка
Перейма
Саражиночка (Новиполь)
27.IV.
Шляхова
28.IV.
Криничка
Зап. див.
Вол. див
27.IV.
Посат
Козацьке
Коритно
28.IV.
Кодима
БАЛТА
Познанка
Кодима
Гольма
25.IV.
ст. Балта
Жеребково
Байтали
до Онанїва
Обяснення Знаків:
Спільний марш Зап. і Вол. див. з околиць Онанїва
Угруповання армії 28.IV. і дальший марш в район Бершаді.
Осягнення району Бершадь 29.IV.
Рух з району Бершаді: Київської і Запор. див. в район Тульчин і Вол. див. в район Крижополя
Полк Черн. Запор. перед маршом в район Тульчина.
Червоні по опущенню Балти Київською див в дню 25.IV.20.

ній—Запорозька дивізія, а 28—29 квітня армія пересунулася до Бершаді й тут затрималася, щоби дати можливість частинам трохи відпочити й після того вже розпочати свою, останню вже, серію боїв. Цей наш марш-маневр маскувався коротким рейдом Чорних на ст. Бірзулу (схема ч. 15).

27-го квітня до складу Української Наддніпрянської Армії приєдналася кінна Галицька бриґада отамана Шепаровича, що вже з 6 квітня була в таборі повстанців і числила в своєму бойовому складі 400 їздців, 30 кулеметів та 150 баґнетів (піхота на возах) — на загальне число 1,000 люду.

27-го квітня з Піщаної (в околиці Бершаді) прибув до штабу армії (Ободівка) відпоручник Галицької Армії четар Білецький із отаманом Заболотним. Четар Білецький мав уповноваження від Галицького Повстанчого Комітету й часово перебував, яко звязковий, при отаманові Заболотному.

З їхніх інформацій виявилося, що Галицька Армія вирішила повстати проти червоних і приєднатися до Наддніпрянської Армії, але точних дат про термін початку повстання четар Білецький не мав. Це скріплювало командування в його рішенні йти на Вапнярку,— треба було поспішати.

У дневнику Галицької кінної бриґади про події, що відбулися перед командируванням четаря Білецького, значилося таке:

„У квітні 1920 р. питання про війну з Польщею було вже для москалів питанням вирішеним. Все стверджувало їхню підготовку до воєнної кампанії на весну. Фронт червоного війська вже існував: на півдні він перебігав по лінії Ямпіль—Жмеринка—Вінниця й далі на північ (всі пункти в руках червоних), але командуванню нашому було відомо, що на зазначену частину бойової лінії штаб XII червоної армії висунув Галицькі бриґади, а саме на напрямок Вапнярка — Жмеринка—Проскурів — III бриґаду.

По Дністрі аж до Одеси також були розкидані окремі галицькі частини. В цих частинах було неспокійно. Червоний прапор — був для них лише формальною зовнішньою ознакою,— необхідним додатком до часу й обстановки“...

З цього ж району вийшли й перші партизани-чорноморці та 1 кав. Галицька бриґада отамана Шепаровича.

* * *

Покінчивши всі операції в районі Ананьїв — Балта — ст. Любашівка, щоб ясніше відчути зазначену обстановку, команда рішає на 27 квітня пересунути gros армії в район Піщана—Ольгопіль.

В наказі по армії (ч. 73) це рішення змотивоване так:

„По одержаних відомостях від власної аґентури, в районі Одеса—Миколаїв значних ворожих сил нема.

В самих містах помітна паніка. По тих же відомостях на відтинку Могилів-Подільський—Вапнярка комуністи суцільного фронту

не мають. Наше військо на цьому (проти-московсько-большевицькому—О.-П.) фронті — окопалося".

III.

Остання операція: обстанова й мотивування оперативного рішення. Етапи, в яких воно переводилося. — Бої (з 30.IV. по 2.V.) навколо Вапнярського залізничого вузла. — Останні бої.

Беручи під увагу все попереднє, командування вирішило скерувати дальше армію з району Бершаді на північний захід і вибрало напрямок Ободівка—Вапнярка—Ново-Ушиця. Це рішення, на думку командування, одночасно могло вплинути на активність частин Галицької армії, що перебувала в районі Вапнярка—Бірзула.

На день 30 квітня армія осягнула: Запорозька й Київська дивізія--район Демидівка—Тростянець і Волинська дивізія—район Павлівка—Тарканівка. З цих районів командування приступило до виконання свого заміру.

Першим етапом у виконанні наміченого собі завдання командування намічає завдання побічне — захоплення району Крижопіль — Вапнярка—Журавлівка—Тульчин.

Перед тим, як перейти до змалювання останньої операції, переглянемо спершу засоби, якими армія диспонувала на день 30 квітня 1920 року.

Після боїв під Вознесенським, Ананьєвим і Балтою, тобто після 27 квітня, зайшли такі зміни:

До Волинської дивізії прибув після хвороби на тиф і знову став на чолі дивізії отаман Загродський. До всього складу Волинської дивізії був приписаний Чорноморський партизанський полк, що мав у своєму складі до 300 баґнетів, 8 кулеметів і біля 100 шабель; відділ цей був добре зорганізований і повний бойового запалу.

Київська дивізія доповнила свій склад Галицьким технічним куренем із Балти до 300 чоловік; при курені був великий запас усякого технічного знаряддя.

Таким чином, у наслідок останніх подій Українська армія побільшилася на одного отамана, 750 баґнетів, 38 кулеметів, 500 їздців і значну кількість всякого технічного знаряддя. Проте була й неґативна сторона — з новими частинами до армії теж прибув значний обоз, що збільшив і без того великі валки армії.

Захоплення району Тульчин—Вапнярка—Крижопіль на 1 травня командування організовує так:

Запорозька дивізія (баґнетів 500, гармат 5, шабель 400) 1 травня о 4-й годині захоплює м. Тульчин, рівночасно невеликим відділом захоплює ст. Журавлівку; після виконання свого першого завдання—дивізія лишає в Тульчині відділ забезпечення, а сама пересовується до с. Тимонівки, де чекає на дальші накази.

Київська дивізія (з доданим до її складу 3-м кінним полком—баґнетів 600, шабель 400, гармат 4) 1 травня о 7-й годині роз-

починає наступ на Вапнярку з метою захоплення залізничної стації та околишніх сіл.

Волинська дивізія (з доданим до її складу Чорноморським пішим полком — баґнетів 500, шабель 400, гармат 2) 1 травня о 4-й годині розпочинає наступ на ст. Крижопіль, рівночасно окремим відділом демонструє на ст. Рудницю; по захопленні ст. Крижополя дивізія забезпечує район ділань Армії з півдня (особливо з Одеського напрямку).

Галицька кінна бриґада отамана Шепаровича (шабель 400, баґнетів 150, кулеметів 30) 1 травня до 7-ої години скупчується в с. Тиманівці, де й очікує на наказ.

Штаб армії — від 7-ої години ранку в с. Тиманівці в безпосередньому звязку зі штабом Київської дивізії.

Ніч з 30 квітня на 1 травня всі дивізії використовують для опанування пунктами, що дало б їм вигідніше вихідне становище.

Команду армії особливо турбувало підтримання звязку під час усієї операції. Спізнення донесень могло дуже відємно відбитися на остаточному результаті. Через те, крім звичайних засобів, службу звязку підсилено службою командармового конвою.

* * *

Перейдемо до докладного огляду тих боїв.

1-го травня приблизно біля 11-ої години з с. Капустянів я приїхав на командний пункт Київської дивізії, що був в околиці с. Тиманівки. Дивізія якраз вела наступ із півн. сходу на Вапнярку. Москалі саме в той час підводили на свій фронт підсилення. Велика курява на дорозі ясно показувала напрямок колони й до певної міри її довжину. Гармати Київців (сотник Вітко) влучно обстрілювали ворожі частини й почасти їх розпорошили. Московські гармати відповідали, проте без дошкульних наслідків.

Два бронепотяги — один на самій Вапнярці, а другий між Вапняркою та Журавлівкою,—підтримували червону піхоту. Це свідчило про те, що ст. Журавлівки Запорожці ще не здобули. Це ускладняло завдання колони отамана Тютюнника, що націлив завдати головний удар ворогові саме з північно-східнього напрямку. До полудня ні з правого, ні з лівого крила до Командування Армії жадних донесень не надходило, бої ж під Вапняркою набрали затяжного характеру.

Попередні події в районі лівої нашої колони були такі:

О 15-й годині Командування Армії одержало відомость про те, що Волинці (отаман Загродський) вдосвіта того дня захопили ст. Крижопіль, утримували її за собою та завзято боролися з бриґадою ворожих бронепотягів, що настирливо атакували Волинців із півдня. На стації Волинці захопили гарматну базу червоних (перший наскок зробив сотник к.-Мазепинського полку Пекарчук).

У Запорожців: ще 30 квітня вони звязалися з місцевими повстанцями (отаман Волинець) і, використовуючи дані їхньої розвідки,

коротким і енергійним наскоком в дню 1 травня захопили м. Тульчин, що був місцем постою 60-ої піх. сов. дивізії. Запорожці визволили з вязниць галичан. Червоний штаб зі своїм персональним складом, а також із матеріяльною частиною, включно до радіо, досталися Запорожцям, при чому особливо цінним було захоплення 300 коней, бо більшість надавалася під верх.

Після захоплення Тульчина Команда Запорозької дивізії висунула кінний відділ для захоплення Журавлівки. Проте час минув. Втікачі з Тульчина попередили ворожу залогу, й Запорожці зустріли спротив.

О 16-й годині над Вапняркою зявився аероплян, що скинув на стацію кілька бомб. В північно-західньому напрямку, десь дуже далеко, чутно було гарматні стріли. На лівому крилі Київців стало краще.

3-й кінний полк, згідно з наказом по середній групі, о 23-й годині 30 квітня перейшов залізницю біля села Крижополя, при чому в момент підходу полку до залізниці з півдня на Вапнярку прийшов бронепотяг „Алябин". Полк попсував колію, й бронепотяг, при своєму поворотному рейді, потерпів аварію. Командира бронепотягу потім перехопив наш розїзд.

Ніч і весь день 1 травня полк простояв на північно-східній частині Крижопільського лісу. Його розвідка виявила, що в с. Вербовому (2 кілом. від Вапнярки) стояли невеликі ворожі обози, а Марківка—Княжево були зовсім вільні від ворожого війська.

О 22-й годині 1 травня полк перейшов до с. Антопіль, о 23-й розїзди полку викрили марш обозної колони з Вапнярки на Антопіль. Три четвертини возів Київці полонили, решта повтікала.

Таким чином полк мав добру ситуацію і, при більшій активності, міг добре допомогти Київцям.

О 17-й годині, спочатку від розїзду мого конвою, а потім із донесення отамана Гулого, я довідався, що Запорожці, під напором двох ворожих дивізій, залишили Тульчин і з боями відходили в південному-західньому напрямі на с. Тиманівку. Ситуація різко ускладнялася, а тому я негайно поїхав до штабу отамана Тютюнника, що в той час був уже в Калинівці, на схід від Вапнярки, щоби на місці побачити положення нашої середньої колони.

Село було під сильним ворожим гарматним вогнем. Червоні вели контр-наступ. Гармати сотника Вітка відбивали наступ картечею. Остання резерва Київців — Галицька технічна сотня — підїхала на возах і чекала попід хатами наказу.

Після короткої наради з отаманом Тютюнником я вирішив: 2-му Галицькому кінному полкові (сотник Ярий) відійти під команду Київців, і після того дивізія зробить ще раз спробу захопити Вапнярку; Запорозькій же дивізії Команда видасть наказа утримувати висоти, що тяглися в 4-х верствах: на північ од залізничої лінії Вапнярка—Гайворон.

Останній полк армійської резерви (1-й кінний Галицький полк) я рішив тримати за правим крилом Київської дивізії.

Далі я поспішив знову до Тиманівки, бо вже видно було довгі лави Запорожців, що відступали туди під напором москалів.

* * *

Сутеніло. Бій під стацією Вапняркою тривав з перемінним успіхом. Червоні закріпилися в Журавлівці й звідти натискали на ліве крило Київців. Можна було передбачати, що на ранок вони зуміють зорганізувати на лінії Журавлівка—Тульчин супроти нас новий фронт. Червоні бронепотяги влучно використовували коліно на залізниці в 4-х верствах у півн.-східньому напрямі від Вапнярки й звідти весь час турбували ліве крило Київців.

Не в наших інтересах було втягуватися до затяжного бою, тому я рішаю використати наш успіх на дільниці від село Крижопіль—стація Крижопіль, перевести через цю дільницю нашу армію й на ранок 2 травня угрупувати її в районі: Марківка (2 Волинська дивізія)—Антопіль (Київська дивізія) — Мясківка (1-а Запорозька дивізія). Цей маневр потребував певности на лінії Вапнярка—Тиманівка.

Це останнє завдання я доручив арєрґардові від Запорожців.

Київській дивізії, в залежності від ситуації на місці, як для неї складеться вона після 20-ої години, я предклав два рішення: або вночішньою атакою опанувати стацію Вапнярку й потім уже угрупуватися в с. Антополі, або ж, використовуючи вночішню темряву, перейти залізницю на дільниці м. Княжопіль—Вербове (біля Вербового був наш 3-й кінний полк) і потім увійти в дотик із Волинцями.

В розпорядженню своєму Командування Київців мало до 4-х годин часу; за цей час дивізія мала повну можливість, коли б цього вимагала ситуація, перегрупувати свої тили на Шарапанівку й таким чином уникнути тієї небезпеки, що дивізію зможе оточити ворог у північно-східньому напрямі. Треба знати, що в складі Київської групи було на той час до 3-х кінних полків (600 шабель).

Про бої під Вапняркою подаємо уривок зі споминів кол. командира 28-го куріня підполковника Сухоручка-Хословського:

„Весело посувалася наша дивізія вперед, у напрямку до Вапнярки. Хоч усім і було відомо, що перед нами нелегка задача — прорвати московський фронт, але нікому й на думку не приходило, що може стрінути нас невдача.

Вже темніло... Наша дивізія підходила до с. Красногірки, де за відомостями стояли московські частини. Піші частини дивізії одержали наказ зупинитися, зайнявши вихідне положення — з розсвітом мали розпочати наступ... Несподівано знялася рушнична та кулеметна стрілянина... Кінний полк дивізії, що був пісданий на праве крило, наскочив на ворожі застави.

Як не дивно, але всіх охопило якесь занепокоєння, самозрозуміло, що не від наглої стрілянини, а від якогось передчуття. І дійсно... за кілька хвилин рознеслася вістка, що боляче вразила кожного козака й старшину дивізії без винятку: „Командир 5-го кінного полку ди-

візії сотник Грибовський смертельно ранений". Це була велика й незамінима втрата для нашої дивізії.

Сотник Грибовський був один із найліпших старшин кіннотчиків у дивізії; його й підлеглі, й колеґи надзвичайно любили й поважали, а начальство цінило.

Бажання помститись вогнем запалало в кожного...

Ще не світало, як я одержав наказа розгорнути курінь (1-й курінь Київської дивізії) і розпочати наступ на село. Другий курінь дивізії теж був відданий під мое керування.

Тихо посувалися курені розгорненим фронтом... Наступ ішов у чоло—в той час, коли третій курінь забезпечував ліве крило.

Почало світати, Село було в балці, й ціле його огортав густий туман. Але ворог уже відкрив нас і розпочав сильний вогонь... Ми були на узгірї та на очах у ворога в той час, як для нас ворог зоставався невидимий. З цього становища був єдиний вихід, а саме: вперед!

„Вперед! Слава!"... Команду підхоплено й блискавкою рознесено по лаві, вправо та вліво. З галасом та криком „Слава! Вперед!", кинулося козацтво до села, один одного переганяючи.

Село здобуто... Москалі панічно втікають... Несподіванкою для них був наш ранній наступ, і великі трофеї досталися нам. Але село прилягало до ліса, який тягнеться майже до самої Вапнярки. І цей ліс прислужився москалям—зовсім на наших очах встигла кацапня сховатися в лісі з двома тяжкими гарматами. Проте не всі повтікали й не все вивезли—проворнішим козакам вдалося й баґнетом попрацювати, а кіннотчики не одну голову зрубали. Чимало обозу, полонених та кулеметів добули. Найщасливішим щодо здобичі був 3-й курінь під командою хорунжого Лавровського, йому місцевість дала можливість захопити село з лівого крила, якраз при вїзді; цим він відрізав ворогові дорогу до ліса.

Втрат ми не мали майже жадних, зате ворожих трупів було досить. За сотника Грибовського відплатили не зле...

Не довго ми спочивали, — за дві години рушили далі... Дорога йшла лісом. І це освіжало, бо день був дуже гарячий... подвійно гарячий...

Щасливо перейшли залізницю й наближались до с. Тиманівки (7 верстов від Вапнярки). Розвідка донесла, що сила ворожого обозу посувається дорогою з Вапнярки.

Зупинилися з нехіттю... тиша неприємно вражала... але не довго — за селом показалася ворожа розстрільна... Не багато думаючи, кинулася піхота бігом уперед, розгортаючись з-за горбів у розстрільну. Справа, на допомогу дорученому мені куреневі, поспішала сотня кінного полку.

Ніколи москалі не витримували нашого наступу, коли він був енерґійний—це я знав із дволітньої воєнної практики з ними,—не витримували вони нашого наступу й тоді навіть, коли їх було кілька разів більше за нас. І цим разом, не зважаючи на те, що ворожа сила чисельно нас теж кілька разів переважала, я не зупинився.

Команда „Слава!“ „Вперед“... понеслася кінна сотня в атаку, підтримуючи мене; не відставала від кінноти й піхота.

Хоч і близько підпустили нас до себе ворожі розстрільні, хоч і позицію мали добру, бо нас розділяла багниста річка,—а все ж таки не витримали москалі й кинулися втікати. Горе їм було б.. та річечка їх врятувала — кіннота не могла їх переслідувати, ба, й піхота з великими труднощами перебралася через річку, а кулеметні тачанки мусіли кілька верстов обїздити.

Втекли москалі, не оглядаючись, в напрямі на Вапнярку під захист двох своїх бронепотягів, що шаленим гарматним вогнем почали нас обстрілювати...

Затихло... але не на довго. Положення наше, хоч ми йшли й побідно вперед, було дуже тяжке.. Запорозька дивізія, що мала в цей день зайняти Тульчин, потерпіла невдачу, хоч спершу й захопила була місто з успіхом, але потім мусіла відійти.

Була 16-та година, коли надійшли відомості, що майже з усіх сторін оточив нас ворог, — бо попали ми якраз у прифронтову смугу московсько-польського фронту, в головний центр московського розположення.

Ми находилися в досить тісному колі, і з нього вихід був один: вперед! Взяти Вапнярку, повороту нема...

Це розумів кожний, як старшина, так і козак.

О годині 17-й рушили курені дивізії спільно в наступ. Перед нами ст. Вапнярка, обсаджена ворожими бронепотягами та густими розстрільними, розсипаними вздовж залізниці та цілому фронті нашого наступу,

Пекельним вогнем зустріли москалі нашу розстрільну, що, порівнюючи з чисельним ворогом, була лише жменькою люда.

Неможливо далі було посуватися... Залягли... Але що з того — чисте поле, ані горбка, ані долини... відступати нема як та й нема куди...

„Вперед!“, „Бігом!“... Все невтримніший стає гарматний вогонь противників, бо трохи завчасно сунулися ми наперед,—але кілька наших кулеметчиків — з-поміж них варт ізгадати Качана — кидаються зі своїми кулеметними тачанками вперед майже в самі ворогові ряди й влучним вогнем примушують передні ворожі розстрільні відступити аж до залізничного насипу.

Стало вечоріти... до стації ще далеченько, а москалі й не думають залишати стації, а навпаки, все більше й більше зміцнюють вогонь...

Все більше й більше рідшають наші й так ріденькі ряди, все більшає лінія фронту, на який ми наступаємо, все більше й більше відчуваємо втому... але не зупиняємось—все вперед і вперед, і то бігом із невгаваючим криком „Слава!“.

Ось уже недалеко й стація. Тричі кидаюсь я зі своїм куренем атакувати стацію; я на коні, а козаки від мене не відстаючи. Але, як тільки добігав уже я до стації,—залишалася тільки горстка люду.

Передано було мені, що справа, з-за лісу, має надійти кінний

полк Галицької бриґади Шепаровича й мене підтримає, а до того часу я маю триматися.

Завдання я мав—оминувши стацію, зайняти село за залізницею, перейшовши колію недалеко від стації, на першому переїзді

Вже стемніло... місяць став сходити...

„Кінний полк за хвилю тут буде", доповідає мені ординарець...

Розстрільною надбігає кіннота... „Вперед! В атаку! За мною!" подаю я команду, кидаючись уперед... Кидається за мною кінний полк, але тут на бігу чую разом із криком „Слава!" — крики „Гура!" й гасло трубача до атаки.

На добрих конях, із шаблями наголо, скачуть уже поруч ізі мною кіннотчики-Галичани з бриґади Шепаровича, що в той момент якраз наспівали.

Не витримали москалі — втекли, давши можливість моєму куреневі та кінноті перейти на другий бік залізниці.

Але, тількищо перейшли ми на другий бік залізниці, справа від Вапнярки, як на стацію наскочив ще один броневик, якого прислали москалі на підмогу з сусідньої стації Журавлівки.

Від решти частин дивізії ми відірвалися цілком і в цей момент були фактично відтяті від них—бо вони залишилися по тому боці залізниці.

Зібрав я нараду командантів обох кінних полків і сотень і на ній висловив своє рішення напасти на бронепотяг по цей бік стації. Але за кілька хвилин цього вже не потрібно було — наша артилерія, що підіхала близько до стації, влучним вогнем примусила ворожого бронепотяга покинути стацію, і її зараз же обсадила решта частин дивізії, що була по другому боці залізниці, а слідом за бронепотягом було пущено під повною парою порожнього паротяга. Він недалеко від стації наздогнав ворожого бронепотяга й розбив його на друзки. Це забезпечило перехід наших частин та обозу дивізії на другий бік залізниці, а, крім того, допомогло здобути багато муніції, ріжного майна, коней, зброї—так, що всього не можна було навіть забрати.

На стації залишилося багато Галичан, що не схотіли втікати разом із москалями та що радо прилучилися до нас, тим поповнивши наші ряди.

Відступили тоді москалі, але не далеко, до сусідніх лісів, розраховуючи, як можна було здогадуватися, на те, що нападуть на нас, коли ми затримаємося на стації.

Їхній плян був би їм удався, але, на щастя, напали вони на нас аж під ранок, коли ми вже вирушили далі, прийнявши тільки арєрґардний бій, що кінчився досить щасливо для дивізії. Головні втрати були—тяжке поранення командира гарматного полку сотника Вітка та залишення невеликої частини обозу.

А положення було дуже серйозне, бо дивізія знову опинилася була у тісному колі, за винятком вузенького шляху. З огляду на те, що я одержав запізно повідомлення про відхід, довелося з куренем пробиватися вже через фронт ворога, що насідав на арєрґард нашої дивізії. Вибратися повелося без втрат.

Зайнявши позиції на висотах у 5 верствах на північний схід від Вапнярки, ми залишалися на них до ночі спокійно. Набралися трохи сил на день 3 го травня, якого дня всі три дивізії — Київська, Запорозька й Волинська прорвалися з великими боями через передову лінію московського фронту.

Бої ці відбулися, головно, під селами Савчиним та Джуґастрою й зостануться на завжди в памяті кожного учасника їх. Цими боями закінчився для історії українського війська памятний „Зимовий Похід" від 6 грудня 1919 року до 6 травня 1920 року, під командою генерала Омельяновича-Павленка".

* * *

Опівдні Запорозька та Волинська дивізія заняли вказані їм у наказі становища*). З Київською дивізією звязку на той час ще не було, хоч із допиту полонених і розвідкою по залізниці на північ було вже виявлено, що вночі з 2 на 3 травня Київці захопили Вапнярку.

2-го травня о 5-й годині. 1-й кінний Галицький полк, що відограв у даному разі ролю армійського аванґарду, після невеликого бою перейшов залізницю та опанував Мясківку (2-га сотня сотника Гавриленка атакувала групу москалів і полонила 28 червоноармійців і 2 кулемети). Коли більша частина Запорожців пересунулася вже через залізницю до с. Княжева, два бронепотяги підійшли з півдня, але їх прогнали вогнем гармати кінно-гірського дивізіону та батареї Волинців.

Приблизно о 16-й годині приїхав до мене, до місця постою штабу армії, отаман Тютюнник, і перебіг подій в його дивізії був остаточно зясований.

IV.

Прорив через фронт червоних — в цілях сполучення з формуваннями, що переводилися в Могилівському районі під безпосереднім доглядом Уряду У. Н. Р.

В Марківці 2 травня після 17-ої години вперше я побачився з Головою Ради Міністрів І. Мазепою, що з 28 квітня перебував при Київській дивізії. П. Мазепа привітав мене з закінченням Зимового Походу. Я дякував і переказав йому свою думку, що — правда — залишився ще один крок, проте дуже важкий: треба було числитися зі страшною перевтомою штабів і військових частин.

Саме під час нашої розмови почулися перші гарматні вибухи з боку Джуґастри, потім кулеметні й рушничні стріли, — то москалі атакували Запорожців. За півгодини Марківка наповнювалася обозами різних частин. Обстанова змінилася значно на гірше.

---

*) Запорожці — Мясківка, Волинці — Марківка, а кінні Мазепинці в с. Андріянівці, поміж Марківкою—Мясківкою.

О 22-й годині я закликав до себе полковників: Ткачука, Долуда й Стефанова, щоб видати бойового наказа на 3 травня. Перевтома двох останніх штабових старшин була така, що вони за працею фактично засипали й цілком не були здатні до будь-якої штабової праці. Тому бойові накази далі йшли за ствердженням вартового отамана, полковника Ткачука.

Перед тим, як перейти до фінальних подій нашого походу, я тут зроблю деякі підсумки.

Отже, коли ми билися під Ананьєвим і Балтою, тобто з 22 по 25 квітня, в той час 2-а і 3-я Галицькі бриґади (колишні корпуси) під проводом таємного комітету підняли повстання супроти червоних із наміром пізнішого приєднання до армії У. Н. Р. Як відомо, це закінчилося катастрофою для Галичан—зібрана енерґія та збережене майно не дістали свого призначення.

Для мене є питанням — чому саме був такий поспіх: чи через брак інформацій, чи причиною було збільшення уяви про власні сили, чи, нарешті, під силою обставин, скажемо, заповіданого наступу польського?

Для нашої групи ця подія відбилася недобре в тому відношенню, що, коли ми підходили до району, він був уже сполоханий, у повній поготівлі, тобто ми губили одну з наших головних переваг—несподіванку, лишалася друга — рух, сміливість рішень та переведення їх.

Тісніша обстанова вночі з 2 на 3 травня зводилася до наступного: в районі Вапнярка—Журавлівка і Тульчин були сильні ворожі частини; Київська дивізія покинула під напором червоних Вапнярку; Запорозька дивізія залишила Мясківку; численні обози скупчилися поміж Мясківкою й Марківкою; всі дивізії перевтомлені до останньої можливости. Угрупування ворожих сил першої лінії було таке, що можна було сподіватися на ранок наступу зо всіх сторін. Через те я вирішив на 6-ту годину 3 травня дати дивізіям нове угрупування, а саме — Київській дивізії з 3-м Кінним полком с. Клембівку (схема ч. 17), Волинській — с. Нетребівку і Запорозькій — с. Ратушне: штаб армії з кінною Галицькою бриґадою—там же, а потім з нового району продовжувати марш у напрямі на Яланець і Ігнаткове.

Такого змісту коло 2—3 години був виданий наказ. Через те, що з Запорозькою дивізією звязку ще не було, обози її приділено було до штабової колони.

* * *

3-го травня о 6-й годині штаб армії та кінна бриґада отамана Шепаровича після безупинного маршу манівцями підходили з південно-східнього напрямку до с. Савчиного; рівночасно зі сходу до цього села підходила Київська дивізія (схема ч. 18). На перехрестю доріг я зустрівся з отаманом Тютюнником і обговорив деякі подробиці оперативного змісту. Тут саме над нашими головами просвистіло кілька куль. Один козак і кінь із нашої групи були ранені.

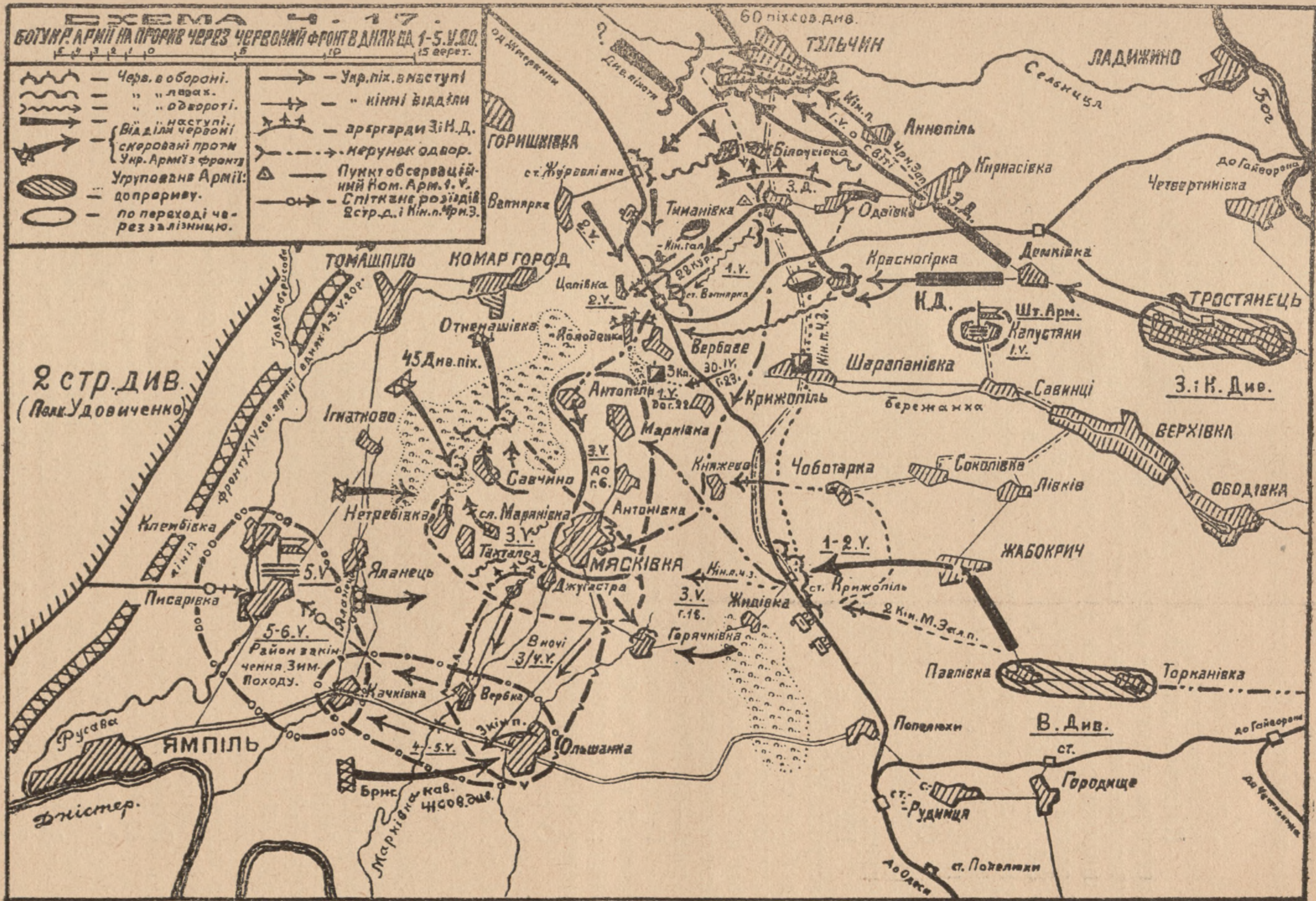
СХЕМА Ч. 17.
Бої Укр. Армії на прорив через червоний фронт в днях 1-5.V.20.
15 верст.
Черв. в обороні.
" " лавах.
" " одвороті.
" " наступі.
Відділи червоні скеровані проти Укр. Армії з фронту
Угруповання Армії: до прориву.
по переході через залізницю.
Укр. піх. в наступі
" кінні відділи
арєргарди 3.і К.Д.
нерунок одвор.
Пункт обсерваційний Ком. Арм. 1.V.
Спіткання розїздів 2 стр. д. і Кін. п. Чрн. З.
60 піх. сов. див.
ТУЛЬЧИН
ЛАДИЖИНО
Бог
Сельниця
Аннопіль
Кирнасівка
Білоусівка
до Гайворона
Четвертинівка
Одаївка
Тиманівка
Деміківка
Красногірка
ТРОСТЯНЕЦЬ
К.Д.
Шт. Арм.
Капустяни
Шарапанівка
Савинці
З.і К. Див.
Верхівка
Бережанка
Крижопіль
Вербове
Соколівка
Ліваів
Чоботарка
Княжево
Ободівка
Жабокрич
Мясківка
Антонівка
Маріївка
Антопіль
Холодівка
Отченашівка
45 Див. піх.
Ігнатково
Савчино
Нетребівка
сл. Маранівка
Тахталія
Джугастра
Жидівка
Горячківка
Яланець
Писарівка
Клембівка
5-6.V. Район закінчення Зим. Походу.
Качківка
Вербка
Ольшанка
ЯМПІЛЬ
Русава
Дністер
Бриг. кав. 44 сов. див.
Марківка
Попелюхи
Павлівка
Торканівка
В. Див.
Городище
Рудниця
ст. Попелюхи
до Одеси
2 СТР. ДИВ.
(Полк. Удовиченко)
фронт XIV сов. армії
ТОМАШПІЛЬ
КОМАР ГОРОД
ГОРИШКІВКА
ст. Журавлівка
Вапнярка
Цапівка
ст. Вапнярка
ст. Крижопіль
Див. піхоти
од Жмеринки
2 Кін. М. Зап.

Стріляли з лісу, що був біля с. Савчиного. Наші розїзди відповіли. Так завязалася Савчиновська битва.

* * *

Київська дивізія отримала мій наказ заняти с. Савчине та контрнаступом відкинути ворога на північ. Умить обозна валка Київців заворушилася, козаки схопилися за зброю, позіскакували з возів, і широка розстрільна хутко стала посуватися в напрямку стріляпини. Гармати Київців зайняли позицію на південному скраю с. Савчиного, а 3-й кінний полк, використовуючи укриття на нашому правому крилі, лагодився до атаки лівого ворожого крила. Як тільки наші розстрільні просунулися за с. Савчине, ворожі гармати розпочали вогонь.

О 7-й годині висунулася зі сходу голова колони Волинської дивізії. Вона одержала наказа підтримати наступ Київців гарматним вогнем, а всю дивізію угрупувати за правим крилом Київців.

Не маючи в своєму тилу жадного забезпеченого пляцдарму,— наступом Київців і 3-го кінного полку хотілося розбити ворога й цим здобути собі більшого простору на півночі.

Волинську дивізію розгорнуто на правому крилі, й таким чином створений фронт давав часове прикриття для наших обозів, що безконечною валкою тягнулися з Марківки на Антопіль—Марянівку й далі—на Джуґастру.

Галицька кінна бриґада й 2-й Запорозький полк залишено в армійській резерві й скупчено по укриттях на схід від слободи Марянівки; опріч того їм було дане завдання — охорону тилів і шукання звязку з Запорожцями.

О годині 9-й за дві верстві на захід від нашого лівого крила розвідка наша виявила довгу обозну валку червоних, що прямувала на ст. Крижопіль. Кінний Галицький полк і сотні 5-го кінного полку всю цю валку, що мала до 1,000 возів, захопили.

Перша звістка від Запорожців наспіла біля 10-ої години: Запорожці та к.-Мазепинський полк ранком заатакували Мясківку, розбили червоних і примусили їх до відступу на Ольшанку та Горячківку (12 верстов на південний захід від Мясківки).

Між тим бій на фронті Київської дивізії набув упертого характеру. 3-й кінний полк атаки до кінця не довів, бо попав під вогонь ворожих кулеметів. Далі полк лише забезпечував праве крило армії. Як тільки наспіла звістка про Запорожців, Командування рішило всіма силами вдарити на північну групу москалів, розбити її та потім продовжувати свій марш на Ямпіль.

Розпорядження:

1. Всі обози відтягнути через Марянівку на Джуґастру;
2. Волинській дивізії пересунутися на ліве крило до Нетребівки й бути напоготівлі до заатакування правого крила червоних;
3. Кінній бриґаді отамана Шепаровича та 2-му Запорозькому полкові лишатися далі по укриттях на півн.-схід від Мари-

нівки та скласти армійську кінноту під загальним керуванням полковника Долуда;

4. Запорозькій дивізії, з отриманням наказу, негайно стати на марш і підтягнутися до с. Нетребівки, де очікувати на оперативний наказ;
5. Штаб армії на висоті з вітряками, що на півн.-схід від с. Нетребівки.

Командування плянувало це перегрупування закінчити до 14-ої год. і в залежності від ситуації в другій половині дня мало на увазі дві комбінації:

а) коли би Запорожці не наспіли в час (від Мясківки до Савчиного 6 верстов, а крім того Запорожці могли в момент одержання наказу бути ще на дорозі між Ольшанкою та Мясківкою), то тоді атакувати праве крило червоних Волинською див'зією та армійською кіннотою;

б) з прибуттям Запорожців — ударити в праве крило червоних Запорозькою дивізією та армійською кіннотою під загальним керуванням Команди Армії.

Зазначеним вище перегрупуванням Командування хотіло перш за все виграти флянк у стосунку до правого крила червоних і зміцнитися на своєму лівому крилі, бо в цей час уже виявилося прагнення червоних до оточення нашого лівого крила. Командування не хотіло допустити, щоб ворог знову відкинув армію в район Вапнярки та Крижополя. Утримання опанованого району мало для нас важливе значіння, бо Придністрянський район з його балками та темними лісами міг би добре прислужитися для маневрування наших частин в разі невдачі.

* * *

До 13-ої год. угрупування Волинської дивізії та армійської кінноти закінчилося (схема ч. 18), але обози все ще тягнулися безконечним шнуром. Біля 13-ої год. у червоних зявилася важка гармата; далекосяжні набої досягали до командного пункту армії; обози та кіннота були тепер у сфері гарматного вогню. Від Київської дивізії все частіше надходили звідомлення про важкий стан на фронті, і через те, як тільки останні вози втягнулися до Нетребівки, Командування змушено було віддати наказа армійській кінноті та Волинській дивізії атакувати праве крило червоних.

На захід від Савчиного, тобто від лівого крила Київців, був ліс. Його армійська кіннота думала використати, як маску, для наближення, а потім думала перевести атаку за підпертям гармат Волинської дивізії—зліва і справа від Київської дивізії. О год. 13.30 кіннота рушила в доброму ладі й спокійно пройшла зону ворожого гарматного вогню. Але в той час червоні повели зустрічну акцію. Піші та кулеметні червоні частини захопили південну частину підлісся майже на очах кінноти й зупинили її марш своїм вогнем. Наша

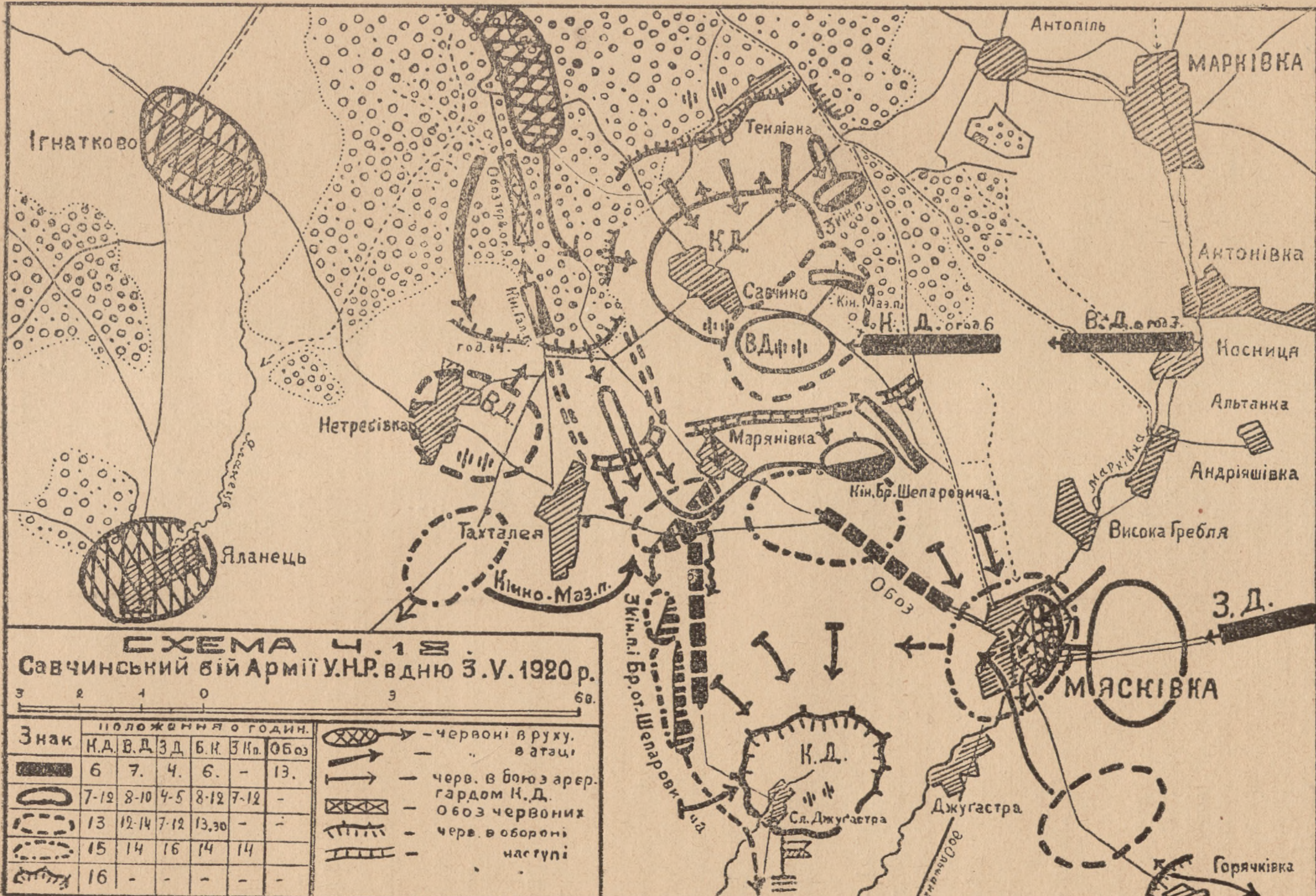

СХЕМА Ч. 18.
Савчинський бій Армії У.Н.Р. в дню 3. V. 1920 р.

кіннота пробувала обминути перешкоду, але ж не витримала й повернула назад.

Наслідок невдалої атаки кінноти був дуже прикрий для нас — фронт, так би мовити, завалився; на 14-у год. бойові формації були на тилах обозів, що не встигли ще виграти належної відстані.

Після крайнього нервового напруження тимчасова реакція охопила майже всіх. Волинці, що взяли напрямок для відступу більше на захід, відступали в більшому порядку. Про Запорожців не було нічого чути,—можна було тільки припустити, що вони в районі Джуґастри.

Положення, що межує з повною катастрофою. Розвязання його в той або інший бік залежить у більшості випадків од того, чи здатні окремі одиниці й частини на саможертву.

Перше розпорядження Командування армії було наказати 5-му кінному та кінно-Мазепинському полкові заслонити відступ армії, а кінно-Галицькій бриґаді отамана Шепаровича та 3-му кінному полкові — негайно вирушити на Ольшанку і, як буде треба, з боєм прочистити дорогу армії в південно-західньому напрямі. Проїжджаючи вздовж колони, штаб направляв усі обози на Ольшанку (це останнє розпорядження я передав персонально командантові тила Київської дивізії).

Коли о 16-й годині штаб армії підходив до р. Джуґастри, то рішив використати цю перешкоду, щоби виграти час для відходу обозів. Отаманові Тютюнникові вислано було наказа, щоб Київська дивізія зупинилася на висотах, що на північ од с. Джуґастри, й затримала ворожий наступ. Для звязку з Запорожцями знову вислано було старшинські розїзди. Штаб армії став на перших висотах, що на південь від Джуґастри.

Київська дивізія знайшла в себе досить сили й поставила опір москалям, а тим часом із Мясківки їм загрожували вже Запорожці.

На фронті Київської дивізії взяли участь у бою не тільки стройовики, але всі, хто мав ще змогу битися. Вояки виривали рушниці з рук один у одного. Тут були люди з різних дивізій. Армійський священик О. Павло Пащевський, а, мабуть, що й інші, — теж стали в стрілецькі ряди в той відповідальний момент.

Страшенна весняна буря доповнювала картину бою. Гуркіт грому змішувався з гарматними вибухами. Курява закрила обрій. Здавалося, що природа рішила взяти участь у цій боротьбі.

Червоні — це були частини 45-ої дивізії — відійшли, а кіннота виявила, що шлях на Ольшанку вільний.

О 20-й годині (висота на південь від с. Джуґастри) після невдачі прориву нашої армії через фронт червоних у напрямі на Яланець я вирішив використати ніч, що саме надходила, балки й ліс для прориву через ворожий фронт уже в смузі біля Дністра.

У наказі, виданому по армії з цього приводу, було зазначено:

1. Штаб армії, кіннота й Київці для тимчасового спочинку роз-

міщуються в Ольшанці, Волинці — у Вербці, а Запорожці — в с. Качківці, що на північний захід від Ольшанки.

2. Після спочинку, використовуючи балки й ліси понад Дністром, дивізії мають далі пробиватися через фронт червоних військ, кожна ініціятивою свого команданта.

3. Штаб армії піде при армійській кінноті.

Вже за повної темряви курені наші потягнулися безупинною лявіною по великому шляху, що вів на Ольшанку. Але на цей раз колона не мала свого звичайного вигляду. Вона складалася випадково, в міру того, як частини виходили з бою. Фізичну втому відчували всі. Бувало, що вояки збирали останні сили, щоб доповзти до ночівлі.

Арєрґардний бій біля Джуґастри — був це бій відчаю, бій, де козацтво врятувало себе від винищення. Чисельні прояви мужности, завзяття, лицарства в даному разі виявляли не лише стройові, а й нестройові старшини та козаки.

Бойова ситуація, що в ній опинилася армія У. Н. Р. в описаному районі, нічим не різниться від боїв під м. Лодзю за світової війни. Про ці бої один з військових істориків оповідає так:

„Збіговисько найнесподіваніших припадків. Частини, що провадили безупинні бої й нагло атаковували, були також самі несподівано атаковувані, часто гублячи звязок зі своїми й натрапляючи на ворожі обозні валки.. Здавалося, що якась сила скрутила своїх і ворогів у один клубок, полишаючи його розмотувати завзяттю, лицарству й спритності“.

Наведене вище про бої під Лодзю, де взяли участь найвидатніші сили німецької під ком. Макензена та московської нації, я сміливо навожу для паралелі до серії боїв Української Армії для прориву через ворожий фронт.

* * *

О 21-й годині штаб армії з армійською кіннотою розмістився в центрі с. Ольшанки; безпосередньо при штабі знаходився 3-й кінний полк (схема 17, положення вночі 3/4 травня).

У тих обставинах треба було негайно вжити всіх заходів, щоб упорядкувати табор, а, головне, обозні валки. Це було неможливе з причини остаточної перевтоми людей і коней. Штаб армії обмежився тим, що вислав звязкових старшин до штабів дивізій. Запорожці та Волинці, що в другій половині дня були в кращих умовах, зайняли свої становища порівнюючи спокійно.

Важке було завдання Командування, проте не менше труднощів мали й частини, що мусіли розвязувати їх. Починаючи від бою під Вознесенським та кінчаючи боєм біля Джуґастри, — всі ці бої представляють один суцільний цикл. Кожний, кому пощастило взяти участь у цих боях, може дякувати Долі, бо ці бої назавжди лишать-

ся, як найславніші зі славних вчинків у новітній історії Українського Війська.

Але це ще не був кінець. Втративши надію перевести армію через ворожий фронт, Командування, як ми бачили, вирішає перейти до вже раз випробуваної методи — маршу розрізненими колонами в безпосередній близості від Дністра.

З огляду на місцевість, відповідну для акцій невеликими відділами, була повна підстава сподіватися успіху.

4-го травня між 1 і 2-ою год. частини, що були в Ольшанці, стали обєктом раптового з боку москалів вогневого нападу. Зчинився в таборі великий сполох, і через нічну темряву важко було визначити, звідки саме стався напад.

Згодом стрілянина стала зменшуватись, а по дорозі з Ямполя показалася обозна валка під охороною вершників 3-го кінного полку й цілий табор полонених. Це була червона бриґада 41-ої совітської дивізії, що хтіла скористати нічну темряву й прорватися через наш розполог. 3-й кінний полк (полковник Вишневський) цю бриґаду заатакував і примусив її до здачі. В цьому ділі особливо відзначився хорунжий Рафальський.

Перегляд оперативних паперів і допит штабовців-полонених дав дуже цінні в нашому положенню розвідчі матеріяли. Виявилося, що в напрямі Ямполя ми могли зустрінути лише кінноту червоного козацтва. Таким чином черговим завданням було очистити Придністрянську смугу (завширшки 10—15 вер.) від червоної кінноти. На це завдання я вирішив направити Запорозьку дивізію та полки армійської кінноти. Отаманові Загродському (що в цей час приїхав до місця постою штабу армії) я передав наказа для Волинської й Київської дивізії (наказ завірив вартовий отаман, полковник Ткачук). Ці дивізії, під загальним проводом отамана Тютюнника, мали лишатися в Ольшанці й відбивати можливі напади червоних до того часу, доки Ямпільська група не виконає свого завдання.

Волинці під командою отамана Загродського лишалися в Ольшанці. Київців новий наказ (від 8 год. 4 травня) застав на спочинку в лісі (6 — 7 кілом. на півн.-захід від Ольшанки). Одержавши мого наказа, дивізія зараз же вернулася до Ольшанки.

Чорноморському полкові, кінно - Мазепинському, стрільцям Волинців і ще деяким частинам довелося й 4 травня витримати досить серйозний бій. Їхні страти були значні, особливо в Чорноморців. Взагалі треба зазначити, що хоча Чорноморський полк був не так давно в рядах нашої армії, але на кінець походу він заслужив собі в армії повагу нарівні з іншими частинами Волинської дивізії.

О 7-й годині армійська кіннота рушила по дорозі на Ямпіль до Запорожців і о 10-й годині після кількох боїв була в с. Качківці.

Тим часом Запорожці мали вже кілька успішних зустрічей із червоною кіннотою, захопили кілька сот полонених із зброєю та кіньми. Червона кіннота, хоч і була на свіжих конях, але не прийняла бою з нашими кінними частинами й, бувши прогнана, залишила нам усю Придністрянську смугу.

Зараз же до отамана Тютюнника був надісланий наказ про нове угрупування, а на свіжих, відібраних від червоних конях, від Запорозької та армійської кінноти було кинуто серію старшинських розїздів з конечним завданням увійти в звязок із українськими відділами полковника Удовиченка.

* * *

Приблизно о 20-й годині до хати, де перебував оперативний відділ штабу армії, вступив начальник штабу Запорозької дивізії полковник Крат і доповів мені: „Пане отамане, прибув начальник розїзду, старшина полку Чорних Запорожців, а з ним старшина від дивізії полковника Удовиченка".

Перед тим, як закінчити цей розділ, я зазначу, що неправильно було б думати, що *лише перевтома привела* нас до Дністра. Коли про неї говориться, то як про те, що має льокальне значіння саме для подій 17 квітня — 5 травня. Певно, що армія, яка мала в собі досить сили, щоб стільки разів відходити вглиб України при умовах гірших, зуміла би це зробити й при добрих весняних умовах. Коли б це було потрібне, то в Командування вистарчило б сили волі, а в підлеглих здібности й відваги. Рішення на марш-прорив запало в Командування ще коло Вознесенського й переводжувано було невхильно через низку ворожих перешкод до кінця.

З погляду політичного думання Команди Армії—це відповідало вимогам спільного чину Уряду й Війська.

З погляду тактичного заслуговують на увагу такі моменти:

1. Коли, після наглого відступу Київців та армійської кінноти з-під Савчиного, на фронті зайшла явна криза, то активізм Волинців, що мали вигідне вихідне положення (флянкове), міг дуже вплинути на виправлення нашої справи; активізму цього виявлено не було. Чи не є зайвим доказом, що один лише маневр ще не розвязує справи? Навпаки — активізм Запорожців на нашому правому крилі, зі сторони Мясківки, в той час, як фронт докотився до Джуґастри, сполучено було з витривалістю гурту вояків, що угрупувалися навколо арєрґардної групи, і це *рятує положення*.

2. Ці бої показують, що нема положення, щоби з нього не можна було б вийти з честю, що „перетерпівий до кінця — спасен буде".

Цікаво завважити, куди кинулися частини після сполоху. Ю. Тютюнник повів Київців, а з ними ще й табор відсталих, углиб України. Інші, навпаки, або лишалися на місці, або ясно виявили намір виконувати завдання—прямувати до злуки зі своїми частинами.

Грамота
Іменем
Української Народньої
Республіки
Нагороджується за Зимовий похід і бої з
6 грудня 1919 року по 6 травня 1920 року
Орденом Залізного Хреста ч. 1
Отаман
Омелянович-Павленко Михайло
Що підписами і відтиском орденської печатки
стверджується.
Голова Орденської ради
Члени
Секретар Хор. Левитський

Грамота на орден „Залізний Хрест", що ним нагородив був Уряд Української Народньої Республіки учасників Зимового Походу.

Світлину відбито з грамоти генерала (тоді отамана) М. Омеляновича-Павленка.

Малюнок до грамоти виконав арт.-мал. Василь Крижанівський.

Тут, на мою думку, ми маємо знову місце з прикладом, що змальовує зазначені різниці психологічних настроїв двох типів наших вояків — для одних війна є самоціль, для других — вона є засіб.

На цьому й закінчую опис боїв за прорив.

* * *

5-го травня — дата, яку треба вважати за останню в історії Зимового Походу Армії У. Н. Р.

Похід скінчився.

Не скоро Зимоподходники, що пізніше всі стали Лицарями Залізного Хреста, прийдуть до себе. Я певний, що ще не одному ввижається сполох, марші-маневри, бої, балки, яруги, ліси, Дніпро, хатина на постою, привітні селянські обличчя.

Стільки небезпек! Проте вони завжди стушовувалися перед другим, значно міцнішим почуттям — перебуванням на рідній землі в безпосередньому постійному дотикові з народом, що свою частку повинностей виконував охоче й цілком безкорисно й тим, так би мовити, підпирав, благословляв...

Особисто в мене він сполучається ще з придбанням сили друзів, бо ці відношення, що в мене завязалися з Зимоподходниками, у звичайні рямки вкласти неможливо. Армія придбала кадр, що, безумовно, при певних умовах, зможе бути основою правдивої військової сили; лише заздрість може не оцінити проробленої нашим козацтвом праці та не оцінити її для нашого діла.

І треба бути справедливим -- вже сьогодня все, що є в Українстві живого й лицарського, оцінило цю епопею, до щасливого виконання якої прислужилася й безмірна віра козацтва в Божу справедливість — і тішиться, а значить і поділяє, з нами разом, що доля усміхнулася нам, прислужившися нашій національній справі в такій виключній ситуації.

Я вже не раз принагідно зазначав, що особисто не беру собі „пальми першенства", й тому неправильно називають мене „першим лицарем" Ордена. Але яко начальник, а через те й відповідальний, я свідчу перед усім громадянством про службу українця — старшини й козака, — бо це моє право й обовязок перед живими й мертвими.

Громадянству, що повинне стати вище від політичних комбінацій, я передаю свій звіт, без сумніву, далеко неповний — зробив, що зміг, і чекаю від нього пошани й переховання в памяті на довший час події, що міцним ланцюгом повязала листопадову руїну 1919 року з дальшими етапами збройної боротьби за Українську Державність.

Кінцеве слово.

Шпенґлер твердить, що „ніхто не напише обєктивної історії, бо існує стільки історій — скільки людей; бо кожна людина — окремий світ". Наша сучасна дійсність це мені лише стверджує. Простудіюйте операцію південно-західнього фронту, що була на початках Великої Світової війни, по записках Брусилова, Щербачова та Бонч-Бруєвича, й ви побачите, оскільки Шпенґлер мав рацію. А славний маршал Жофр — переможець „Першої Марни" — старшині, що предклав йому свою працю про цю битву й у цій праці легко все розвязав, відповів так: „Ви претендуєте на те, щоби знати, що сталося на Марні; бережіть це, бо ви тримаєте в своїх руках секрет історичної ваги".

Думається, що до правди, бодай релятивної, ми наблизимося тоді, коли заслухаємо з приводу цікавіших моментів нашої боротьби представників найважливіших напрямків нашої військової думки. Моя праця має своїм завданням дати учасникам походу основну базу — так, як вона мені, яко головному командантові, уявляється. Тим самим — ця праця дасть багатьом учасникам можливість доповнити її своїми особистими спогадами, ілюструвати, а, може, в дечому зайняти свої власні позиції.

* * *

152 доби, і з них майже третина припадає на бої, кілька тисяч кілометрів маршу, що в більшості переведений був у зимову пору або в весняну відлигу, і все це на тлі надто скомплікованої політичної та воєнної обстанови — вже самі за себе промовляють. Тим, певно, треба пояснити, що та частина громадянства нашого, що призвичаїлася належно доцінювати факти, ставиться до цієї події не лише прихильно, але й з явною симпатією, коли хочете, навіть з живим пієтизмом і пошаною до всіх тих, кому пощастило взяти в цьому поході безпосередню участь.

Скінчився він щасливо, проте під час його були моменти, що тримали нашу справу майже на волосинці,—моменти, коли наш противник певний уже був своєї виграної; ці критичні моменти були різного порядку; виявлення цих моментів та окреслення їхнього значіння в загальному ході подій і являється темою цього кінцевого слова.

Першим таким гострим моментом був момент на самих початках, коли армії нашій треба було прорвати вороже кільце й вийти на ближнє запілля Київської групи московської Добрармії (операції Армії У. Н. Р. 5 — 15 грудня 1919 року).

То був момент критичний під усіма поглядами, бо, як відомо, й у верхах Української Армії панували дві думки: одна „за", друга — „проти" походу, і це остільки загострило ситуацію, що врешті, коли похід остаточно був вирішений, Головне Командування не внесло до

нього елементу обовязковости. У даному разі було вжито методи, між іншим, уповні узаконеної військовою практикою, — заклику до чину охочих вояків.

Відомо, що з цього права необовязковости скористалися не лише поодинокі вояки армії, але й цілі частини.

Пригадаймо ще до цього, що всього лише який з місяць перед тим ціла Галицька армія визначила собі, як вихід з положення, сепаратну угоду з командою наших противників — деникінців;

Пригадаймо також і про збройний виступ отамана Волоха супроти Уряду У. Н. Р., що ним він мав на меті привернути армію до совітської системи, — і нам стане ясним, чому саме воякам згори не було поставлено за обовязок узяти участь у поході. Через таку постановку справи, деякі кадри армії мали перейти на територію, що по Версальському договору підпадала під впливи Антанти. Армія повстанча на власній території та деякі її кадри військовиків на території Антанти створювали Урядові певні вихідні позиції, щоб розпочати переговори з новими володарями світу.

Рішення виходить із завдання й ситуації — теза стара. Через те, щоби дати собі відчит про можливість чину, що з дати 6 грудня стає перед армією, — треба на хвилину перенестися думками до листопада року 1919, коли десятковані від тифу, фактично босі, роздягнуті й обеззброєні рештки Української Наддніпрянської Армії під сильним тисненням москалів-большевиків і москалів-деникінців змагалися відстояти собі бодай хоч який закуток Рідної Землі. Зрештою, хоч би для того, щоби дати собі відповідь: а що далі робити?

Було то військо? — Ні, то були обози, штаби й офіційні та неофіційні хворі, краще — живі тіні.

Ось од цих то решток колись боєздатної армії й мала піднестися нова хвиля надлюдських зусиль, що мусіла знайти собі дорогу поміж ворожим розположенням, перекинутися на вороже запілля й там розпочати систематичну й делікатну роботу по підточенню ворожих тилів для того, щоби ворог ще раз переконався в правдивості прислівя, що на Україну легко посунутися, але поворот із неї затяжкий — питання не безвартісне для ідейних борців.

* * *

У своїх спогадах Ю. Тютюнник—мій зручний і в партизанщині досвідчений помішник, і не без імени, в своєму другому творі *) змалював бридку картину кулюарних розмов та вибриків політичних недоуків, свідками яких були ми всі, і ці розмови ми заховали від чужого недоброго ока, щоби не кидати на свою хвору Батьківщину болотом.

Лишається відємне й тяжке враження, й дуже жаль, бо через те в його викладі про перші кроки походу зникло кудись те чарі-

*) „За Державність“.

вне, до чого властиво й він „чимало спричинився, бо належав до тих, що стояли за „похід“, за передачу наших виснажених попередніми змаганнями вояків — на руки стихійної, покищо, свідомости наших мас, що з трьох прапорів, які тоді взаємно поборювали себе в Україні, жовто-блакитного вважали за свій.

Не можу я обминути таких виразів отамана Ю. Тютюнника: „О.-П-ко поїхав радитися до Запорожців“.

Використовую цю замітку для того, щоби висвітлити мій погляд на „ради“ і на „наради“. Повинен тут сказати, що оскільки я являвся прихильником нарад, особливо при співпраці з командним складом, різноманітним по своїй фаховій освіті, остільки ж я був, особливо в тодішніх умовах, ворогом „рад“ у воєнному ділі.

У маршала Фоша можна знайти: „Мало наказувати; треба знати ще, з ким маєш до діла; в багатьох обставинах я волів переконувати своїх підлеглих правдивістю й життєвістю моїх плянів“. Додамо від себе ще й те, що в критичні моменти, коли думки підлеглих починають особливо розкидатися та розбігатися з метою винайдення виходу з тяжкої ситуації, саме першу перемогу начальник одержить на нараді (ясно, коли на це дозволить час).

Воєнна історія знає багато прикладів, коли й на самій нараді повставав новий проєкт, з першого погляду повний авантюризму й недоцільности, але після коректи старшого начальника, проєкт цей приймав форми життєві й корисні для справи.

Начальники, прихильні до „теорії неможливого“, знаходили підтримку до своїх плянів найчастіше не в співробітництві зі штабовцями-спецами, а саме в командантів бойових одиниць.

На нараді під Арколе (Італійський похід Наполеона) Наполеон відмовляється від свого первісного проєкту, що його творцем був маршал Бертьє, а приймає проєкта Ожеро, командира авантюристичної вдачі; з властивою йому геніяльністю Наполеон блискавично проєкта того скориґовує, удосконалює й обдаровує воєнну історію ще одним новим блискучим прикладом воєнної штуки.

Як більша політична фігура не боїться тримати навколо себе людей сильної вдачі, зручних політиків, так і вождь вольовий ніколи не відштовхує від себе командирів, що можуть бути йому корисні чи в технічній, чи навіть у тактичній творчій праці.

Проте всюди є своє „але“. І в даному разі зловживання або незручне технічне обставлення наради може привести до відємних наслідків.

Піднесене питання не є ординарним; його дебатується і в европейській пресі, а один із командантів французької армії присвятив цьому питанню цілий трактат.

Молоду справу треба берегти — це правило має особливу важливість у нашому військовому ділі, бо війська треба привчити до побіди; досвідчений начальник на початках кампанії навмисне витворює таку обстанову, щоби подарувати військові легкі перемоги — на ворожий полк він кидає дивізію, бо з часом це винагородиться; військові частини, що їм прищеплено почуття жаги до перемоги,

самі пізніше рвуться до неї й завзято нищать усі перешкоди на шляху до неї, які ставитиме їм ворожа воля.

Прекрасні приклади до цього знаходимо у франко-пруській кампанії Наполеона, що її так добре освітлив полковник Аґапієв у своїй студії: „Война навѣрняка“.

* * *

Тепер коротко про саму операцію.

9-го грудня Командант армії кидає військо, можна сказати, одним жмутом у найвигідніше місце „ворожого“ фронту — в даному разі я вживаю слово ворожого в лапках, бо, як знаємо, дільниця фронту від Вінниці до Бердичева була обсаджена частинами Української Галицької Армії.

Роблю я цей крок із певністю, бо мій особистий відпоручник, полковник Долуд, вже 6 грудня мав передати мого особистого листа начальному вождеві Галицької армії, і в ньому я довірив генералові Микитці інформації про майбутні кроки Української Наддніпрянської Армії.

В наслідок цього мого кроку нашій армії, я вже вірив, була забезпечена сприятлива для відмаршу обстанова. Наступні події показали, що зла воля з боку частин добровольчої армії була таким чином абсолютно виключена.

14-го грудня Наддніпрянська армія була вже в запіллю денікінських військ і розпочала свої марші по ближніх запіллях Київської групи Добрармії.

Після цієї вдатної події українська старшина набула віри в зручність Команди, а козак морально випростовується; всі гарячково приступають до переорганізації своїх відділів.

До пристосування наших недобитків, коли так можна буде висловитися, до нових умов боротьби, що вимагали чинів відмінних, характерно партизанських — рухомости, здібности до несподіваного сполоху, до наглих рипостів — здібности до скорої орієнтовки в обстанові, здібности вмілого вибору вихідного положення для завдавання ворогові ударів тощо, загалом — активізму в думці, в чині й у бою.

Логічним продовженням першої операції являється марш 15 — 24 грудня 1919 року по ближніх тилах московської Добрармії, що вже й без того мала нахил одкотитися до берегів Чорного моря. Марш цей дехто з військовиків правильно називав „маршем відчаю“. Візьміть таке порівняння: на хиткому човні ви перемогли течію, але далі ви маєте перебороти ще широкий пас води, неглибокий, але весь перегороджений великим камінням, і ви змушені кинути човна й почати перестрибувати з каменя на камінь. І горе вам, коли ви не зважите своїх сил! Так було й тут.

* * *

Дальшим критичним моментом був момент уже чисто орієнтаційного характеру, а саме: армія опинилася під гіпнозою залицянь до неї з боку українських боротьбістів.

Мені гадається, що я не помилився б, коли б зазначив: коли б армія вірила в 1920 році в можливість переведення в життя Української Державности, бодай під формою совітського уряду, вона знайшла б у собі сили пожертвувати своїми особистими політичними поглядами й узяти участь у формуванню української совітської армії, як це пропонували боротьбісти.

Нарада старших військових начальників при штабі армії в першій половині січня у „Вовчій Балці“, малому присілкові більших околишніх сіл — так малому, що його не знає ніяка мапа,—в районі середньої Синюхи — зафіксувала непохитне стремління вояків армії й далі триматися на сторожі Української Державности, що її ідеал був написаний тоді лише на жовто-блакитному прапорі.

Ідеалом Армії — була Державність, що творила б із нації сильний і відпірний організм. У рядах її були старшини найрізніших політичних світоглядів; ці свої особисті цінності кожний ховав при собі — під час походу я ніколи не чув розмов на політичні теми. Проте уважливо студіювалися настрої мешканців.

І ось ці студії доводили, що маси й далі стояли на роздоріжжі, але, при такій аналізі, можна було в тих настроях ствердити певні моменти, спільні для багатьох, а то були — симпатії до українського козацтва.

Цього не міг не відчути отаман Ю. Тютюнник—його поведінка на нараді була без компромісів по боці жовто-блакитного прапору. Вовча Балка, де відбулася нарада, буде віднині памятним місцем.

За місяць пізніше, а саме 22 січня 1920 року, ми знов опинилися перед надто складною тактичною обстановою. Це було вже в районі Новоукраїнки, Ольгопіль — село Добринка; точно 22 січня біля села Хмелевого Українська армія опинилася поміж червоним молотом і білим, правда, вже дуже побитим, але все ж ковадлом; на північ від неї були червоні, а з півдня — білі москалі й „малороси“; нас так було притиснуто, що нам лишався для руху вузенький коридор, а на розмірковування одна ніч. У таких обставинах Командування вживає в перший раз іншої методи, а саме—зважується на марш у розєднаних колонах, на довший термін без оперативного звязку, з тим, щоб на половину лютого 1920 р. наступило нове обєднання всіх частин армії в районі Чигирин—Черкаси для спільного по тому маршу й на Лівобережжя.

Для одних, як скажемо колоні отамана Тютюнника, були ці марші зовсім щасливі, других трохи пошарпали, як Запорожців під Ананьєвим 23 січня, але, на загал, все обійшлося добре. В намічений термін (точно 9 лютого) колони: Штабова—під моєю командою, Волинців і Київців — під командою Тютюнника та Запорозька піхота — під командою полковника Дубового й артилерія — під командою полковника Алмазова—зійшлися на березі Дніпра, перейшли

його разом, а з 14 по 17 лютого 1920 року перевели на Лівобережжі кілька випадів розвідчо-пропаґандивного характеру.

* * *

Зупинюся детальніше на моменті, що йому я надаю особливе значіння, бо він, на мою думку, матиме значіння й для нашої майбутности.

А саме — я хочу сказати про ті два психологічні типи вояків, що повстали в нашому війську з самого початку його відродження, як нашої національної збройної сили. Вони були ще в перших наших українських частинах, за часів Центральної Ради; можна було їх намацати в кадрах вояків у Гетьманській армії, але особливо яскраво ми знаходимо їх у полках і загонах Директорії, а навіть і в тій невеличкій числом групі, що взяла участь у Зимовому Поході.

Пишучи ці рядки, не маю ні до кого жадних упереджень, а, навпаки, добрі товариські взаємовідносини.

Твердо скажу, що в мене зберігся непоправний оптимізм у нашій справі, й маю ясне передчуття, що те неспокійне крило нашої військової родини, що вічно пошукує за ефектом, відіграє ще ролю в тій фазі нашої наступної боротьби, і дуже хотілося б, щоб на цей раз воно знайшло своє місце.

Для першого типу — війна існує для війни, вона — його стихія, апаратом боротьби в нього являється досить мозаїчна організація: в людському складі можна було бачити, кого хочете—від старшини й козаків високої кваліфікації та з високими моральними якостями до ляндскнехтів, хинців, латишів і т. д.; поміж худобою—верблюди, коні, воли, в озброєнню — теж безсистемність, імпровізація.

Особа командира-отамана в подібному організмові відігравала найбільшу ролю; то була персона-ґрата. То був тип, що сильно наближався по своїй вдачі до корсарів, з тією різницею, що імпульсом були не грабіжницькі інстинкти, а розпалений до білого горту патріотизм, помста за заподіяні кривди, свідомість необхідности і т. п. У нас, у нашій дійсності вони набрали специяльного кольориту; рями реґулярної армії були для них затісні — степ, де б могли вони герцювати, був для них природньою ареною.

Перебування подібних вояків у армії, взагалі, було винятковим, але в умовах походу 1918—1919 р. р. вони були бажані, більш того— їм належало віддати першенство, й елементи реґулярні це зрозуміли, — навіть більше скажу — уважливо й пильно переймали від них їхні способи боротьби.

Звичайно, як правило треба числити, що з виходом даної особи зі строю, спинялося й організаційне життя частини й, навпаки, народжувалося там, куди вона переносилася, словом, подібно до ролі матки в бджолиному рою.

З другого боку, ці самі партизани на час Зимового Походу, коли увійшли вони в сталий дотик із частинами реґулярними, зро-

били певний поступ: щоденна дійсність все більше й більше змушувала їх вносити корективи до своїх організаційних, тактичних і політичних метод; типи, подібні до Волохова, Григорієва, Божка, остаточно банкрутують, і лишаються на поверхні лише ті, що виказали здібність до змодернізування, як Тютюнник, Дяченко й інші.

Їхня витривалість, активність, зручність у тяжких умовах приносила чимало послуг для справи нашої національної боротьби, але все ж властиві їм риси, що саме—про те всім відомо, вимагали ставитися до них, як до чинників екстра-сильних.

Поруч із ними стоїть нормальний і звичайний для нас тип вояка, що для нього війна являється засобом — тяжкою повинністю. Цей останній тип числом переважає.

Детально свій особистий погляд на цю другу групу вояків та його інструктування я висловив уже в своїх двох працях „Від сотника до підполковника" і „Моральний елемент війська—виплекання його й доцільне його використання".

Існування цих двох типів у нашому війську є фактом, і з ним не рахуватися не можна; рахувалися з цим мої попередники, довелося рахуватися й мені. Значно пізніше, вже після Зимового Походу, ми теж відчули це питання, коли стало на чергу дня призначення командантів груп у нашій армії. Небіжчик Головний Отаман С. Петлюра також узяв участь у нараді, де обговорювалися кандидатури. Як ми не комбінували, все були якісь перешкоди й, нарешті, у Головного Отамана вирвався досить влучний вираз: „Так! Трудно впрягти „в одну телегу коня і трепетную лань".

У міру сил Командування під час походу лагодило різні тертя, які виникали поміж двома цими основними типами, що творили певні течії в армії.

Поки була зима, панував тиф поміж козацтвом, поки частини не набули в собі знову мязів,—усе було гаразд.

У повітрі запахло нарешті весною, а з нею все частіше й частіше виникали тертя й непорозуміння між цими двома основними течіями, а нарешті під Плетеним Ташликом сталося перше більше непорозуміння. З невеликої тактичної помилки, що допустилося командування Волинської дивізії (полковники Никонів і Бачинський), отаман Ю. Тютюнник робить казус-беллі; Команда Армії визнає помилку командування Волинської дивізії й робить йому догану. Проте Ю. Тютюнника це не задовольняє, він починає вести аґітацію проти Команди Армії, обвинувачуючи її в безхарактерності, демонстративно подає рапорта про хворобу, думаючи тим викликати в армії хвилю протесту. Але це не впливає на армію, що на $^{3}/_{4}$, а в тому числі й значна частина самої Київської дивізії, лишається вірною Начальній Команді.

Цілий місяць Ю. Тютюнник офіційно не бере участи в справах, але, побачивши, що діла йдуть своєю чергою і без нього, і, до всього, не погано, він на мою пропозицію погоджується „видужати". Командування для компенсації дає йому провід в операції при стації Долинській. Тут він успіху не має, не будемо говорити чому; він

сконфужено приводить мені певні пояснення про причини неуспіху й надалі стає слухняним, коректним і корисним партизаном. Як командир невеликої групи вояків з усіх родів війська він був незамінимий; ніхто краще від нього не міг із нічної темряви чи денної мли вразити ворога в його „ахілесову пяту“, вміло й загодя намацану, а потім так само звинно ухилитися від ворожого рипосту.

За довгу партизанську діяльність у нього виробилося око — він ще здалека міг оцінити, чи „варта шкурка вичинки“; проте все це було прекрасно, коли він проводив сам, коли ж відділ його був лише складовою частиною в ширше скомбінованій операції, він звичайно ремствував: усе йому здавалося, що робиться не так, або що від нього вимагається більше, ніж від інших. Таким він лишився й у своїй праці літературній.

Подивіться на всі його твори: „За Державість“ під редакцією Певного, „Зимовий Похід“, „Бої Київської дивізії на Поділлю в 1920 р.“ під редакцією полковника Лушненка, „З поляками проти України“.

Всюди його рефлектор вигідно репрезентує його власну постать і, водночас, лишає в тіні все, що є навколо.

Перші три праці написав він із метою створити поміж громадянством опінію, що за зручним партизаном криється діяч ширшої формації, бо в ті часи Ю. Тютюнник ішов до булави; не було авантюри, що на неї він не давав би своєї згоди. Проте в дійсності ці твори та й два пізніші — не представляють нам позитивних рис його постаті, а, навпаки, малюють його, як глибокого дилетанта в стратегії, тактиці, адміністрації та політиці.

Думаю, що продовжу свою характеристику наших вояків, коли скажу ще кілька слів про другого нашого видатного партизана — отамана Гулого. Протипоставлення цих двох фігур дасть нам ще новий матеріял для наших характеристик, бо Гулий, хоч був і партизаном, якраз належав психологічно до другої групи вояків.

Спершу подам нотатку зі щоденника його начальника штабу, солідного старшини, полковника Крата. Він пише: „Гулий — бойовий російський офіцер, георгієвський кавалер. Герой тоді, коли все готове піддатися паніці, він умів робити героями тих, хто був безпосередньо коло нього“. Додам — численні рани не знижували його запалу. У бою й, узагалі, в ділі він забував про себе, в протилежність Ю. Тютюнникові; для нього було першим діло, а потім — власна амбіція. Він не хворів на бонапартизм. Коли на початку лютого він зі своїми партизанами приєднався до армії, тобто без жадного примусу признав наше Командування, то без усякого вагання я призначив його на посаду командира Запорожців, або, як прийнято між запорожцями говорити, на „Запорожжя“.

Питаємося, як же ставилося Командування Армії в даних обставинах до обох цих типів вояка? Належачи психологічно до вояків, що для них війна була засобом, і будуючи на цьому елементі хребет армії — воно й не могло не віддавати належного першій групі воя-

ків, — не могло не використовувати їх в інтересах справи, оцінюючи їхню безсумнівну здібність до партизанських чинів.

У відповідному поділові бойових завдань, в уважливому ставленню до процентового відношення цього елементу до всієї маси вояцтва з одного боку, а з другого — в справедливій оцінці їхніх позитивних якостей — Начальна Команда шукала виходу.

* * *

Перехожу до наступного моменту, а саме — до боїв під Вознесенським (15—18 квітня), що ними розпочинається остання серія боїв, при успішному розвязанню яких Командування надіється витворити бойову ситуацію, що наблизила нашу справу до кінцевої мети — передачі армії до розпорядимости Уряду У. Н. Р.

„Війна є продовженням політики, але іншими засобами", говорить Кляузевіц. Виходячи з цього заложення, Командування Армії весь час турбувалося про те, щоб якнайскорше віддати армію в розпорядження Уряду. Через це питання: чи час іти на зєднання, тобто на захід, чи продовжувати далі свої партизанські рейди і з весною, — не сходять у Командування з порядку денного. Щоб не бути заскоченим подіями, Командування Армії, на всякий випадок, хоче собі забезпечити новий пляцдарм і в цих цілях ще значно раніше виряжає на південь комісію—полковника Шраменка та старшину Бібіка, що незадовго перед тим приєднався до повстанчої армії. Комісія достала завдання вирушити в район Одеси, навязати там контакт із повстанчими українськими організаціями та встановити степень їхньої підготовки до повстанчих акцій.

Тепер, тут під Вознесенським, ми вже мали від цієї комісії звіт. Він не був дуже втішним: чутки про казкові склади муніції поміж німецькими колоністами виявилися перебільшеними. З другого боку, від підполковника ген. штабу Стефанова, що прибув до армії, ми мали до своєї розпорядимости деякий матеріял про те, як стояла наша справа в Забужжі. Взявши під увагу весь цей інформаційний матеріял, Командування, програвши битву під ст. Долинською, нагло вирішило розпочати рух на зєднання з Урядом У. Н. Р. Також провізорично намічається операційну лінію Вознесенське—Ананьїв—Вапнярка - Нова Ушиця.

Цікаво прослідити, як це рішення Командування в майбутньому (тільки воно фактично стане провадитися в життя) відібється на настроях армії; цитую з цього приводу з записок полковника Крата уступ зі спогадів різних авторів:

> „Під Тульчином: аероплян, фронт близько. „Слава!" вибухнуло з козацьких лав; полетіли вгору шапки: ми вітали цього першого вісника фронту, бо саме слово „фронт" мало для нас те ж чарівне значіння, як для Колюмбових моряків „земля". Воно являлося для нас синонімом в і д п о ч и н к у, правильного формування, переможні бої й у результаті визволення рідної змученої Батьківщини".

Цитую далі зі споминів б. командира 28 куреня 4-ої Київської дивізії:

„Вознесенська база забезпечила нас на довго; в зброї недостатку не було, і ми мали змогу помірятися силами зі всяким противником; крім того, багато бадьорости придавала кожному чутка, що наші вже недалеко, і ми скоро зєднаємося зі своїми".

Це пише командир, що дуже близько стояв до отамана Ю. Тютюнника.

Зовсім інакше реаґував на це в своїх спогадах*) Ю. Тютюнник.

Коментарі зайві — то є непогані ілюстрації до наведеної вище аналізи про два характерні типи в нашому війську — для одного війна засіб, для других — самоціль, без неї темно, сумно, буденно, не життя, а животіння.

* * *

Вознесенський бій. По ідеї — це просто добра ілюстрація до доктрини — „Чого я хочу"... підійшли, роздивилися й схопилися з ворогом у безкомпромісовий бій.

„Подвійний нельсон" **), що його ми врешті зручно наклали ворогові, остаточно вирішив бій на нашу користь. Після пятигодинного змагання ми змусили москалів дуже спішно очистити стацію й місто, віддати нам переправу через Буг, а зі всім тим здобути багату на зброю й військові матеріяли базу.

І тут, у цей кульмінаційний момент боротьби попереджувала військова нарада — на хуторі, під час переходу на схід від м. Вознесенського. Ситуація трагічна, всім присутнім на нараді було ясним, що день-два — і ворожі маси скинуть нас у Буг; про доцільність бою мови немає — на черзі лише — коли і як. Голоси моїх помішників поділилися — Гулий дає перевагу моментові несподіванки, Ю. Тютюнник стоїть за бій організований. У даному разі я схиляюся на його бік.

Бій за Вознесенське — це наша генеральна битва. Там було поставлено на карту все; пізніше під Вапняркою, Тульчином, біля Мясківки та Ольшанки буде теж гаряче, але цю останню серію боїв не могли ми виповісти нашим ворогам без перемоги під Вознесенським, бо саме вона дала нам переправу через Буг.

18-го квітня Буг перейдено — і тим самим опреділювалася вся наша дальша бойова чинність. Марш на Одесу, що за ним так сумує Ю. Тютюнник на останніх сторінках своєї праці про Зимовий Похід, треба гадати, не був би під поглядом стратегічним рішенням, а паліятивом, і він неминучо привів би нас до катастрофи. Стверджено, що операційну лінію нашу штаб добре продумав і в подро-

---

*) Зимовий Похід".

**) Перший хват — атака кінноти через місто на переправу, а другий — вогонь кінно-гірського дивізіону на шляху відступу бронепотягу, чим унеможливили йому провадити далі бій. М. О-ч П-ко.

бицях намітив влучно, бо, крім згаданих вище розвідчих даних, ми знайшли в Забужжі ще в широких розмірах повстання селян, і до нього ось-ось готова була приєднатися і, на цей раз фактично, Армія Галицька.

* * *

У боях з 21—23 квітня — навколо Ананьєва. Наша невелика армія (дивізії Запорозька й Волинська) раз-за-разом нищить три солідні відділи „особливого призначення“, чим на певний час витворює в себе таку ситуацію, що дозволяла не турбуватися за наші тили.

27-го в Ободівці до Армії прилучається прекрасний кінний відділ у лічбі 600 шабель при 14 кулеметах — Галицька кінна бриґада отамана Шепаровича, і в такому збільшеному стані Українська Армія бере рішучий курс на прорив червоного фронту з метою злуки з частинами військ українських, що були в районі Ямпіль—Шаргород.

Уночі з 1 на 2 травня армія завязує бій із противником на фронті від Тульчина — Вапнярка — ст. Крижопіль з метою пробити собі шлях через залізницю в районі Вапнярка—Крижопіль.

Маневр притягує противникову увагу до фронту Вапнярка — Тульчин, ворог кидає туди свіжі підсилки, що їх спішно знімає з проти-польського фронту. Надвечір армія має змогу використати пробитий шлях коло ст. Крижополя (здобули Волинці і 3-й кінний полк), і ранок 3 травня застає нас у новому угрупуванню.

Захоплення Київцями ст. Вапнярки, знищення трьох бронепотягів — ще більше упевнює нашу ситуацію для остаточного force-majore'у.

* * *

Хуртовини, що мені нагадувала манджурський тайфун — як не було. Вже зовсім смерком, згідно з наказом, розісланим штабом армії, тягнулися наші курені безупинним потоком по великому гостинцю, що повз Мясківку вів на Ольшанку. Але, на цей раз, колона не мала свого звичайного стройового вигляду, бо вона складалася випадково, в міру того, як частини виходили з бою. „Натовпом у вигляді колони“ поспішало все живе вийти з бойовища.

Фізична втома відчувалася в усіх; видно було, що вояки збирали останні сили, щоб дотягтися до ночівлі.

Арєрґардний бій біля Джуґастри був боєм відчаю, боєм, де козацтво рятувало себе від знищення; прояви мужности та завзяття в даному разі виказали не лише стройовики, а навіть і нестройовики. Священики і, навіть, жінки. Так, наприклад, армійського священика о. Павла Пащевського бачили в той час у передніх рядах бійців, як він їх словом і прикладом поривав до бою.

Чимало було тяжких моментів на протязі всього походу, але трагізм цих останніх подій містився в поставленню поруч моменту й близькости цілі.

Важке було завдання Командування, що, не зважаючи на всі перешкоди, вперто йшло до наміченої мети; не менше труднощів мали й ті частини, що мусіли їх розвязувати; прийнявши під Ананьєвим рішення, воно переводило операцію на власне ризико — на свою одповідальність; нарадам тут місця вже не було.

* * *

Вичерпавши всі можливості провести армію через ворожий фронт у наміченому раніш напрямкові — Вапнярка—Нова Ушиця,— в одній компактній масі, — Командування вирішає вжити знову вже не раз випробуваної методи, а саме: маршу окремими колонами, вибравши для цього, як район для чинів, смугу біля Дністра. Завдяки особливостям місцевости в цьому районі, на думку Командування, дивізії мали б більше зручности для самостійного маневрування. Ще на марші частини дістали наказ про нове угрупування—Ольшанка—Вербка—Клембівка,— як вихідну для розпочаття потім уже самостійної акції на прорив.

Але то ще не був кінець — нас ще чекала одна несподіванка, що цим разом прислужилася нам на добре, певно, що в нагороду за незломність духу вояків, дисципліну й посвяту в національній справі — вночі нас заатаковано було знову, але коротким рипостом кінного полку — цю атаку було зліквідовано.

Похід скінчився. Правду пише в своїй праці Б. Монкевич: „Внедовзі с. Писарівка мов би завмерло, бо всі козаки покотом спали. Нарешті непотрібна була охорона, і можна було спати, не тримаючи рушниці в руках". Сам, може не віддаючи собі відчиту, цей молодий і здібний письменник підніс влучний проєкт про libris zaporoviensis — лицарів не від „абсурду", а лицарів-прихильників теорії здійснення „неможливого".

Підсумовуючи все сказане вище, треба прийти до висновку, що на протязі всього довгого походу перед Командою Армії весь час повставали труднощі, і їх вона мусіла так чи інакше перемагати, але як? — Так, щоб провідна думка не була засмічена, щоб політичне кредо, що живило армію, було додержане.

Відомо, що доцільне полагодження труднощів ніколи не нівечить організму, а скоріше зміцнює його, а коли до того ще існує й провідна лінія, то, врешті-решт, витворюється організм, здатний до життя, а щодо війська зокрема — апарат, здатний до витривалої боротьби.

На початку походу Українська Армія була в складі 6—7 тисяч вояків, виснажена й фізично, й морально до останньої крайности, а на весну 1920 року вона вернула до розпорядимости влади, може, трохи зменшена в числі, але цілком боєздатна та добре переорганізована, що в майбутньому дасть кадри для наших дивізій. А це було одно із завдань Команди; крім того похід лишив на самій Україні глибокі сліди; всюди, де був наш козак, заховалася віра в Українську справу. Збільшилось довіря до наших національних

сил, знову повстали численні партизанські організації, що на цей раз вже мали одне спільне з українською армією політичне кредо — „Держава понад усе“.

* * *

Українська Армія в Зимовому Поході. Працю свою не вважав би за закінчену, не подавши характеристики нашої армії, бо саме під час Зимового Походу виявилися найхарактерніші риси нашого війська. Тут був виключно той національний елемент, що на прапорі своєму написав:

„Свою Україну любіть,
Любіть її во время люте“.

Військо складалося в переважній своїй більшості з природжених українців, але у війську можна було також знайти вояків інших національностей, що мешкають на Україні. У війську були люди різних професій, при чому з освітою гімназіяльною та вищою був чималий відсоток („Алмазівський“ дивізіон, наприклад, один час був осередком, куди збиралася інтеліґентна молодь).

Треба числити, що з 4--5,000-го складу армії принаймні $^1/_5$ були старшини, а $^2/_5$ підстаршини, з них не один мав моральне право заняти місце в рядах старшинства.

Армія називала себе народньою, бо вона складалася дійсно із синів народу, не була клясовою, панською силою, як московська Добрармія.

Цілком зрозуміло, що армія боролася за те, щоб в Українській Державі „український люд“ заняв належне йому місце рівноправного громадянина, а не був обєктом клясових експериментів чи справа, чи зліва.

І, дійсно, народ називав Українську Армію „наша армія“, „наші козаки“ і відносився до них, як до своїх рідних і близьких.

Народоправні кличі, що під ними йшла армія, були зрозумілі й дорогі для селянської маси, як жовтоблакитний прапор — емблема незалежности України.

Такий був політичний ідеал армії під час походу чи в зиму 1919—1920 р., чи по ворожих запіллях.

Під час походу зміцнилося також довіря козацтва до старшини не тільки як до фахівців-керівників, але і як до провідників, що із козаками поруч умирають за народню ідею.

Дедалі, то більш призвичаювалися наші частини до умов партизанської війни. Кількість ворога на полю бою не відограє для них рішаючого значіння; частини зручно маневрують, не бояться відкритих флянків, часто вперто провадять бій, маючи ворогів у своєму найближчому тилу. Ініціятива, здібність начальників брати сміливі рішення на власну відповідальність знайшли собі повне застосування.

Часто трудно було рішити, хто був вартий більшої похвали — чи бойова частина, що веде бій із переважним ворогом, чи обози,

що під час бою стоять беззахисні недалеко в балці, чи той погонич, що йому доручено пару волів. Усі вже далеко пішли вперед, а він посеред ворожого оточення мандрує собі в надії, що й на волах добється до своїх.

Різноманітні, залежно від ситуації, угрупування трикутником в часі сутички, що були в тісному звязку з охоронними відділами і заставами, розміщеними повним колом, постійне прагнення в активності шукати виходу з прикрої обстанови; внесення в оперативні пляни принципу „оголомшення ворога", демонстративних чинів були улюбленими методами нашої армії.

Поготівля на випадок сполоху мало в обставинах партизанщини першорядне значіння; перший, що став до бою — мав уже цим самим перевагу, і через те на це було звернуто у війську особливу увагу.

Для дальших посилок в армії послуговувалися „курєром". Для успішного виконання його доручення досить йому було одного слова „У-к-р-а-ї-н-е-ц-ь", щоб дістати чуле відношення, хату, добру вечерю й віз із самим господарем за візника.

* * *

Суворо ставилися команди дивізій до проступків поодиноких вояків, і відношення Команди Армії в цих випадках було теж безглядним. Не один раз Команда Армії в своїх наказах підкреслювала, що успіх нашого діла буде залежати в значній мірі від нашого поводження.

Наприклад, на Полтавщині в своєму денному наказі з дня 14 лютого 1920 р. Команда Армії зазначила:

„Вже третій місяць, як наше військо свідомо величають на честь нашого прапора.

Від старшини до наймолодшого козака мусять всі твердо знати, що кожний ганебний вчинок є ганьбою нашого прапору, нашої ідейности, що багато славних старшин та козаків уже положило свої голови.

Старшини й козаки! Слідкуйте за своїми вчинками й карайте, карайте без всякого жалю всіх тих, хто прийшов у наші ряди не по переконанню, а як злодій, що краде у нас єдину нашу вартість, єдине наше майно — нашу честь" *).

Тому, що не було при Команді Армії спеціяльного політичного й військового розвідчого апарату, перед виданням наказів по армії Командування мусіло робити збірки старших військових начальників при штабі армії.

Не можна ні в якім разі вважати, що цим Командування Армії хотіло скласти з себе частину відповідальности. Ближчі мої співробітники знають, що всю повноту відповідальности я залишив за собою. Наради старших начальників були необхідні для того, що в цій

---

*) Захована редакція наказу.

тяжкій боротьбі треба було брати на увагу найменші подробиці, використовувати досвід усіх старших командантів.

Крім того, при цих засобах, що ми мали, іншої методи тяжко придумати, бо ця метода дає багато інших плюсів: скорочує переписку, дає постійний живий контакт із бойовими апаратами, в обміні думок — твориться спільна доктрина; підвищується авторитет підлеглих, а Команду, що на місті—знизити не може; зменшує можливість до авантуристичних виступів і багато іншого.

Я уважно перечитав усі твори Ю. Тютюнника, і характеристичним для його роботи є те, що він зручно володіє „рефлектором", який завжди яскраво освітлює його постать і одночасно кидає тінь на інших.

Цілком даремно й некрасиво сам Ю. Тютюнник від цього вищим не став.

Не малу ролю відограли також політичні референти, що, хоч і в малому числі, все ж провадили аґітацію серед населення, збирали сходи, розясняли масам про завдання боротьби Української Армії. Ця робота була часто дуже небезпечною, бо референти виїздили за межі постою війська на аґітацію, в тій надії, що в місці постою аґітуватимуть самі козаки.

Дійсно, кожний козак мусів був бути політичним аґітатором, бо населення дуже цікавилося нашими завданнями. І, справді, серед козацтва мали ми багато добрих аґітаторів-пропаґандистів.

Питання політичного характеру Командування Армії розвязувало спільно з п. п. референтами.

Спинюся трохи більше на характеристиці окремих частин, передовсім на кінноті: саме тоді всі зусилля командного складу були зосереджені на ній, бо цього вимагала сама обстанова партизанської боротьби.

Кінні полки: Чорних Запорожців, Костя Гордієнка, Максима Залізняка, Кінно-гірський дивізіон та дивізіон Кінних Гайдамаків були найстаршими кінними частинами армії. Як про це вже згадувалося, полки Костя Гордієнка й Максима Залізняка, скоро почався похід, вибули з армії, від них залишилися лише окремі сотні.

Про Чорних Запорожців треба говорити окремо: багато писалося та оповідалося про них недоброго, а чимало й гарного. (Командир полку полковник Дяченко; строєвий помішник — полковник Броже).

Де стався який бешкет—Чорні; славне військове діло—вони ж. Багато вони приносили клопоту всьому командному складові, включно до Командарма.

Наколи б це була звичайна бандитська група, що їх у свій час блукало по Україні чимало під високими назвиськами—Куренів Гонти, Залізняка, Трясила, Наливайка і т. і., то напевно Чорних спіткала б така ж доля, як і тих, себто роззброєння.

Рідко яка частина в армії могла похвалитися такими бойовими трофеями, як Чорні — десятки великих і малих гармат, сотні кулеметів, тисячі бранців, про обози й згадувати не приходиться. Ніде

не було більше забитих та поранених у боях, як серед Чорних. Полковник Дяченко сам не раз був поранений.

Усі памятають святочний вїзд раненого полковника Дяченка з трьома одночасно з ним раненими козаками до Станиславова; все місто милувалося тоді цим почесним походом: гарно виглядали ранені, що з люльками в зубах лежали на ношах, ще гарніш — ескорт козаків у типово національному вбранню з могутніми чубами, з загальним кольоритом борців, що тільки-тільки покинули бойовище.

Памятаю я оповідання лікарів і сестер-жалібниць у Станиславові, що дивувались нечуваній терплячості Чорних: „Таких залізних людей ми ще не бачили" — говорила мені старша сестра-жалібниця.

Перше моє персональне знайомство з полком було в бою під Старокостянтиновим (в листопаді 1919 р. в боях проти московських добровольців), коли я на власні очі бачив, як полковник Дяченко з невеликою сотнею летів визволяти свою гармату, що вела бій із панцерником (сотник Чорниця).

Це був правдивий виліт соколів. Козаки в усьому чорному, з летючими в повітрі довгими шликами, викликали серед ворога переполох.

Друга частина—кінно-гірський дивізіон — на чолі з популярним своїм командиром полковником Алмазовим, майже не знала поразок. Найбільшою заслугою полковника і старшини було вміння лишитися реґулярною частиною в умовах партизанської війни.

Під час Зимового Походу повстали й інші кінні полки:

3-ій кінний (полковники: Стефанів, Чижевський, Вишневський),

4-й Київський (сотник Грибовський, славно загинув у бою під Вапнякою).

Деякі з цих полків і раніш існували, але тут вони придбали собі більшу організованість і значно зросли числом. Крім полку Чорних Запорожців у Запорозькій дивізії формувався й на березень вже існував, як бойова частина, 2-й кінний полк (сотник Лощенко, а пізніше — полковник Литвиненко), а в Волинській дивізії кінний полк Максима Залізняка (полковник Царенко, похований в с. Голобах, біля Хмелева).

Правда, числом своїм кінні полки були невеликі, бо в сотні звичайно було від 50 до 70 верхівців при 2—3 кулеметах.

Вже тоді **кінні полки** стараються забезпечити себе сильними кулеметними частинами (кулемети на тачанках), кількома гарматами та пластунським куренем, утворюючи, таким чином, дуже рухливу бойову групу (пластуни на возах), що в руках дивізійного командування **відогравала ролю рухомої резерви.**

Коли уважливо придивитися, то побачимо, що саме життя внесло поділ кінноти на кілька категорій—ударних сотень; сотень, здібних лише до демонстрацій і розвідок та охоронної служби й нарешті так званої „їздячої піхоти" (правда, в даному разі вона була за браком коней на возах, але істота була одна — дати кінноті під час маневру опірну вогневу точку).

Загальну кількість кінноти на березень місяць можна було лічити між 1,500—2,000 верхівців, але для більшости бракувало сідел, зброї.

Я не зупиняюся на характеристиці кінних частин інших дивізій, бо маю надію, що праця ця викличе бажання і в інших дивізіях зафіксувати у власних оповіданнях бойову службу „Мазепинців", „Киян", 3-го кінного полку, „Залізняків" і „2-го Запорозького" полку.

Реорганізація піших частин полягала в тому, щоб найкраще використати другий після шаблі й баґнета могутній чинник в обставинах маневрово-партизанської війни — кулемет.

Під час ворожих нападів можна було чути крик із більш загроженого боку — „давай кулемет", і, навпаки, при невдалому виконанню активного завдання учасники виправдувалися: „наскочили на кулемет".

Старі дивізії згорнулися в полки й курені, де сотні (15—20 чол.) гуртувалися біля одного до двох кулеметів і, таким чином, творили так зв. „Les groupes de combats" (бойові групи).

Значіння кулеметного вогню було таке, що, власне кажучи, чини піхоти в бою зводилися до кулеметів маневрових, кулеметів, що своїм вогнем мали завданням зупинення ворожого наступу, і кулеметів, що з доброго оперативного напрямку робили свій вогневий напад.

Правда, в армії ще уживалося піших розстрільних, проте це більш жила стара рутина, а, по суті речі, „бойові групи" складали в ній істотну частину. Історія наших вночішніх акцій знає також кілька прикладів уживання баґнетів і ручних ґранат.

У Київській дивізії відзначилися моряки. Їх зформував на Гуцульщині колишній морський міністр старший ляйтенант Білинський (загинув у повстанню 1921 р.). Загалом „Київці" мали порівнюючи добре зорганізовану піхоту.

Загальне число баґнетів (при кулеметах) можна числити 700—800.

Гарматні частини виглядали так: Запорожці мали 5 гармат, Волинці — дві, Київці — чотири. Гармати були сильно зужиті, і вогнеприпасу до гармат було дуже мало. Рухливість, самопожертва в потрібних випадках, стрільба з відкритих позицій, а часто-густо „на картечу", здібність вести бій, завдяки власному кінному прикриттю й кулеметам, самостійно — ці властивості виявили гарматні частини під час походу. Крім „Алмазівців" треба відзначити батарею Київців (сотник Чорний і сотник Вітко) і батарею Чорних Запорожців (сотник Чорниця). Волинці мали гарний і досвідчений командний склад, проте бракувало їм технічних засобів.

Характерною рисою всіх штабів була їх надзвичайна мініятюрність, тобто якраз противно до попередніх періодів, коли штаби були великі. Наприклад, штаб армії складався з 5—7 старшин, включаючи сюди й мого адьютанта.

Привожу фактичний реєстр штабу армії:

1. В. о. начальника штабу—полковник Долуд (в січні й лютому був хворий на тифус*).
2. Старшина по оперативних справах — сотник Пругло (загинув під час останнього походу армії У. Н. Р. за Збруч 1920 р.).
3. Вартовий отаман, він же й головний контролер в армії, полковник Ткачук; помішником при ньому по інспекторській частині — сотник Копац (забитий під час останнього повстання восени 1921 р.).
4. Військовий панотець — Пащевський.
5. Начальник конвою — підполковник Павловський, старшини конвою — сотники Шейко, Рожко.
6. Начальник ординарської команди — хорунжий Дмитрусь.
7. До того скарбник та ще кілька осіб по господарських справах.
8. Персональний адьютант при командуючому армією сотник Миколаєнко й четар Кучуржук (вмер від тифу під час походу).

Конвойні сотні були вибраними бойовими частинами, що зі своїм шефом творили одну родину. Це не була бутафорія старих часів для паради, а це були справжні побратими, що в час небезпеки були першими й найменше думали про себе.

Обози-бази були слабим місцем армії, бо, не маючи грошей, дивізії примушені були займатися вимінною торговлею—цукор, спирт і збіжжя обмінювалося на чоботи, кожухи, харчі, коні і т. і. Обози були великі й заважали нашій рухливості, надто весною.

Найбільшою бідою армії була недостача зброї. Достати зброю й вогнеприпас у селян або в повстанців не було змоги, бо селянство в той період само озброювалося за рахунок московських добровольців, що тоді відступали. Спроби дістати набої у ворожих базах покищо були невдалі. Тому питання про опанування муніційної бази стає питанням дальшого існування армії, і тому захоплення Вознесенського, де по відомостях мала бути гарматна база, стає від того часу черговим завданням Команди.

Опис нашого війська був би незакінчений, коли б я не пригадав „козаченят“, що добре оздоблювали козацький стан. Ці хлопята намагалися мати цілком козацький вигляд, доброго коня, зброю й навіть козацькі чуби. Особливу популярність мали два Олекси — Олекса Чорноморець і другий Олекса—партизан з конвою, „Шурка“ й Редька Василь, учень 4 гімназіяльної кляси.

Мушу ще кілька слів сказати про людей, що командували окремими дивізіями армії.

Отаман Гулий — Командир Запорожців; в армії російській був старшиною інженерних військ і в 1917 р. дійшов до ранги капітана, мав „Ґеорґієвського“ старшинського хреста.

---

*) З березня місяця при штабі був підполковник генерального штабу Стефанів, колишній начальник штабу 6-ої Запорозької дивізії.

До українського військового руху отаман Гулий прилучається з перших же часів національної революції. Активність та умілий провід повстанцями в полі склали йому популярність на всьому півдні України.

Отаман Гулий вміло використовує довіря до нього українських мас, проводить широку організацію своїх загонів і охоплює нею всю південно-східню частину Правобережжя.

Всіма його вчинками керувала віра в національне діло, безкорисне служення нації та змагання вивести революцію на шлях державного будівництва.

Авторитет отамана Гулого поміж отаманами повстанчих груп і загонів на Херсонщині, Катеринославщині й далі вгору по Дніпру був виключний. Махно, що не визнавав нікого, вважав для себе часами корисним скоординовувати свою працю з діяльністю отамана Гулого.

Коли на півдні популярність отамана Гулого була найбільшою, то на півночі це місце належало отаманові Юркові Тютюнникові. Вихований на Звенігородщині (Київщина), в обстанові селянського побуту, Юрко Тютюнник у своїй діяльності партизана використовував своє знання психології селянської маси: звичайні селянські курені під його орудою часто виказують гнучкість, дисциплінованість і добру бойову впертість.

Коло 32 років, середнього зросту, добре збудований, білявий— він імпонував на масу манерою своїх промов і логікою примітивною й безапеляційною.

До природженого хисту треба віднести здібність його в керуванню загонами й уміння виходити щасливо з тих обставин, коли смерть зазирала вже в очі кожному з партизанів.

Не посідаючи попередньої військової освіти, отаман Юрко Тютюнник скоро заняв видатне місце між партизанами України, бо якраз належав до тієї категорії войовників, що на війні пізнали військовий фах, на полі ж здобули довіря підлеглих і право на заступлення значних військових становиськ.

Отамани Гулий і Тютюнник були найбільш відомі й уславлені, і тому большевики вживали багато енергії щодо видання провокаційних плякатів і відозв, щоби заплямувати їхню діяльність і тим відвернути від них селянські маси.

Присутність у війську цих двох партизанів із їхніми найближчими співробітниками не могла не сприяти в значній мірі успішному перебігові нашого Зимового Походу, бо властивості партизанщини для деяких старших начальників напочатку були мало знайомі.

До тої ж категорії партизанів-начальників я залічую й в. о. начальника Штабу Армії, підполковника Долуда. Без сумніву, попередня військова освіта не відповідала становиськові, до чого він, зрештою, і сам ставився цілком свідомо; та треба зазначити, що за час перебування його в Галицькій армії в ролі команданта групи, на північ від Львова, він придбав необхідний досвід — харак-

тер чинів у районі його групи наближався до характеру партизанських.

Опріч того в особі вартового отамана полковника Ткачука (дежурний генерал) підполковник Долуд мав доброго співробітника по штабу. Ці два булавні старшини, властиво, й були моїми найближчими помішниками в штабній праці, при чому це були справжні слуги справи, а не якісь прислужники: їхнім правильним, сміливим, чесним і реальним поглядам я надавав особливої ваги.

Волинську дивізію вів отаман Загродський. Карєру свою військову в колишній армії російській почав перед Світовою Війною з рядовика; під час цеї війни був іменований прапорщиком і дослужився до ранґи поручника. Революція застала його на посаді курінного.

В Українській армії був на „Запоріжжі", там же командував Дорошенківським полком, потім був помішником командира дивізії, а згодом під час боротьби з добровольцями перейняв командування Волинською групою, з нею він і вирушив у Зимовий Похід. Таким чином, не в приклад отаманам Тютюнникові й Гулому, отаман Загродський всю службу пройшов у стройових частинах. Між козацтвом він користувався з популярности за турботи й персональну відвагу.

Під час хвороби отамана Загродського на поворотний тиф місце його заступав полковник Никонів, старий досвідчений жовнір, видатний старшина з майже 30-ти річним попереднім службовим стажем.

Молодих, порівнюючи, командирів дивізій оточувала стара, досвідчена й хоч молода, але видатна старшина. Окрім згаданого вже полковника Никонова в поході взяли участь полковники Башинський, Алмазов, Крат, Дубовий, Яшниченко, Троцький, Зеленевський, два Стефанови, Чижевський, Вишневський, Влощенко, Волосевич, Вовк, Добротворський, Палій-Сидорянський, Петрів (вмер у січні в с. Худоліївці).

Такі були риси, що визначали напрямок оперативної й організаційної праці в армії.

Після реорганізації армія представляла з себе окрему рухливу, майже кінного козацького типу групу, що мала три відділи збірного типу й один окремий кінний полк (3-й кінний полк).

Тепер, коли ми звернемося до праці Українського Уряду взимі 1919/20 р. під той період, то побачимо й там подібне ж стремління відродити наше військо: Полковники Удовиченко й Безручко організували 2-у (потім переіменовану в 3-ю) і 6-ту Стрілецькі дивізії.

Так відбулося відродження Української Наддніпрянської армії.

В цьому розділі я подаю виключно про Наддніпрянську Українську армію, залишаючи на боці Галицьку, що вимагає окремої розвідки.

Висновок: 1. В останню революцію Українська нація вперто прагнула до організації власної збройної сили.

2. Поруч із змаганнями відродити колишню Козаччину у провідників українського руху постійно підноситься змагання до організації реґулярних військових формацій.

* * *

Мандруючи по Україні з села на село, з хутора на хутір, я, сам того не сподіваючись, знайшов відповідь на питання, розвязання якого я шукав уже давно, ще за часів дореволюційних. Мене, перед очима якого пройшло кілька тисяч нашого українського козацтва, завжди вражало в ньому багатство духовного обличчя, з яким так гармонувало гарне фізичне розвинення. Часто-густо поміж українськими рекрутами доводилося бачити новобранців-селян, що носили на собі всі ознаки інтеліґентности. Це явище завжди вражало мене, і мимоволі зявлялося питання: звідки ця інтеліґентність? Що спричиняється до витворення такого типу серед нашої молоді?

Приглядаючись тепер до оточення, що в ньому виростала ця селянська молодь, я починав розуміти вагу цього оточення, яку воно мусіло відогравати у вихованню нашого юнацтва.

Широким, пишним степам і родючій землі, гарному підсонню й південному сонцю, тобто природньому оточенню, в якому виростає наше юнацтво, треба, без сумніву, віддати чимале значіння; проте самому селу, а особливо хаті, з їх трудовим режимом, самобутнім побутом, повним цікавої характерности звичаїв, що час від часу порушують буденне життя селянина-хлібороба,—маємо ми, на мою думку, найбільш завдячувати багатство духових якостей нашого юнацтва.

Напрочуд гарні пісні, народні перекази, музика, малярство, різні хатні вироби з яскравими ознаками дійсного мистецтва, гарний одяг, чепурні будівлі—все це є виказом внутрішніх вартостей і потреб народньої душі, все це оздоблює обстанову, де виховується з дитячих літ наше юнацтво.

У минулому українська нація створила цілу військову організацію—козаччину, що витворила свій лицарський особливий світогляд; за часів російської імперії — ґвардія, кіннота комплектувалися сливе виключно нашим юнацтвом, воно ж майже для всієї російської армії давало підстаршинські кадри. Чи не було ж це виявом у новітніх поколіннях дідичних лицарських войовничих прагнень і нахилів?

Ці прикмети нашого юнацтва—дорогоцінні. І в руках старшини-психолога, що до того зверне увагу ще й на інші властивості нашого юнацтва — самолюбство, часом навіть надзвичайно розвинену індивідуальність, яка противиться грубим одноманітним формам „солдатчины" й охоче йде на режим, що має в своїй основі дбайливу працю над серцем і розумом юнацьким; у руках доброго старшини наше юнацтво буде завжди надзвичайно вдячним матеріялом для створення зразкового вояка, зразкової військової частини.

До доброї частини — полку, куреня — наш юнак хутко призвичаїться, прихилиться, і вона стане йому другою родиною.

Правда, бракує взагалі нашій нації деяких прикмет, таких необхідних у військовій справі — пунктуальности, методичного виконання приписів в його дрібницях. Не до вподоби українському козацтву також новітні способи ведення війни, де вояк засуджений на довгі місяці висиджування по шанцях; де акції переводяться в таких формах, що поодинокі особи губляться в загальній масі бойців; де часто-густо вояк накладає головою перше, ніж матиме нагоду виявити свій хист; де раніш, ніж прийдеться до рішення, йде довга й тривка гра на нервах. — Все це не до вподоби нашому юнакові. Він від природи є романтиком, проте досвідчений керівник — через закріплення молодої волі та прищіплення необхідних рис — може внести корисні й необхідні корективи.

То все ж не тевтонський меч, а гнучку дамську шаблю має виковувати з нашого юнацтва старшина-педагог.

З певністю можна сказати—старшині нашому нація передає хоч і сировинний, але дорогоцінний матеріял. До оброблення його треба підходити з певними методами, з певним запасом педагогічних знань; треба розуміти те оточення, знати ту обстанову, в яких юнак перебував у дитячих роках, треба числитися з індивідуальними прикметами, що часто бувають властивими не тільки окремим юнакам, а всьому юнацтву цілих районів нашого краю.

Під час походу стосунки між старшиною та козацтвом в Українській армії нагадують відношення в козацьких частинах Дону та Кубані, і це не завважає відновленню в армії дисципліни, що так підупала в початках революції.

У московських частинах після революції офіцерство безоглядно нищилося й терпіло моральне приниження. В Українській армії того не було. Українська армія в перші часи свого життя радо приймала до себе всіх тих старшин, хто хотів віддати свій військовий хист на службу нації. Проте численні кадри старшин російського походження, що в скрутний для них час скористувалися гостинністю Української армії, в період Гетьманщини зневажили довіря Гетьмана й уносили розклад у старшинський корпус Української армії.

Таке поводження чужородних старшин дало неґативний наслідок пізніш. В Українській армії почали теж дивитися на старшину з підозрінням. З уведенням до армії Державної Інспектури весь старшинський корпус Української армії часово був узятий під політичну контролю *).

Восени 1919 року під час Любарської катастрофи старшина наша лишилася на своєму посту, й більша її частина вирушила 6 грудня в похід, що був для неї повний невідомого.

Дуже часто в друкові ставилося питання, хто власне був духовним провідником Зимового Походу, й у залежності від симпатії,

---

*) Самі ініціятори цієї нової інституції дивилися на це, як на часове лихо, установу часову; в армії її зустріли неприхильно.

а то й через мотиви політичні, — приписують провід тій чи іншій особі.

Я сам являюся прихильником значіння індивідуальности в життю людства, особливо в галузі військової техніки, творчости — „c'est que creé la victoire c'est avant tout l'action du chef". (Див. „Foch le vainqueur de la guerre"), розумію також усю вагу прислівя: „отаманові перша чарка й перша палка", що, на жаль, дуже часто забувається — звичайно — „палку" лишають старшому, а „чарку" пють усі, кому тільки цього хочеться.

Проте винятки лише стверджують правило. Треба пригадати, що ми мали до діла з революційною добою та ще й у моменті переходовому. Старший вождь не міг не мати у військовій товщі певної верстви ідеологічно з ним звязаної, що поділяла його погляди на національну справу й технічне її переведення.

Ці вояки разом із вищою командою й складали моральний елемент військової групи, що з політичних мотивів повинна була себе називати армією.

Багато з цих вояків уже відійшли на вічний спочинок — полягли в боротьбі за Україну. Це дуже велика втрата.

На них, на цих самих вояках (тут я розумію не лише панів отаманів, полковників, старшин, але й індивідуально сильних і політично розвинених козаків) стояла Вища Команда; вони складали для неї ґрунт — довіря, врешті, — поставили вони авторитет Команди на абсолютну височінь; цим воякам, і лише їм, я, по належному мені праву, передаю п р а в о н а д у х о в и й п р о в і д у п о х о д і н а в о р о ж и х з а п і л л я х в з и м і 1919 — 1920 р. р. Без цього елементу, що являється цілком природнім добутком, з попередньої титанічної боротьби нашого вояцтва (зо всіма ворогами зовнішніми й власними — внутрішніми). В обставинах, що в них знаходилася армія, природньо було очікувати виступів, авантур... спроба була, але вона була першою й останньою — цим самим моральним елементом війська вона була на самих початках зліквідована (в районі Ново-Українка — Мала Виська).

Цей елемент не був зорганізований ні в „трійки", ні в „пятки" — проте я його відчував і, коли я промовляв до часгин, я думкою звертався до них; я знав, що для них виразу „не можу" — не існувало; вони після моїх переконань і були тим, що надавали всьому апаратові риси, які назавжди в масах українського народу лишать добру славу за пять місяців марш-маневрів козацтва Великої України від одного села — постою до другого, по степах Херсонщини, понад Дніпром і т. ін.

З кінцем лютого, в середині України Українська армія закінчила свою моральну роботу і являється вповні закінченим організмом, бодай для того завдання, що їй припало виконати в інтересах людства й нації.

МАРШРУТ

Армії Української Народньої Республіки в Зимовому Поході.

(6 грудня 1919 р. — 6 травня 1920 р.).

Марш Запорозької дивізії.

5.12. Котелянка—Любомирецька—Чартория—Привітів—(вихідне угрупування перед проривом у запілля Добровольчої московської армії).
6.12. Печанівка — Миропіль — Любомирецька — Чартория — Привітів — (Марш у півн.-східн. напрямі на прорив через Добрармію).
7.12. Привітів—Вінниця—Мотрунки—Молочки.
8.12. Молочки—Краснопіль—Сміла—с. Польова.
10.12. Сл. Польова—В. Острожок—М. Острожок—Кустовці.
11.12. Кустовці—Кутище—Нападівка.
11.12. Нападівка—Заливанщина—Чернянин—Самгородок—(Згрупування по скінченню марш-маневру на прорив на Десні).
13.12. Самгородок—Овсяники—Левківка
14.12. Левківка—Ординці
14 і 15.12. Ординці
16.12. Ординці — Жидовці — Должок — Андрушів—Пшенів—Чорнявка
18.12. Чорнявка—Скала—Вербівка
18, 19 і 20.12. Вербівка
(Марш на схід по тилах Добрармії).
21.12. Вербівка—Животів—Дубрівка.
22.12. Дубрівка—Пятигори—Оддайпіль—(Угрупування на спочинок, організація, орієнтовка).
22—26.12. Оддайпіль.
27.12. Оддайпіль—Тихий Кут—Жашків — (З метою перепустити великі відділи Добрармії).
28.12. Жашків—Побійна—Красний Кут—Н. Гребля.
29.12. Н. Гребля—Кривець—Крачківка—Іваньки — (Марш в півд.-східньому напрямкові, поміж московськими: Добрармією, що відступала, та Червоною, що наступала).
30.12. Іваньки—Паланочка—Роги—Легезин.
1.1. Легезин—Оксанин—Небелівка.
5.1. Небелівка—Перегонівка — (Угрупування на півдні від Умані. Захоплення Умані. Спроба політичної організації краю).
12.1. Перегонівка—Дубова—Коржів Кут.
13.1. Коржів Кут—Бабанка—Гроздів—до Умані—Сушків.
14.1. Коржів—Дубова—Перегонівка
15.1. Перегонівка—Лебединка
16.1. Лебединка—Троянка—Казимірівка
20.1. Казимірівка — Корин — Добрянка — Лопатин—Єланець—Хмелева
(Марш у південно-східньому напрямку. Переправа біля Добрянки. Знов у запілля Добрармії. Угрупування навколо Хмелевої).
22.1. З 7-ої год. ранку до 24.1 до 7-ої год. ранку—Хмелева—Олексіївка—Аникіївка—Іванівка — (бій).

Марш розєднаними колонами в район Черкаси — Холодний Яр — Чигирин.

а) Марш колони полковника Дубового.

24.1. Іванівка — Семенівка.
25.1. Семенаста — Анівка — Саутин — Садіївка — Біляївка.
27.1. Біляївка — Роздолля — Кременівська — Попівка — Клинці — Різанівка.
28.1. Різанівка — Покровське.
28.1. Покровське — Митрофанівка.
29.1. Митрофанівка.
30.1. Митрофанівка — Кирилівка — Жукова — Пантаївка.
31.1. Пантаївка — Ясиноватка.
1.2. Ясиноватка — Диковки — Янів.
1—3.2. Янів,
4.2. Янів — Федорівка — Іваньківці.
5 і 7.2. Іваньківці.
7.2. Іваньківці — Ружичівка — Цвітна.
9.2. Цвітна — Верещаки — Любомирка — Матвіївка.
12.2. Матвіївка — Головківка,
13.2. Головківка — Худоліївка — Топилівка — Москаленки.
14—16.2. Москаленки.

б) Марш полку Чорних Запорожців.

24.1. Марш на Якимівку.
25.1. Петроострів.
26.1. Форсований марш через запілля, через ст. Іскрина до м. Вільшани.
29.1. В районі Корсуня зустріч з отаманом Соколовським і Грозним.
30.1. В Байбузах зустріч із 5-м кінним полком.
1.2. Атака на Смілу.
7.2. Марш на південь від Черкас.

в) Марш штабової колони.

23.1. Арсенівка.
24.1. Денний спочинок. Напад Червоних.
25.1. Володимирівка — (Получення з партизанами отамана Гулого).
26.1. Осиновата — Мала Мамайка.
8.2. Цибулів — (Напад червоної кінноти. Марш на Краснопіль).
9.2. Цвітна — (зєднання з колоною полковника Дубового).
9.2. Матвіївка — Янич (обеззброєння 3-го кінного полку) — Холодний Яр.
10—12.2. Зєднання з колоною отамана Тютюнника.
13.2. Голосківка — Танилів — Москаленки.

г) Марш Київської дивізії.

23.1. Марш на Іванівку.
25.1. Мокра Калигірка — (бій під Шполою).
26.1. Томилине.
27.1. Кирилівка.
30.1. Марш на захід від Корсуня повз ст. Таганчу.

3.2. Канів — (бій і здобуття Канева).
5.2. Сміла — (бій).
10—12.2. Угрупування на південь від Черкас.

Марш на зєднання з Українською Галицькою Армією.

17.2. Москаленки — Худяки — Чорнявка — Замятинці.
18.2. Замятинці — Лубенці — Жаботин — Флярківка — Фундукліївка.
19.2. Фундукліївка — Плякова — Коханівка — Буртки.
20 і 21.2. Буртки.
22.2. Буртки — Рейментарівка — Ставидло — Хайнівка — Федорівка.
23.2. Федорівка — Черби — Ларів — Марієва — Паліївка.
24.2. Паліївка — Юрївка — Димина — Хмелева.
27.2. Хмелева — Глодоси.
28.2. Глодоси — Олександрівка — Липняжка.
28 і 29.2. та 1 і 2.3. Липняжка.
2.3. Липняжка — Добрянка — Коритне — Бузинковата.
3.3. Бузинковата — Новоселки — Розкошна.
6.3. Розкошна — Красногірка.
6—8.3. Красногірка.
9.3. Красногірка — Розношинці — Новоселинці.
10.3. Новоселинці — Шамріївка — Таужна.
11.3. Таужна — Струнків.
13.3. Струнків — Хощовата — (угрупування біля Гайворонської переправи).
14.3. Хощовата — Чемирпіль — Синиця.

Демонстрування захоплення району Гайсин — Умань — Ольвіопіль.

16.3. Синиця — Луполів — Мошновата.
17.3. Мошновата — Капитанівка — Лящівка.
18.3. Лящівка — Богопіль.
19.3. м. Богопіль.
20.3. Ольвіопіль — м. Богопіль — Лящівка.
21.3. Лящівка — Лукашівка — Сухий Ташлик.
23.3. Сухий Ташлик — Марянівка — Емілівка — Наливайки.
25.3. Наливайки — Краснопілля — Вербова — Полонисте — Перегснівка.
25.3. Перегонівка — Рогова — Островець — Небелівка.
26 і 27.3. Небелівка — Нерубайка — Камениче — Скалева — Кондратівка — Плавгівка — (груповка армії по переправі через Синюху біля Ново-Архангельського).

Марші й угрупування з метою замаскувати вихідне положення для наступної акції на Вознесенське.

29.3. Плавчівка — Вуїчева — Іванівка.
30.3. Іванівка — Рахин — Улянівка — Гусеве — Забара — Хмелева.
1.4. Хмелева — Гайсин — Плетений Ташлик.

2.4. Плетений Ташлик—Іванівка—Семенаста.
4.4. Семенаста—Софіївка (Орлов).
5.4. Софіївка—Різанівка.
5.4. Різанівка—Бобринець—Різанівка.
7.4. Різанівка—Бобринець.
8.4. Бобринець—Олексіївка—Степанівка.
9.4. Степанівка—Березівка.
12.4. Березівка—Аннівка—Марківка—Михайлівка.
13.4. Михайлівка—Ольгопіль—Єланець
14.4. До 9-ої год. ранку. Єланець—Солоне
15 і 16.4. Солоне—Вознесенське
(Форсований марш на Вознесенське. Переправа. Захоплення бази).
16 і 17.4. Вознесенське.

Марш Київської дивізії.

17.4. Вознесенське — Кантакузівка — Мордавка—Рошладі
18.4. Рошладі—Ляхова—Миколаївка
(Марш на захід до Ананьєва й захоплення Балти).
21.4. Миколаївка—Софіївка—Василівка—Любоволена—Покрівка—(повстанчий район)
22.4. Покрівка—Святотроїцьке—Кохівка
23.4. Кохівка—Марянівка--Задніпрянці—Мала Боярка—Новоселиця—(бій)
24.4. Новоселиця—Благодатне—Задніпрянці—Марянівка—Петрівка—(бій)
25.4. Петрівка—Майнова
26.4. Майнова—Михайлова—Вознесенка—Гольма
(Серія боїв на внутрішніх операційних лініях. Мета забезпечення дальшого маршу від нападу з півдня).
27.4. Гольма—Посад—Шляхова—Піщана—(Марш у північно-західньому напрямкові через фронт червоних і наближення до району розположення галицьких військ. Бої).
28.4. Піщана—Михайлівка.
29.4. Михайлівка—Бершадь—Баланівка.
30.4. Баланівка—Демидів—Тростянець—(бій).
1.5. Тростянець—Демківка—Кірназівка—Аннопіль.
2.5. Аннопіль—Тульчин—Білоусівка—Одаївка—(бій).
3.5. Одаївка—Федорівка—Красногірка—Шарапанівка—Крижопіль—Княжопіль—Мясківка—(бій).
3.5. Мясківка—Кольтанка—(бій).
4.5. Мясківка—Вербка—(останній бій).
5.5. Вербка—Качківка.
5—8.5. Писарівка.

Марш Волинської дивізії.

6.12. Борушківці—Любар—Матрочки.
7.12. Матрочки—Бурківці—Якушпіль.
12.12. Якушпіль—Сл. Польова—Клітечки—Вишенька.

СХЕМА Ч.19.
МАРШРУТ ЗИМОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ У.Н.Р. В 1919-20 Р.
ОБЯСНЕННЯ ЗНАКІВ І СКОРОЧЕНЬ.
– Спільний марш див.
++++ – Марш дивізій самостійний.
I – VI – Скоровиди положень Армії.
– Райони опановані усією Армією.
Числа коло стрілок означають: 1 = Запор. Д.; 2 = Вол. Д.; 3 = Київ. Д.
– Марш Бр. Ймк. Дубового
----→ – Керунки демонстр.
Цвт. – Цвітня.
Голов. – Голованівськ.
Гайв – Гайворон.
Мск. – Мясківка.
Чч. – Чечельник
Дбр. – Добринка – місце переправи Армії 18-20.I. до маршу в район Жмелеве і 28.II. – в маршу до Гайворона.
МІРИЛО: 50 25 0 50 100 150 200 Км.
РОСІЯ
РУМУНІЯ
КИЇВ
ХАРКІВ
ПОЛТАВА
КАТЕРИНОСЛАВ
ЖИТОМИР
ВИННИЦЯ
КАМІНЕЦЬ ПОД.
МИКОЛАЇВ
ХЕРСОН
ОДЕСА
ЧОРНЕ МОРЕ
Дністер
Дніпро
Бог
6.XII.19.
12.XII.
13-15.XII.
13-16.II.
18.III.
28.III.
5.I.
4.IV.
10.IV.
16.IV.
18.III.
6.V.20.

13.12. Вишенька—Чечелівка—(зустріч із Галицькою Армією)—Безімянне—Немиринці—Куманівка.

14.12. Немиринці—Куманівка—Міхалин—Флоролівка—Юзефівка — (Знищення на ст. Погребищах московської охорони й комендантури Добровольчої армії та на цукроварні—жандармерії).

15.12. Черемошне.

16.12. Васильківці—Атамівка.

17.12. Ганівка.

19.12. Ганівка—м. Тетіїв.

22.12. Тетіїв—Горошкове.

25.12. Горошкове—Животники.

26.12. Животники—Можейки—Сабадот—Конела.

27.12. Конела—Безпечне—Зубриха—(Знищення московської частини Добровольців біля с. Вороного. Захоплення обозів частиною М. Залізняка).

29.12. Конела—Безпечне—Кищенці—Харківка.

30.12. Ваньки—Маньківка—Молодецьке—Біляшки—(бій біля ст. Біляшки).

1.1. Біляшки—Тальвянка—(бій із частинами московської Добровольчої армії біля села Пірашків; допомога селян-повстанців).

2.1. Тальвянка—Вишнеполе.

3.1. Нерубайка.

4.1. Підвисоке.

5.1. Покотилів—Россоховатець — (бій із недобитками моск. Добрармії біля с. Трохиків).

12.1. Підвисоке—Оксанин.

13.1. Оксанин—Вишненьке—(Зустріч розвідки дивізії з передовими розїздами моск. червоної армії біля с. Майданецького. Відпущення полонених червоноармійців).

14.1. Вишнеполе—Нерубайка.

15.1. Нерубайка—Підвисоке—Покотилів.

17.1. Покотилів—Плоске—Шендерівка—Тишківка — (Посилка делеґації розвідчо-інформаційної до большевицько-московської армії).

20.1. Тишківка—Водяна—Ракин—Хмелева—(Похорон славного лицаря полк. Царенка, що загинув од тифу. Повернення делеґації з Умані).

21.1. Хмелева—Олександрівка—Завадське—Козачий Хутір.

22.1. Ерделівка—Іванівка.

24.1. Іванівка—Мокра Калигірка.

25.1. Окник—Товмач—Іскренне—Топільне — Каменоватка — (Посилка делеґації до повстанців Туза).

26.1. Лозоватка—Княже—Козацьке—Зелене—Діброва—Кирилівка.

28.1. Урочиста панахида коло памятника Т. Г. Шевченка з військовою парадою в присутності великої кількости населення. Зформування кінного імени гетьмана Ів. Мазепи полку).

29.1. Кирилівка—Моренці—Шендерівка.

31.1. Стеблів—Янівка.

1.2. Янівка—Геркозівка.

3.2. Межиріч—Михайлівка.

4.2. Канів—(заняття без бою міста).

5.2. Хрещатик.
6.2. Хрещатик — Софатівка — Березня — Мошни — (Спроба московських большевиків і боротьбістів спровокувати нашу армію перед повстанцями в м. Мошнах).
7.2. Участь кінноти Волинської дивізії в наступі на Смілу — Білазіря разом із відділом отамана Тютюнника.
9.2. Мошни — Руська Поляна — Цесарська Слобода — Кумейки — Вергуни.
10.2. Харківці — Кумейки.
11.2. Чернявка — Трешевці — Медведівці — Худоліївка — (Урочистий похорон полковника Петрова).
12.2. Зєднання із Запорожцями, що машерували окремою групою з Хмелевої.
13.2. Худоліївка — Топільне — Єреміївка — (Переход по льоду через Дніпро на Лівобережжя. Використання сходу, що був скликаний большевиками і раде прийняття війська населенням).
15.2. Здобуття з бою кінною частиною Запорозької дивізії м. Жовнина (опір: дивізія большевицька і жидо-московська міліція).
17.2. Єреміївка — Топільне — Худоліївка — Медведівка — Янівка — Триліси — (Зустріч із повстанцями Богдана).
18.2. Триліси — Голикове.
21.2. Голикове — Івангород.
22.2. Кримки — Ясиневатки.
23.2. Кримки — Гайнівка — Шпакова — Каніж — Федорівка — Максимівка — Ареспівка.
24.2. Осітня — Марівка — Паліївка — м. Висока — Юрківка — Миролюдівка.
27.2. Ерделівка — Янопіль — Ракин.
28.2. Тишківка.
3.3. Добрянка — Коритне — Юзефпіль — (Захоплення штабовими частинами московського відділу продналога XII-ої армії на чолі з помішником голодпродналога, що прибули до містечка переводити реквізицію).
4.3. Захоплення кінною розвідкою ім. Івана Мазепи полку технічної команди штабу XII-ої армії, що переходила до Умані.
5.3. Липовецька — Капітанівка.
6.3. Лозоватка — Дельфінівка — Молтавка — (Бій і обсадження переправи через Буг біля Спіранки).
7.3. Данилова Балка — Камяний Брід.
10.3. Могильне.
13.3. Берестяги — Окне.
14.3. Окне — Терпівка — Томатівка.
18.3. Громи — (Бій під Уманню з охоронним большевицьким куренем на протязі цілого дня).
19.3. Здобуття Умані — (Приєднання козаків і старшин, бувших Волохівців. Зформування пластунів при кінноті Мазепинського полку).
20.3. Урочистий похорон в Умані полеглих на полі бою.
23.3. Умань — Текуча.
24.3. Наливайка — Емилівка.
25.3. Оксанин — Небелівка.
26.3. Текліївка — Камянисте — Павлівка — Скалене — Тальне.

27.3. Ямпіль—Кальноболото.
28.3. Якимівка.
30.3. Коліївка—Аннове—Миколаївка.
31.3. Никольське.
1.4. Олексіївка—Михайлівка—М. Виська—(Бій у М. Висьці).
2.4. Плетений Ташлик—Миколаївка—Косогорівка — Шостаківка — (Бій на ст. Шостаківці й обсадження її).
6.4. Красновершка—Кошанівка—Григоріївка.
7.4. Водяна—Андріївка.
8.4. Пятихатки—Олексіївка—Володимирівка.
9.4. Сотньова.
12.4. Березівка—Н. Буг—(Бій із бронепотягом і червоними московськими частинами біля Н. Буга).
13.4. Богданівка—Олександрівка—Таранова.
14.4. Іванівка—Надерівка—Никольське.
15.4. Трикрати — (Бій з охоронним куренем ревкому, захоплення Трикрат, наскок кінноти Урсова й успішні бої з його кіннотою).
16 4. Вознесенське.
17.4. Варшавка.
18.4. Цареданівка—Олександродарівка.
19.4. Новопавлівка.
20.4. Агапіївка—Новопавлівка—ст. Любашівка і Врадіївка.
22.4. Бокове—Заплади—Демидівка.
23.4. Задніпрянці—Ананьїв—(Бій дивізії на допомогу повстанцям і Чорноморцям біля Ананьєва).
24 4. Цілоденний бій дивізії біля Ананьєва й відступ ворога. Бій біля с. Петрівки й перемога пластунів кінного ім. гетьмана Мазепи полку.
25.4. Ясенове—м. Ясенове.
27.4. Гольша—Посад.
28.4. Кринички — Саражинка — Берізки Чечельницькі — Ольгопіль — (Участь кінного ім. гетьмана Мазепи полку в бою й захоплення Ольгополя).
29.4. Демівка—Яланець—Пятківка.
30.4. Жабокричка—Пятківка—Павлівка.
1.5. Жабокрич—(Демонстраційні бої й захоплення ст. Рудниці й Городища).
2.5. М. і ст. Крижопіль—(Цілоденний бій і захоплення ст. Крижополя о 5 год. ранку).
3.5. Крижопіль—Марківка.
4.5. Бій кінного гетьмана Івана Мазепи полку біля Мясківки, відбиття свого обозу. Бій біля с. Савчиного й Нетребівки з відступаючим фронтом московської червоної армії. Бій біля Джуґастри. Бій біля Вільшанки.
5.5. Вільшанка—Вербка.

Генерал-полковник **Сергій Дельвіг.**

Інспектор Артилерії. Голова військової делеґації до Польщі. Член Вищої Військової Ради. Голова Надзвичайної Військової Місії в Румунії. Делеґат Головного Отамана С. Петлюри до Франції.

Генеральн. штабу генерал-поручник **Микола Коваль-Медзведський,** учений геодезист, астроном.

Начальник Головної Геодезичної Управи Військового Міністерства. Член Ради Військового Міністра. † 10 вересня 1929 р. у Варшаві.

О. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ
Сотник.

ЛОЇВ.

Бій Української Кінної Армії під містом Лоєвом дня 31 липня (н. ст.) 1649 р. в команді Наказного Гетьмана України, Полковника Михайла Кричевського.

— „Я написав історію українського народу тому, що в ділах його є події, які нас чарують в історії Риму та Греції"—

Chr. von Engel: „Geschichte der Ukraine und Ukrainischen Kosaken". Передслово 1—3. Halle 1796.

Передслово.

Світлої памяти Вячеслав Казімірович Липинський в одній із розмов, у час моїх історичних студій під його керуванням, звернув мою увагу на необхідність ширшої популяризації, так невдячно забутого нашою історією, славного вождя української кінноти й Наказного Гетьмана України — Михайла Кричевського.

Я вирішив виконати це завдання і в 1928/9 р. приступив до праці. Студіюючи джерела до неї, я був захоплений маревом тої величавої картини, що повстала передо мною з імли давноминулих літ.

Передо мною встала постать великого полководця, оперативні рішення його викликали в мене правдивий подив.

Передо мною встала постать великого національного героя, що втілила в собі не тільки подиву гідну особисту лицарську одвагу, але й героїзм, яко свідомо національного чину. Кричевський символізував собою ідейний та моральний елемент Української Визвольної Боротьби.

І, нарешті, смерть цієї незвичайної людини, смерть повна трагізму — ніби символізувала собою сумну долю України.

Я переконаний, що цей величний приклад виконання обовязку перед Батьківщиною, приклад любови та відданости Україні, буде мати для молодої Української Армії велике виховальне значіння.

Цю працю я назвав — „Лоїв". Нехай слово це буде символом могутнього духу України.

Основним джерелом до цієї праці служив мені історичний дослід В. К. Липинського — „Stanisław Michał Krzyczewski" — вміщений у „Z Dziejów Ukrainy". Kijów MCMXII. Цінність цього безсмертного твору — відома. У моїй праці я вважав конче потрібним наводити незмінними цілі речення мого Учителя, так, як я про це просив під час моїх розмов. Праця „Лоїв" деталізована додатковим матеріялом, обґрунтованим у тексті відповідними джерелами.

Цю працю писав я під особистим доглядом В. К. Липинського. В листі до мене від 23.X. 1930. Badegg В. К. Липинський писав: ...„Ваша праця про Кричевського, якої початок Ви були ласкаві мені прислати, написана дуже добре (підкреслення В. К.). Вона ясно і плястично подає те, що в тогочасних подіях з військового боку заслуговує найбільшої уваги. Я дозволив собі поробити олівцем тільки дрібні виправки" і т. д.

На жаль, умови еміґрантського життя відібрали в мене можливість своєчасно закінчити цю працю, і лише у 1931 році я знову взявся до неї, про що й повідомив В. К. Липинського. В листі від 7.VI. 1931. близький до небіжчика М. Ципріянович повідомив мене, що мій лист одержано в той час, коли робилися приготовлення до переїзду в лікарню, що лист прочитано Вячеславові Казіміровичеві, і він тішився, що праця закінчується.

Сумна вістка про смерть В. К. Липинського позбавила мене втіхи виконати доручене завдання під його особистим доглядом.

„Лоїв" писав я уривками. Часто минали місяці... Знову приймався за працю. Губилися думки, розривався звязок мислення. Праця написана не так, як того хотілося. Проте я був би втішений, наколи б і в такій формі вона виконала своє завдання.

Нехай ця праця буде моїм окремим вінцем на могилу Дорогого Учителя!

1648 рік.

(Перша кампанія Української Визвольної Боротьби).

У Свят-вечір 24 грудня старого стилю Великого Гетьмана України та його переможне військо зустрічав старий Київ — мати городів українських. Радісно, як на Великдень, дзвонили в усі дзвони, назустріч Гетьманові виїхав єрусалимський Патріярх Паїсій та Митрополит „Всея Руси" Сильвестер на чолі високого духовенства, на Софійській площі — „Богом даного Цезаря" чекала „з ораціями та аклямаціями" Висока Могилянська Академія, сила народу, що затоплювала всі вулиці й площі, радісно й слізно*) вітала своє переможне військо.

---

*) Г. Полетика в „Історії Русів" так оповідає про зустріч Гетьмана Богдана в Києві: „...молебствовали въ Софійскомъ Соборѣ, благодарили Бога съ сокрушеннымъ сердцемъ и въ слезахъ и рыданіяхъ еже есть по псалмопѣвцу: „рыдахъ отъ воздыханія моего сердца". — Стор. 85.

Попереду йшов Київський полк, і на чолі його кінного „комоннику“ — по праву руку од Великого Гетьмана — їхав, осяяний авреолею слави—велит України, найближчий дорадник Богданів, кум, найкращий приятель — грізний, досвідчений вояк,

Полковник Михайло Кричевський...

І був то день, один із найкращих у життю України.

Свят-вечір 1648 року закінчив першу кампанію Української Визвольної Боротьби.

Перед тим, як перейти до опису другої кампанії (1649 року), під час якої відбулася подія, що є темою нашої праці, варто ознайомитися з життям людини, що святими письменами—власною кровю вписала імя своє на сторінки слави Української Збройної Сили.

Полковник Михайло Кричевський,

Наказний Гетьман України.

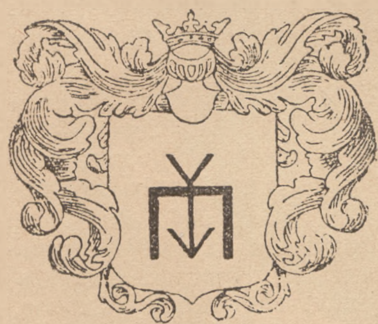

Герб Кричевських.

Станислав (Михайло) Кричевський походив зі старого українського шляхетського роду села Кричева, повіту Константинівського, воєвідства Берестьлитовського, що в XVII віці входило до складу Великого Князівства Литовського. Джерела дуже мало донесли до нас вісток про життя та попередню діяльність цього знаменитого українського полководця. Відомо, що предки його, як і більша частина тогочасної української шляхти, десь наприкінці XVI віку змінили православну віру на римсько-католицьку й цілковито присвятили себе службі державі польській. У цій родині, як то було звичайним на ті часи, теж не бракувало войовників. Так у другій половині XVI віку в актах зустрічається прозвисько Кирдея, хорунжого Кричевського, далі Володислава Кричевського, королівського полковника, забитого в бою під Кокенгавзеном року 1621; знаємо ще Миколу Кричевського, королівського рітмайстра, але ближчі родинні стосунки цієї фамілії нам не відомі. Про Станислава (Михайла) Кричевського до 1643 р. майже зовсім бракує вісток. Відомий польський історик Коховський говорить лише, що він „славно носив жовнірське імя“ *); що військову школу пройшов у королівському війську і в ньому, як записує реляція бою під Лоєвом „придбав усім відомі заслуги“ *).

*) „Z Dziejów Ukrainy“, стор. 330, прим. 10, 11.

Знаємо, що вславлений своєю мужністю, він тішився з великої любови старого коронного гетьмана Конецпольського, завжди був при ньому й у 1627 році, під його командою, на чолі гусарської хоругви й разом із Чарнецьким (майбутнім коронним гетьманом) брав участь у шведській війні. По відомому розгромі козаччини в році 1638, остання змушена була скоритися „новій ординації“, що встановлювала шости-тисячний реєстр, відбирала в козаків право вільного вибору старшини, натомість на посаду полковників призначала „шляхту родовиту, в ділах лицарських досвідчену“ *). Призначені згідно з новою ординацією польською владою полковники, майже виключно поляки, були людьми чужими козаччині. Вони тяжко зловживали своєю владою, а це викликало в козаків безустанні скарги та ненависть. Дня 13 листопада 1643 року, під час подорожі коронного гетьмана Конецпольського по Україні, козаки Чигиринського полку принесли скаргу на свого зненавидженого полковника Закржевського за кривди та зловживання.

Конецпольський, що, власне, на той час був цілковито захоплений широкими плянами війни з Туреччиною, де козаччина мала по його намірах відограти найголовнішу ролю, не мав найменшої охоти сваритися з козаками й тому, задовольняючи слушну скаргу козаків, вирішив призначити на Чигиринський полк свого улюбленця **), вірного, досвідченого учасника минулих спільних походів — Станислава (Михайла) Кричевського.

Це призначення, як говорить В. К. Липинський, було доказом того, що вже в ті часи особа Кричевського користалася серед козаків певною повагою, і це призначення мало внести мир та спокій в обопільні стосунки, що було так конечним у передбаченню турецької війни.

Вже в січні 1644 року полковник Кричевський на чолі Чигиринського полку бере під проводом Конецпольського участь в Охматівській кампанії, що закінчилася погромом татарської орди. Пізніше, з тим же Чигиринським полком, що стояв на кордоні „Дикого Поля“, полковник Кричевський провадить часті степові походи на татар; в одному з них і був свідком, „як сотника Богдана Хмельницького, що їхав обіч полковника, якийсь підісланий лях, заїхавши ззаду, ударив його по голові, але місюрка витримала“ ***).

Цей замах в однаковій мірі обурив сотника, як і його полковника.

Турецька війна, що заміряв король Владислав IV разом зі старим Конецпольським і проти якої була ціла шляхта, мали розпочати козаки.

---

*) Ibidem, стор. 331, прим. 3.

**) „Bo do informacyi wiedzieć potrzeba, że ten Krzyczewski jest szlachcic obywatel Brzeski, kochanek quondam (колись) nieboszczyka Pana Krakowskiego (Кор. Гетьмана Конецпольського) i pułkownik za niego Czehryński“ — фраґмент з реляції бою під Лоєвом. Див. Розділ XI, реляція.

***) „Z Dz. Ukr.“, стор. 334, пр. 3.

Полковник Михайло Кричевський, Наказний Гетьман України.

Посмертний малюнок, зроблений з натури дня 3.VIII. 1649 року невідомим малярем, що в той час перебував у таборі Кн. Радзівілла. В. К. Липинський припускає, що ним міг бути відомий надворний маляр Радзівілла Abraham van Westerveld. Цей портрет, разом із описом бою під м. Лоєвом, умістила на своїх сторінках тогочасна німецька газета: „Theatrum Europeaum", том VI, стор. 815.

Полковник Кричевський разом із сотником Богданом Хмельницьким і мали бути найголовнішими співучасниками короля в переведенню цього пляну. Це видно вже з того, що Б. Хмельницький у квітні 1647 року їздив з приводу цих плянів до короля.

У тому році помер старий Конецпольський, і на його місце прийшов зненавиджений козаками кривавий погромець 1638 року Микола Потоцький. З цим новим призначенням відносини між козаками та владою різко міняються. Потоцький, що тримав руку великої шляхти, був рішучим противником війни з Туреччиною, від якої козаки сподівалися поліпшення свого становища і що, власне, вже обіцяв був король, а по-друге,—що найголовніше,—він був одвертим ворогом козаччини, завжди, при всіляких випадках підкреслюючи, що найкращою реформою для козаків буде повторення 1638 року.

Все це, зрозуміло, не могло віщувати в майбутньому нічого доброго для обох сторін, і немає нічого дивного, коли це нове призначення викликало в полковника королівської служби Кричевського глибоку зміну думок та світогляду.

Живучи разом із козаками, переймаючись їхніми думками та мріями, відчуваючи своє близьке споріднення плотію та кровію з українським народом, ця сильна, рішуча, відверта натура чесного вояка, зрозуміло, не могла примиритись із тою неправдою, сваволею й зневагою, невільним співучасником чого при такому новому положенню він мав зробитися сам.

Вже в той час на землях українських клекотів стриманий гнів народу, кружляли чутки, що навіть король не в силах відвернути панську сваволю і сам радив козакам „пошукати правди в козацькій шаблі“.

І ось, раптом, у серпні 1647 року бачимо, до тих часів спокійного, здисциплінованого королівського полковника, вірного жовніра Речі Посполітої, на чолі Чигиринського полку в буйному наїзді на городок Переволочну, що орендував польський пан Альбрехт Арцишевський. Наїзд відбувався з „хоругвами, бубнами, гарматами, гаківницями та іншою зброєю до війни належною“ *), тривав він пять днів і закінчився зруйнуванням маєтку до щенту.

Що було причиною такого раптового гніву полковника Кричевського, докладно виявити не можливо. Знаємо лише, що на ті часи явище це було надто звичайне, яко наслідок тих ненормальних суспільних відносин українського передреволюційного часу, коли по розгромі козаччини на цілих десять років багаті українські простори запосіли польські пани-колонізатори, що були правдивою „плягою люду українського“. Одначе з певністію можна думати, що наїзд відбувався з великим завзяттям, і козаки мали добру нагоду хоч так помститися над своїми гнобителями, тим більше, що, власне, в тих часах відбувся й відомий наїзд польського пана Чаплинського на ху-

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 339, пр. 3.

тір Суботів, родову власність чигиринського сотника Богдана Хмельницького.

Трибунальна розправа над полковником Кричевським та його полком мала відбутися 28.III. 1648 року. В скорому часі після наїзду, в листопаді року 1647, коронний хорунжий Конецпольський наказав заарештувати військового писаря Богдана Хмельницького, нібито за підготовлювання повстання, одначе, зважаючи на те обурення, що викликав цей арешт серед козаків, та зокрема в полковника Кричевського—кума та приятеля заарештованого, Конецпольський після наради вирішив передати Богдана Хмельницького на поруки полковникові Кричевському. Але в скорому часі прийшов наказ коронного гетьмана Потоцького, щоби полковник Кричевський передав довіреного йому „бунтівника“ знову до вязниці.

Це вже був той час, коли в повітрі відчувалося бурю, і полковник Кричевський, що добре знав, що означає подібний наказ у таку годину, показав „кумові“ листа Потоцького та й порадив йому яко мога скорше зникнути, але як королівський жовнір змушений був донести своєму начальникові Потоцькому, що „військовий писар утік“.

В середині грудня р. 1647 Б. Хмельницький був уже „на низу“, в березні 1648 року уклав умову з Кримом і потім, як знаємо, почалося повстання.

За цю провину полковник Кричевський мав бути позбавлений посади, але те раптове замішання, викликане початком повстання, наразі справу цю затушувало.

Брак джерел не дає змоги освітити думки полковника Кричевського в перших початках повстання, до Жовтоводської битви, і можна лише припускати, що як він, так і Богдан Хмельницький, який хоч і вів вже військо, обидва вони не думали, що цей мент буде переломовим та рішаючим в життю України *).

Зважуючи постійне вагання Богдана в дальшому поступованню та ту безкомпромісовість та рішучість, що її виявляв полковник Кричевський у наступних нарадах, такий висновок можна вважати за вірогідний, бо не може бути сумніву, щоб, задумуючи Б. Хмельницький велике повстання, не довірив би викоханих ним думок своєму найближчому приятелеві, своєму збавителеві.

У всякому разі бачимо полковника Кричевського у відділі молодого Потоцького в марші з Чигиринським полком до Жовтих Вод.

Дня 16-го травня стався бій під Жовтими Водами. Полковник Кричевський, Іван Виговський, Хмілецький, яко визначні військовики дісталися до татарського ясирю, і з нього викупив їх гетьман Богдан за 4,000 талярів.

---

*) Не думала цього й уся старшина козацька. „Бути нам на морі цього літа, або воюючи турків, або на службі турецькій“ — такі розмови веде поміж себе після Жовтих Вод і Корсуня старшина козацька, міркуючи собі, що може вийти з такого небувалого погрому польських військ“.—В. Липинський „Україна на переломі“, стор. 155, Київ—Відень 1920.

Сувора, горда натура знаного вояка раптом стала перед переломовим моментом. Він бачив, що тут потуги його близьких друзів, братів — там під Корсунем згромаджене польське військо, а далі... далі нова розправа Потоцького над українським людом і напевно ще жорстокіша та кривавіша за 1638 рік.

І вирішив суворий вояк рішучо порвати з минулим, вирішив віддати життя, досвід, знання та відвагу своєму народові — за його кращу долю, за укохану ним Україну...

І, пориваючи з минулим, він вирішив, щоб десь далеко в душі не лишалося навіть найменшого спогаду, повернутися до віри своїх предків та своїх братів.

Зараз по Жовтоводській битві відбулося приєднання до віри православної, і, замість Станислава, з цього дня полковник Кричевський приймає імя патрона українського війська — Св. Михаїла.

Цей акт заслуженого королівського полковника, на порозі невідомих подій, серед горстки повстанців і в обличчі згромадженого війська Речі Посполітої, що розуміла й оцінила заслуги та здібності цього видатного вояка, цей акт у потрібній мірі окреслює перед нами всю цілосну, закінчену постать героя визвольних змагань України.

По Корсунській битві гетьман Богдан призначає полковника Кричевського на Київський полк, найстарший полк в єрархічному складі Української Армії — полк матері городів українських.

Київський полк, що зібрав у своїх рядах найбільшу частину тогочасної української шляхти, достав достойного вождя й у дальших боях та походах укрив свої знамена безсмертною славою.

І цього, вже на той час уславленого, старого, досвідченого полковника бачимо в дальшому, яко першого, найближчого дорадника та помішника Великого Гетьмана.

Бачимо полковника Кричевського серед бурхливої військової наради на славній могилі Гончарисі, чуємо його грізні, безкомпромісові поради гетьманові в хвилину, як той вагався; ось перед нами його грізна, суворо похмурена постать на річці Пилявці, що спостерігає втечу ворожого війська; ось він, один із визначніших 35-ти полковників, що оточують гетьмана під стінами княвівського Львова, і ось його усмішка на площі Святої Софії — серед свого народу, в серці укоханої ним України...

Україна й Литва

(в періоді першої кампанії).

Подія, що є темою нашої праці і що так голосно пролунала по цілому тогочасному світі, відбулася на північному українсько-литовському кордоні. Щоби краще зрозуміти її, треба ознайомитися з тими дотичними причинами, що її викликали, як також і з тими умовами, серед яких вона відбувалася.

Литва напередодні українського повстання.

Довголітня товаришка нашої помонгольської доби — Литва, обєднавшися з Польщею в Люблинській Унії і віддавши короні польській приналежні раніше до неї українські землі, змушена була разом із Україною поділити на довгі роки недолю чужого панування. Втративши державність, їй все ж пощастило затримати деякі форми самоврядування в кордонах, що на Півночі, біля Риги та Дінабурґу, граничили з володіннями Шведськими, далі по північному Сході та Сході через Псков, Смоленськ, Чернигів—з Московщиною і від Чернигова, по лінії через Лоїв, Брагин, далі по р. Припяті через Берестя-Литовське — з Україною, та через Підляшшя — з Польщею.

Литва XVII віку не уявляла з себе одноцілого народу. Вона складалася властиво з трьох етнографічних частин: південний Захід, землі Берестъ-Литовського воєвідства та литовського Підляшшя — заселювали Українці; цілий Схід та Південь—Білорусини й лише на північному Заході — правдивий литовський народ.

Поза поділом національним людність Литви різнила також релігійна приналежність, що на ті часи й було найголовніше.

Польська інвазія, нетерпима в питаннях віри, в конечному результаті витворила на Литві обставини, що разом із економічно-суспільними відносинами того часу, зрештою, нічим не різнилися від українських. Та сама панщина, те ж саме релігійне переслідування, сваволя панів та маґнатів — все це творило ґрунт, що сприяв Литві відгукнутися на великі українські події.

Одначе, напередодні великого українського повстання на Литві панувала офіційна радість. Відбувалася подорож польського короля Владислава IV до Вільни. Королівську пару зустрічали розквітчані, прибрані міста, тріюмфальні арки, вишикувані війська, чужоземні посли та пишні бенкети. Настрій трохи псували тривожні чутки, що надходили з України. Недобре було також і на московському кордоні; надходили відомості, що до м. Вразного (біля Смоленська) підходять московські війська.

Вісті з України гіршали з кожним днем, і це змусило короля завчасно прискорити поворот до Варшави. У м. Мерець, між Вільною та Гродном, король несподівано захворів і дня 20 травня раптом помер.

Не встигла ще розійтися по Литві ця тяжка вість, як наспіла вже друга, що „досвідчений та хоробрий вояк, на прізвище Хмельницький, підняв на Україні повстання і має намір дати Польщі реванш“ *).

Так записує автентичні литовські вісті тогочасна німецька газета.

Третя вість була вже зовсім недобра: „У двох боях польське військо було цілковито знищене“ *).

Вже в перших днях квітня грізні хвилі українського повстання тривожно вдарили по південно-східньому кордонові Литви.

---

*) „Theatrum Europeam“, стор, 549. том VI.

Повстання на Україні. Переможна козацька армія гуртувалася в Білій Церкві і чекала на дальші події. Зважуючи гетьман Богдан на майбутнє, щоби не дати литовському військові підтримати коронне, вислав на литовський кордон одного з ближчих своїх помішників полковника Петра Головацького *), з наказом підняти там повстання. На початку липня 1649 р. полковник Головацький захопив Стародуб і розіслав універсали по всіх прикордонних містах та селах.

Повстало все—шляхтич і селянин, реміснник, міщанин і похмурий поліщук, — все добувало або робило собі зброю, нищило литовську залогу, здобувало міста та замки. На Ніженщині енерґійну воєнно-організаційну роботу переводив славний полковник Шумейко Прокіп.

У 20-х днях липня гетьман відізвав потрібного йому полковника Головацького на Волинь у допомогу полковникові Кривоносові Максимові **), і в той же час, згідно з наказом про концентрацію всіх збройних сил України під Білою Церквою, вирушив туди з Ніженським полком і полковник Шумейко.

На Сіверщину гетьман призначив полковника Небабу Мартина (з Коростишева), а помішником йому полковника Гладкого Максима.

На Полісся призначений був полковник Топига — „старинний козак", що, резидуючи в с. Стефані (Брагинського повіту), враз розпустив свої загони по цілому Поліссю.

У серпні козацькі відділи обсадили всі прикордонні міста та села. На Сіверщині особливо відзначилися сотники: Гаркуша, Подобайло, Кривошапка; на Поліссю — полковник Соколовський і сотник Бруяка Іван.

Стан на литовському кордоні зробився грізний. Литву охопила тривога.

Литва на початку українського повстання. У той час, за хворобою старого Кишки, посаду Литовського гетьмана обняв

---

*) Полковник Головацький Петро — шляхтич із Волинського Полісся. Перед повстанням служив у драґунській хоругві, що стояла залогою в Кодацькій фортеці. В дальшому — це був один зі славних учасників Богданових походів. Полковник Охочекомонного полку, він крім того часто виконував відповідальніші доручення воєнного та дипломатичного характеру. Представник радикальної течії старшинства. На нараді під Замостям заступав думку: „аби з тих країв не уступати, але війну цю своєю фортуною, як їй поведеться, а не трактатами кінчати". Поліг у бою під Берестечком.

**) Полковник Кривоніс Максим, або ще інакше Перебийніс — голосний провідник українського повстання, згаданий навіть у піснях. Дійсне прізвище його не відоме. Прозваний так за свій горбатий ніс. З походження Шотляндець, по професії воєнний. Один німецький офіцер, що приймав участь у литовських походах, записує:

— „Генерал-майор Кривоніс, з походження Шотляндець, прозваний так козаками за свій горбатий ніс, є дуже рішучий і відважний салдат (ein resolvirter und verwegener Soldat)". —

Докладніше про цю загадкову особу див. В. К. Липинський „Україна на переломі", стор. 279, пр. 174; також Др. С. Томашівський: Львівська „Неділя" 1911 р. № 39.

Януш князь Радзівілл. Він вирішив мобілізувати Литовську Армію. Одначе з боку т. з. „польської партії“ зустрів рішучий спротив. Навіть зовнішня загроза не могла втихомирити всіх тих суспільно-політичних суперечностей, що панували в тогочасній Литві. Провідна в ті часи на Литві „польська партія“ складалася з польських колонізаторів, що напосіли Литву по Люблинській Унії, та з дрібної спольщеної литовської шляхти, що була захоплена ідеалом Речі Посполітої, себто сваволею одного шляхетського стану.

Ця партія боялася Радзівілла й не довіряла йому.

— „Свербить, здається, комусь голова, і шапки князівської йому треба, а, власне, бритви, котра б потихеньку шляхту голила та в бояри її постригала“ —

як скаржився на кн. Радзівілла один із представників цієї польської партії *).

Справа полягала в тому, що кн. Януш Радзівілл, один із наймогутніших маґнатів тогочасної Литви, стояв на чолі другої „маґнатської партії“. Ця партія складалася не тільки з великих литовських маґнатів, а до складу її входила також вся національна литовська шляхта, і, як то не дивно на перший погляд, по боці цієї партії лежали також симпатії цілого українського та білоруського населення Великого Князівства.

Членів цієї партії дратувала сваволя дрібної шляхти та постійне втручання через неї поляків до литовських справ; вони намагалися спротивитися польській інвазії й захистити державну відрубність Литви і тому:

— „обмерзивши собі рівність, до влади абсолютичної хилилися“ —

як говорив один із членів цієї партії шляхтич Бенєвський *).

Симпатії православного населення Литви до Радзівілла пояснювалися ще й тим, що в ті часи загостреного релігійного почуття він ставився з абсолютною толерантністю до всіх визнань. Радзівілл, як і більша частина членів його партії, не був римо-католиком і по переконанню належав до кальвіністів. Більше того, одружений він був із православною, дочкою молдавського господаря Лупула (пізніше з її сестрою одружився гетьманич Тиміш Хмельницький) і, шануючи свою дружину, дуже часто виявляв приязнь до православного духовенства. Власне, цього одного було вже досить, щоби притягти на себе ненависть Польщі, а додавши до цього сепаратистські мрії, можемо бачити, що „польська партія“ дійсно мала причини недовіряти Радзівіллові.

Під час боротьби цих двох партій повстання на Україні поширювалося й, нарешті, охопило цілий край. Окремі козацькі відділи перейшли литовський кордон. За кілька днів цілий Схід та Південь Литовського Князівства також палали у повстанню. Білоруські та поліські повстанчі загони під проводом козаків почали продиратися

---

*) В. К. Липинський: „Україна на переломі“. Київ 1920, стор. 114.

далі вглиб Литви і поставили під загрозу економічний стан та добробут вже цілої шляхти, без різниці політичних чи релігійних переконань, а все це, разом із тим панічним збентеженням, що панувало в Польщі, охопило й Литву тривогою. Треба було щось робити, і нарешті Радзіviллові було доручено приступити до мобілізації Литовської армії.

У головних рисах це й були ті причини, що полекшували розвиток українського повстання з політичного боку і, яко наслідок цього, спричинилися до витворення тої стратегічної констеляції, що допомогла Вождеві України під час першої кампанії зробити блискучий марш на Польщу.

Одначе й Радзівілл дуже добре розумів все складне міждержавне положення Литви. З одного боку—віковий, упертий натиск гордої, темної Московщини; з другого—уважні й заздрі наміри сильної Швеції, а все це разом із постійною та хворобливою підозрілістю Польщі змушувало його бути надто обережним і чуйним у своїх думках та поступуваннях. Як побачимо далі, це останнє й було тою головною причиною, що викликала подію, яка є темою нашої праці.

Литовська армія. На чолі литовських збройних сил стояв литовський гетьман, що підлягав безпосередньо тільки королеві. У цей час, як знаємо, цю посаду обіймав Януш князь Радзівілл. Посади дальших єрархічних ступенів Литовської армії, що відповідали українській генеральній старшині, обсаджували в той час такі особи:

Стражник	Вел. Княз.	Литов.	—	Мірський	(становисько відповідне до становиська наказного гетьмана)
Обозний	„	„	—	Комаровський	
Писар	„	„	—	Волович	
Хорунжий	„	„	—	Пац.	

З особою Радзівілла, цього відомого воєначальника, варто ознайомитися ближче. Це був розумний, енергійний, уже в ті часи вславлений вояк, один із найкращих полководців тогочасної Речі Посполитої. Основою всіх цих якостей, що, власне, різко відрізняло його від тогочасних польських воєначальників, було те, що він посідав найвищу на ті часи воєнну освіту, яку набув в школі славнозвісного Генріха князя Оранського. Це була та славна „Нідерляндська Військово-Фортифікаційна школа“, що випустила багато відомих та славних полководців *). З князем Оранським Радзівілл приймав участь у війні проти Еспанців за незалежність Голяндських Штатів і мав ще одну нагоду ознайомитися з другою першоклясною армією того часу.

Набуті знання та досвід Радзівілл уложив у воєнному творі: „Обовязки стражника“, чим придбав собі ще славу воєнного пись-

---

*) Є відомості, що цю школу, після закінчення студій в університеті в Падуї, закінчив також і полковник Морозовський, оспіваний та оплаканий „козак Морозенко“.

менника. Все, що він бачив та чого навчився за кордоном, все це змушувало його поважніше задивлятися на організацію Литовської армії та вишукувати собі помішників серед досвідчених, бойових німецьких офіцерів, що їх він завербував собі в значному числі.

Постійно напружені відносини з Московщиною та Шведами змушували Литву завжди тримати напоготівлі невелику збройну силу, основу якої складали чужоземні частини. Таким чином литовське військо поділялося на чужоземне й посполіте. Перше існувало у відповідній кількості стало, на зразок реґулярного, друге збиралося під час війни. Як перше, так і друге складалося з трьох родів зброї: піхоти, кавалерії й артилерії.

I. Чужоземне військо. Основу його творили німецькі частини, законтрактовані в Німеччині на відповідний час. Вони приходили в Литву готовими формаціями, зі своїми офіцерами, своєю зброєю та одягом. Це було прекрасне військо; воно було озброєне та виховане згідно з останнім словом тогочасної військової техніки та штуки. Та одночасно в і й с ь к о це було дуже дороге, й тому, щоб збільшити його чисельно, в самій Литві з сольднерів різних націй: шведів, поляків, литовців і т. д. формувалися свої подібні частини. Вони були вимуштрувані, і навіть одягнені на німецький зразок. До цього чужоземного війська зараховувалися також окремі відділи славної на той час венґерської піхоти. Їхнє озброєння й виховання було, очевидно, слабшим за німецьке, але це в потрібній мірі доповнювалося природними войовничими властивостями цього народу.

Крім того в Литві стаціонували окремі піші відділи польського кварцяного війська, що були також зформовані на зразок чужоземний.

П і х о т а. Основу чужоземної піхоти складали німецькі піші полки або окремі батальйони й окремі компанії. Такий німецький піший полк нараховував 1.000—1,200 бойців; окремий батальйон—300; окрема компанія до 150. Це була чудова піхота. Вона мала досвід та сувору школу 30-тилітньої війни, бачила знамениту піхоту Ґустава Адольфа й переняла від неї початки тактики, а, головно, уміння застосовувати в польовій війні легку артилерію. З німецьких піших частин, що особливо відзначилися в боях на українському північному фронті, вкажемо на такі: *)

а) Німецький піший полк у команді полковника-ляйтенанта Оттенгавзена (10). Старші офіцери цього полку: полковник-вахмайстер Ґасперс; капітани: Путкамер, Віберґ, Лянфрід.

---

*) В „Th. Eur.", том VI, стор. 824, подається реєстр більшости частин Литовської армії, коли вони обсаджували Річецьку фортецю. Це було після кривавого бою під Лоєвом, де Литовська армія понесла значні втрати. З цього реєстру видно, що, наприклад, полк полковника Оттенгавзена мав тоді лише 800 чол. В кінці книжки цей реєстр подається в ориґіналі. Далі біля кожної частини стоятиме в скобках цифра, по якій цю частину треба шукати в оригіналі.

б) Окремі німецькі піші батальйони в команді капітанів: Тізенгавзена II-го (2) і Пшипковського (1).

в) Німецькі окремі піші компанії—майора Больта (34) і т. д.

З литовських піших полків зразку чужоземного відомий полк полковника-ляйтенанта Абрамовіча (49); офіцери: полковник-вахмайстер Головчинський I-й; майори: Нольден, Сіттон, Тензі, Головчинський II-й Другий піший полк Лукаша Єльського, маршалка Пинського повіту *).

З окремих литовських батальйонів—капітана Монґомері (36).

З венґерських піших частин—відділ капітана-ляйтенанта Юшкевіча (14).

З польських піших частин при Литовській армії відомі—поручників: Подлецького (29); Ловінецького (43), Канові (38).

Кавалерія. Чужоземна кавалерія поділялася на тяжку й легку. Перша була виключно німецькою і складалася з райтарських полків або з окремих райтарських, а також пікінерних ескадронів. Легку кавалерію творили німецькі, або зформовані на їхній зразок литовські драґунські полки, або окремі ескадрони.

З цієї кавалерії на найбільшу увагу заслуговують тяжкі райтарські полки, часто досить сильного складу в 500—600 коней. У протилежність до тяжких посполітих гусарів (про них див. далі) із їхньою примитивною тактикою холодного удару, сила цієї кавалерії полягала в першому вогневому ударі (тактика шведської кавалерії Ґустава Адольфа), і комбінованого удару цих райтарських полків не витримували не тільки легкі кінні полки, але дуже часто навіть і піхота, як це відомо з боїв 30-тилітньої війни.

Для легких козацьких кінних полків, а навіть для української піхоти північного фронту, що, як побачимо далі, складалася виключно з місцевих повстанців, ці райтарські полки були дуже небезпечним противником.

Драґунські полки відзначалися, як відомо, тим, що з успіхом могли битися також у пішому строю і, як побачимо далі, дуже часто вживалися для цього.

З німецьких райтарських полків надто відзначився на українському фронті полк полковника Райнгольда Тізенгавзена (11); старші офіцери полку: полковник-вахмайстер Ґротузіус; полк.-ляйтенанти: Ґандсгоф, Ґротгавзен II-й; ляйтенант Вісґірдус і т. д. **).

З окремих райтарських ескадронів — майора Шварцгофа (18); з пікінерних — ескадрон у команді N. N. (28).

З німецьких драґунських полків відомі: полковника Донавая (з походження шотляндець) (8); полковника Роппа (7); полковника Жаспера (17).

З окремих драґунських ескадронів: Віхмана (10); Майна (16); Ельснера (25); Райца (24).

---

*) „Z Dz. Ukr.", стор. 465, пр. 1.

**) Після бою під Лоєвом полк мав 480 коней.

З литовських драгунських полків: стольника Ґонсевського (26) *) і ще один полк у команді N. N. (39).

Артилерія — була майже виключно німецька і також складалася з двох родів: тяжкої та легкої. Тяжка артилерія була поділена на батареї; окремі гармати легкої артилерії приділювалися безпосередньо до піших компаній.

Загальна сила цього чужоземного війська була невелика. Це залежало, поперше, від потреби, а головно — від фінансового стану Литви або окремих маґнатів. Одначе, приймаючи до уваги силу досвідчених чужоземних офіцерів, серед яких було досить воєнних інженерів (з роботою їх будемо мати нагоду ознайомитися в дальшому), можемо бачити, що основу Литовської армії творила першорядна сила.

II. **Посполіте військо** **), власне, нічим не різнилося від тогочасного польського і в порівнянню до чужоземного перебувало ще в стадії старовинної примитивности.

Основу цього війська творила не піхота, а кавалерія. Збиралося це військо, за винятком окремих надворних хоругов різних маґнатів, лише під час війни. Посполіта кавалерія поділялася на:

1. Гусарські хоругви
2. Панцерні „
3. Козацькі „ (полки)
4. Татарські сотні.

Гусари — це була тяжка кавалерія, всі останні — легка. Гусарські та панцерні хоругви мали подібну орґанізацію, відрізнялися лише зі значности своїх панів (з них лише і складалися хоругви) та багатством озброєння. Гусарські хоругви творила багата шляхта, і оскільки така хоругва складалася з васальної шляхти якогось маґната, вона мала назву: „надворної". Це була найбільша гордість маґната. Ця кавалерія подібна була до старовинних французьких кірасирів.

Хоругву складали 150 — 200 чол., але правдивими гусарами були лише 30 — 40 великих панів, що звалися „товаришами". Вони творили в бойовому строю перший ряд хоругви. Другий, третій і т. д. ряди хоругви заповнювали т. з. „пахолки" — васали цих великих панів, себто менш заможня шляхта. За хоругвою бігла сила озброєної челяді всіх цих панів і також брала участь у бою, але до складу хоругви, очевидно, не належала.

Гусари цих хоругов носили тяжкий шолом та лати: грудні, ножні, ручні; за плечима мали тигрову або леопардову шкуру. Їхні коні так само були закувані в броню.

---

*) Після бою під Лоєвом полк мав 400 коней.
**) Загальний огляд по Gen. Fürst Golitzin: „Allgemeine Kriegsgeschichte", Petersburg.

Озброєні були палашами, шаблями, карабінами, пистолями та довгими списами.

Все це треба розуміти, як озброєння одного бойця, чому, збитий з коня, один з таких гусарів не міг навіть ходити під вагою своєї зброї. Вся ця зброя була багато оздоблена золотом та дорогоцінним камінням.

Пахолки гусарських хоругов замість лат носили панцері, в іншому їхнє озброєння було подібне до товаришів.

Панцерні хоругви складала друга, вже не так заможня шляхта: товариші цієї хоругви замість лат носили панцері, а замість шоломів—місюрки. Вони не мали списів і вважалися кавалерією легкою. Панцерні пахолки, залежно від фінансового стану своїх патронів, носили замість панцерів кунтуші, але на спині мали орлині крила.

Тактика цієї „рицарської кавалерії" в порівняннию до тогочасної чужоземної була надто примітивна. Одначе, в умовах тогочасної української народньої боротьби, ця кавалерія була правдивим жахом, бо раптового удару гусарської маси, підтриманої панцерниками, не витримували легкі козацькі полки. Пізніше козаки навчилися боротися з тим лихом „сучасности" і вважали за краще зустріти атаку гусарів у пішому строю, одначе ця метода, зглядно затрачення часу в перебігові бою, часто ставала фатальною для них.

З гусарських хоругов, що надто відзначилися в бою під Лоєвом наведемо:

а) Надворна гусарська хоругва Януша кн. Радзівілла—в команді рітмайстра *) Коморовського (13),
б) Надворна гусарська хоругва Богуслава кн. Радзівілла—в команді рітмайстра Францевіча (19),
в) Гусарська хоругва воєводи Смоленського — в команді рітмайстра Нєверовського (20),
г) Гусарська хоругва воєводи Стецькевіча — в команді рітмайстра N. N. (9).

Панцерних хоругов було, очевидно, значно більше, з них наведемо лише:

а) Стольника Ґонсевського (3),
б) Рітмайстра Павловського (5),
в) також ті, що значаться в реєстрі під цифрами 21, 23, 40, 48.

Третій рід посполітої кавалерії складали т. з. „козацькі" хоругви, що часто зводилися в окремі „козацькі полки" **) Складалися

*) За німецькими джерелами полковник Коморовський.

**) Зявилися на Литві ці козацькі частини під час литовсько-московських воєн; формував їх відомий на ті часи авантюрист Лісовський, через що частини й звалися „лісовчиками". Пізніше приймали діяльну участь у 30-тилітній війні на боці імперських військ.

У німецькій газеті „Theatrum Europeaum", в томі II (рік 1629—1633) багато сторінок присвячено цим козакам, що так голосно зганьбили слово „козак". У той час на Заході не розрізняли козаків, і всі діла цих „лісовчиків" записалися, очевидно, на конто українських козаків.

вони з польських та литовських пройдисвітів, також з дворових розбишак того чи іншого магната. З таких козацьких хоругов відомі: Ходоркевіча (6), Мелешка (22), Есьмана (42), Курпського (4) і т. д. Окремо стояли іррегулярні татарські сотні — добре військо малої розвідчої війни. Ці татари, що вже давно осіли на Литві, чесно та старанно — по-татарському — служили Великому Князівству. З таких сотень відомі: Довгяли (27), Романовського (31), Карашевіча (33), Смольського (32) і т. д.

Найгірше на Литві стояла справа з посполітою піхотою, яку виставляли окремі пани зі своїх дворових людей; організаційна та бойова вартість таких частин була незначна.

Загальна сила Литовського війська була невелика, і в роках тогочасної українсько-польської війни рідко перевищувала 30 тисяч бойців, одначе, зважаючи на те, що кожен пан вів за собою на війну відповідну кількість „лужної челяді", загальна сила такого війська у поході разів 3 — 4 перевищувала число дійсних бойців. При потребі ця „лужна челядь", що безперечно була краще озброєна, ніж місцеві українські повстанці, брала також участь у бою й у такому разі збільшувала піхоту.

Українська північна збройна сила.

Вся збройна сила України, всі її потуги були звернені на Захід, проти польського коронного війська, де логічно гетьман Богдан шукав рішень, а це й було причиною того, чому Україна не була в стані виділити на литовський кордон ні потрібної сили, ні зброї. Це останнє завчасно створювало на цьому фронті умови до боротьби, що не відповідали дійсному станові речей. Не треба також забувати, що уклад життя мешканців північної України не мав нічого спільного з войовничим життям козацької України і що тут на Півночі не було ні причин, ні умов, що могли би витворити той бойовий елемент, якому можна було б доручити прикриття загроженого напрямку. Намагаючись прикритися з Півночі, гетьман Богдан змушений був обмежитися тим, що надіслав на литовський кордон окремі, невеликі козацькі відділи в команді завзятих старшин і їм доручив організацію північної збройної сили. Сила такого козацького відділу складалася зі 100 — 200 старих козаків, а до них, в залежності від завзяття того чи іншого району, горнувся „охочий люд", а все разом — складало загін, загальна сила якого часто сягала до 1,000 люду. Озброєні були фактично лише козацькі відділи. Це були переважно кінні частини; піхоту складали повстанці. Зброя козака складалася з мушкета, шаблі, пистоля, інколи списа, але біля сідла завжди була приточена лопата. Зброю повстанців складали, головним чином, коси, вила, сокири та дуже часто лише рогатина, з якою поліщуки ходили на ведмедів. Зрозуміло, що за винятком

кількох гармат, здобутих випадково в одному з замків, козацькі загони не посідали жадної артилерії.

На Сіверщині, як знаємо, організовував та розпускав загони полковник Небаба. На Поліссю — полковник Топига.

Це була та українська збройна сила, що їй судилося зустрінути добре озброєну та організовану Литовську армію.

Початок воєнних подій на литовському кордоні.

Закінчивши мобілізацію, Литовська армія в серпні року 1648 почала збижатися до українського кордону *) й одною частиною в команді рітмайстра Сосновського розквартирувалася в м. Слуцьку. Перенявши про це вістку, український загін у команді полковника Соколовського продерся лісами та багнами й несподівано заатакував Слуцьк. Венґерська піхота встигла вскочити на вали й уперто боронила місто. Закипів жорстокий бій, але Литовцям пощастило — цілком несподівано до них підійшла допомога — кілька драґунських хоругов у команді рітмайстра Смольського, що й ударили на козаків із запілля. У цьому бою був забитий полковник Соколовський; рештки українського загону хутко відійшли.

Стривожений цим нападом, хутко підійшов до Слуцька й Радзівілл із Литовською армією, одначе, всі свої бойові акції обмежив на тому, що попроганяв окремі повстанчі відділи, що вже надто глибоко продерлися на Литву, та жорстоко покарав своїх підданців, що приєдналися до повстання. Але, на загал, він залишився пасивним і чекав на події. Мали вони бути дуже цікавими й багато йому обіцяли. Справа стояла так, що в литовському соймі шляхта звалювала вину за українське повстання на Польщу і рішуче відмовляла їй у допомозі — більш того, навіть вимагала від корони відшкодування за козацькі наїзди. Позатим загальний стан у Речі Посполітій був надто складний. У Польщі не було короля, панувала анархія, українське військо рушило на Волинь, невідомі були становище та наміри Москви; взагалі, було неясно, як оформляться дальші події, а все це оживлювало у Радзівілла та його партії радісну надію на кінець Польсько-Литовської Речі Посполітої.

У всякому разі з місця Радзівілл не рушив, а у Варшаву доніс, що: „на Москву має око“ — чим зовсім не потішив поляків.

Бракує певних джерел, проте історики твердять, що вже в ті часи між гетьманом Богданом і кн. Радзівіллом, безумовно, мусіло існувати порозуміння, і його московський посол Унковський у доне-

*) Про силу Литовської армії, що стояла в команді кн. Радзівілла, а т. ч. без частин Паца, Воловіча, Сангушки, що оперували на фронті Смоленськ — Могилів, як також без частин Богуслава кн. Радзівілла, що перебував при коронному війську, є відомості з листа одного німця, який у липні р. 1648 писав до якогось голяндця у Псков про події в Литві—„Въ Литвѣ и посямѣстъ людей много понаганяли и деньги давали полные. Князь Радзивиллъ ѣдетъ изъ Литви и съ нимъ 12,000 или 15,000, много къ нимъ прибѣгаютъ“. Акты Ю. З. Р. Том III, 1648. в іюлѣ. Цей німець добре був поінформований про стан Литовської армії, бо, безперечно, мав знайомих німців з армії.

сеню до царя формулював так: „что гетманъ не дозволитъ войску запорожскому та Криму земли литовскіе воевати, а войско литовское ляхомъ не буде помогати“ *).

Зрештою, як би не було, дипломатичним шляхом, чи погрозою повстання у литовських кордонах, одначе гетьманові Богданові пощастило в період першої кампанії затримати Литовців у кордонах Князівства і тим завершити блискучий похід майже під саму Варшаву.

Коли польське військо кинулося тікати з-під Пиляви на Польщу, Радзівілл вирішив відтягнути від українського кордону і свою армію, дійшов до польсько-литовського кордону й розложився на верхівях р. Німану.

Під цей, власне, час у Польщі готувалися до вибору нового короля. Мала відбутися подія, що наразі цікавила Радзівілла більш над усе, і тому, залишивши своїм заступником стражника Мірського, він також поїхав до Варшави.

В кінці жовтня стражник Мірський отримав вістку, що козацький відділ захопив м. Пинське. Мірський зараз же вирушив на нього.

Литовську армію зустрів полковник Гладкий Максим, але на початку бою був забитий. Козаки відійшли й замкнулися у місті. Стражник Мірський наказав міщанам видати козаків, але вони відповіли:

> „волимо сами погибати, ніж видавати тих, котрі віру нашу боронять“ **).

Литовці розпочали штурм, що й закінчився захопленням міста, та „щоб дати перший приклад, все, що тільки жило, було вирізане, а місто пущене з димом“ ***).

Стан на литовському кордоні по закінченню першої кампанії.

Дня 17.XI. на короля польського вибрали Яна Казіміра. Стан Польщі зясувався. Українське військо поверталося на Україну. Кандидат Радзівілла, семигородський князь Ракочій, на елекційних виборах був оголошений „ворогом Речі Посполітої“. Радзівілл побачив, що його думки та надії наразі завели, і поспішив яко мога скорше зникнути з Варшави. Він добре знав, що новий король не забуде йому кандидатури Ракочія, а додавши до цього загальне незадоволення ним як у Польщі, так і в Литві, а то й просто обвинувачення в зраді Речі Посполітій, — все це разом ставило його в положення надто ризиковане й змушувало добре замислитися над питанням щодо врятування своєї репутації.

---

*) Дж. „Z Dz. Ukr.“, стор. 415.

**) Historja panowania Jana Kazimierza. Wyd. Raczyńskiego, 184). Poznań, стор. 70.

***) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 549.

В 1655 р. таку саму різанину у Пинському вчинили Московські війська під проводом кн. Волконського.

В армії Радзівілла зустріли несподіваним подарунком: на місці бутівничого Пинського жевріло вугілля. Для початку це було незле, і він поспішив порадувати цією новиною короля. Це останнього таки дійсно й утішило — „Geschrei war mit Pinsko sich verlaufen“ *), як про цю кореспонденцію пише „Th. Europ.“.

З поверненням Радзівілла до армії положення на литовському кордоні враз і різко міняється. Він поставив собі метою заслужити довіря Польщі й Короля.

Нелюдські крики, божевільний ґвалт, голосіння понеслося з Литви в Україну.

Жорстоко — „огнем та мечем“ **) — пройшов Радзівілл по кордону, щедро обливши його українською кровю. Шлях його руху означали палі, на яких було посаджено українських бойців.

Було це в середині грудня. Литовська армія трьома колонами йшла до Дніпра, в напрямі через Турів на Мозир.

Під цей час гетьман Богдан повертався з переможною армією на Україну і в дорозі уважно прислухався до перебігу подій на литовському кордоні.

Довідавшись, що Радзівілл прямує на Мозир, гетьман наказав полковникові Михненкові з невеликим козацьким відділом хутко йти на допомогу мозирському ґарнізонові.

Литовська армія підійшла до Мозиря. Це славне місто не захотіло просити „пардону“. Почалася облога й нарешті штурм. З одного боку Радзівілл особисто вів частини в атаку. Німецькі райтарі, бачачи, як обложені нищать німецьку піхоту, позлазили з коней, і всі разом пішли до штурму.

На цьому боці особливо відзначився німецький полковник-ляйтенант Ґанскау,—він перший ускочив на вал. З другого боку штурм вів полковник Тізенгавзен із райтарями та німецькою піхотою; допомагав йому полковник Павловський із драґунами.

Нарешті литовці вдерлися до міста й почали рубати та різати все, що ще жило, при чому найбільшою жорстокістю відзначилися німці — вони мучили та знущалися над жінками та дітьми ***).

Тяжко пораненого полковника Михненка ****) стято, голову його вбили на палю і всадили на замкову башту. Між іншим, під час штурму якийсь козацький старшина вискочив з міста на коні, його переняв німецький салдат, козак ухопив його на сідло і з ним утік ****).

Литовцям дісталася велика здобич — „два дні грабували Мозир на Радзівілла, а що не міг він забрати, то нам бідним залишив“ — скаржився в імені жовнірів якийсь Машкевіч. Тут знову відзначи-

---

*) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 549—„голосіння, яке зчинилося у Пинському“.

**) Ibidem, стор. 811.

***) „Mozyr wzięto, siekąc i paląc domy, a najbardziej niemcy, którzy nie tylko samym kozakom, ale niewiastom i dzieciom ich nie przepuszczali“. Dyaryusz Maszkiewicza — „Z Dz. Ukr.“, стор. 417 пр. 3. Також Historia panowania Jana Kazimierza. Wyd. Raczyńskiego, стор. 417.

****) „który po żołniersku bronił się“. H. P. J. K, стор. 417.

лися німці — „denn man ihnen die Stadt zu plundren frey überlassen“ *).

Мозир зграбували, зруйнували й нарешті спалили. Литовська армія рушила далі на м. Бобруйськ, що його вже від кількох тижнів бльокував литовський писар Воловіч. Місто Бобруйськ захопили українські повстанці 28 грудня, розбивши литовського хорунжого Паца **).

Комендантом Бобруйська був славний полковник Піддубський.

Дня 21.II. 1649 р. міщани побачили під стінами Литовську армію, злякалися, відчинили брами й вислали духовенство, жінок та дітей благати милости. Козаки ретировалися до замку, де й вирішили загинути. Одні забивали себе ножами, другі стрілялися, треті підпалювали башти, зрештою робили все, щоб тільки загинути. Полковник Піддубський не міг витримати спеки палаючої башти й вирішив зробити останній випад. Бій був нерівний — на нього наскочила сила литовців — збили, звязали і, нарешті, вбили на палю. Шість годин жив полковник Піддубський, але, треба думати, сумно стало славному козакові так довго сидіти на палі й попросив він Радзівілла—„man möchte ihm zu gefallen mit der Glocken in der Reussischen Kirchen leuten lassen — welches man ihme verwilliget“ ***) — епічно записує німець.

Разом із полковником ****) вбили на палі ще 8 невідомих нам козаків, 40 відрубали голови й насадили на палі, 270 відрубали праву руку й пустили на Україну, щоб — „показали братам“ *****).

Московський дяк Кунаков, повідомляючи царя про захоплення Бобруйська, писав:

— „и такую невинную кровь пролилъ (Радзівілл) безъума, для своей корысти“ ******).

З-під Бобруйська Радзівілл рушив на Річицю. Міщани злякалися, прогнали козаків і вислали послів. Лишалися ще Могилів та Гомель.

У Могилеві оперував сотник Кривошапка і постійно тримав в облозі Минськ.

— „Въ Минскѣ жолнеры и мѣщане въ осадѣ отъ Черкасъ“ — доносить дня 15.I. 1649 ст. ст. той же дяк Кунаков ******)

— „и ужасть у нихъ отъ Черкасъ большая“.

---

*) „бо їм полишили місто на вільний грабунок“. „Th. Eur.“, VI, стор. 811.

**) „Хорунжаго литовскаго Паца послали въ Бобруйскъ для збереженія отъ черкаскія войны и Черкасѣ де тѣхъ людей у Бобруйска побили и розогнали до Рождества Христова за недѣлю по рускому числу“. А. Ю. З. Р., т. III, 1649. Генваря 9.

***) „аби був такий ласкавий і дозволив би задзвонити у дзвони по церквах — у чому було йому відмовлено“. „Th. Eur.“, стор. 812.

****) Вищезгаданий Машкевіч у своєму дневнику м. і. пише: „а коли б його було вбито на палю вліті, то міг би жити ще три дні, так кат виглядав добре“. „Dz. Ukr.“, стор. 417.

*****) „Th. Eur.“, стор. 812.

******) Акты Ю. З. Р., т. III, 1649, Генварь.

Капітуляція м. Бобруйського дня 21 лютого 1649 року.

На малюнкові видно саме місто Бобруйське, оточене острогом; з воріт виходять мешканці, на чолі їх духовенство з хоругвами. Воно схиляється перед литовським гетьманом Радзівіллом, прохаючи милости. По полю видно литовські війська; зліва вкупі артилерійські позиції. Приблизно посередині острогу, праворуч від великої двобанної церкви, на полі видно палю, на ній конає в муках командант міста Бобруйського—славний полковник Піддубський.

Ця світлина представляє знімок з копії загубленого малюнку голяндського маляра Абрагама ван Вестерфельда, що супроводив Радзівілла в його походах на Україну. Джерело: „Труды XIII-го Археологическаго съѣзда въ Екатеринославѣ 1905 года"—том II, стор. 421.

Гомель та всі інші міста на Південь тримав молодий сотник, в дальшому відомий полковник, Подобайло.

Вістка про такі славні перемоги Радзівілла дійшла до гетьмана Богдана в час його перебування в Переяславі. Це дуже обурило як гетьмана, так і його оточення. Старий, сивий черкаський полковник Федір Вишняк-Якубовський зірвався з місця й хотів ударити перначем литовського посла за те, що той намагався затерти „Nowiny z Litwy“ *).

Гетьман вирішив надіслати допомогу на Північ у команді полковника Микулича та його вірного дорадника сотника Горностая, знаного київського шляхтича. Крім того дня 19.II. 1649 р. написав Радзівиллові листа:

> — „...дійшли до нас чутки, що людей невинних, христіян віри нашої на палі вбивали та мордували. Мали би і ми кого на паль вбити, маючи в руках наших до 4,000 як сенаторів, так і шляхти, одначе відаємо, що на тих невинних за винного не помстимося, так тому і тих 4,000 чол. випустити наказали, і ні один, що до наших рук дістався, не є страчений“...

Лист цей застав Радзівілла ще під Бобруйськом, і він поспішився з відповіддю. У листі до гетьмана він виправдував своє поступування тим, що карав лише тих бунтівників, що їх видавали самі міщани, запевняв гетьмана у доброзичливості до козаків і нарешті бажав успіху в мирових пертрактаціях. Але разом із цим листом Радзівілл доніс також і королеві про свої перемоги, за що отримав знову подяку **).

Литовська армія мала вже розпочати воєнні операції на українському терені, але під цей час було підписане завішення зброї.

Такий хуткий зворот справи дуже вразив Радзівілла. У нього не було більше нагоди виправити минулі помилки й остаточно привернути довіря короля. Спочатку він навіть не звернув уваги на мировий трактат, але хутко отримав катеґоричний наказ короля припинити всі воєнні операції. Литовська армія була відтягнена на зимові кватири й розложилася в Рогачеві, Жагалю та головною кватирою в Річиці.

Дня 4 березня у Слуцьку Радзівілл із великою помпою зустрів українське посольство на чолі з полковником Нестеренком.

Дяк Кунаков, повідомляючи про це посольство у Москву, писав:

---

*) Литовським послом був ксьондз-кармеліт. М. і. під час цього інциденту ксьондз щось сказав полк. Вишнякові, на що цей відповів:

— „Ходи йно, попе, на двір! навчу я тебе полковників запорозьких шанувати“...

В. К. Липинський: „Україна на переломі“, стор. 116.

**) „писалъ къ королю Янушъ Радзивиллъ, что онъ съ войскомъ ходилъ подо многіе замки і на паля повзбіялъ, в Боруйскѣ 5,000 человѣкъ“. А. Ю. З. Р. 24 февраля 1649.

-- „и виговаривали ему (Радзівілловi—українськi посли), что онъ дѣлаетъ къ большому разлитію крови христіанъ, товариство ихъ побиваетъ и на паля взбиваетъ на посмѣхъ и безъ всякія причины, и что йзъ Слуцка пошелъ въ Любечь и тѣхъ пословъ взялъ съ собою и воздалъ имъ честь великую и подарки давалъ“ *).

Після всіх цих святкувань Радзівілл знову залишив своїм заступником стражника Мірського, а сам подався у свій маєток Яшунь, де на довший час і захворів...

Була це хвороба характеру політичного, і причини її полягали у тій великій дипломатичній грі, що її розпочав гетьман Богдан при дворі семигородського князя Ракочія. Як це побачимо далі, гетьман мав на думці детронувати короля Казіміра, а на його місце посадити Ракочія, тобто здійснити давню мрію Радзівілла.

Таким чином на українсько-литовському кордоні офіційно почався стан завішення зброї, проте озвірення з обох боків було так розпалене, що, зрозуміло, не могло так скоро заспокоїтися. Окремі сутички тривали далі. Дня 3.IV. полковник Небаба знову захопив Гомель; далі на Півночі повстанці вдерлися до Могилева і знову почали продиратися до Минська.

Ці самостійні операції, переважно білоруських повстанців, дуже розгнівали гетьмана, бо не в інтересах України було загострювати відносини з Литвою, і тому:

„всім взагалі і кожному зокрема, кому про те відати належало“ —

було рішуче наказано припинити самостійні виступи повстанців. Правдоподібно, за це й був відізваний до Чигирина полковник Небаба.

На Україні, а зокрема на її півночі розпочалася енергійна воєнно-організаційна робота: окреслювалися та формувалися нові полки, призначалися полковники, старшина, творилася нова збройна сила України.

Сіверщина була поділена на три полки:

1. Чернигівський, 2. Стародубський, 3. Ніженський.

На Поліссю стало теж три полки:

1. Брагинський, 2. Чорнобильський, 3. Овруцький.

Так складалося воєнно-політичне положення на українсько-литовському кордоні з початком завішення зброї.

---

*) Акты Ю. З. Р. № 243.

Україна (її політика). Перша кампанія 1648 року не вирішила складних політичних відносин України з Польщею. Одні не могли примиритися з думкою, що мають втратити багатий край із маєтками, розкошами, з ситим, безжурним життям; другі — прагнули за всяку ціну оборонити добуту славними ділами, так довго жадану волю. Ці бажання були остільки протилежні, що, виключаючись взаємно, зрозуміло, не могли привести до жадного компромісу. Все це прекрасно розуміли з обох боків, і як ті, так і другі гарячково готувалися до нової кампанії. Все промовляло за те, що вона має бути упертою і, зрештою, мусить привести до якогось остаточного рішення.

— „Хай стіна об стіну удариться, одна завалиться, а друга зостанеться“ —

сказав гетьман Богдан послові Речі Посполітої.

Огже, Україна змушена була знову готуватися до боротьби проти одної із наймогутніших держав того часу — Польщі і, зрозуміло, що в цей бік вона мусила звернути й напружити всі свої сили.

Але на Півночі лежала ще могутня Литва, до певної міри самостійна частина Речі Посполітої—і від того становища, що його вона мала заняти у цій недалекій боротьбі, залежали її висліди — доля та майбутність Українського Народу.

Боротися на два фронти Україна не була в стані. Для одинокої, повсталої з руїн, молодої Козацької Держави—бракувало як сил, так і засобів.

Це останнє й було тою головною думкою, що в той час особливо турбувала великого гетьмана.

Здавалося, найпевнішим засобом стримати Литву у своїх кордонах і забезпечити собі оперативну чинність на Заході, була би можливість втягти в цю боротьбу Московщину, що все мала старі й дуже заплутані порахунки з Литвою. Крім того гадалося, що основні гасла „братнього“ народу, який прагнув до визволення, мали бути особливо близькими „єдиновірній“ Москві.

У цей бік і звернула спочатку головну увагу тогочасна українська дипломатія. Проте, захоплена своїм внутрішнім безладдям, Москва обережно ставилася до українських намовлень і не хотіла відверто втягуватися до цієї ризикованої та трудної боротьби і, головно, в той час, коли за Польщею стояла опінія цілого світу.

Одначе Москва також не вважала для себе потрібним цілковито відмовитися від участи в майбутніх подіях і спочатку навіть радо згодилася — „мати на Литву око“. В наслідок дальших таємних українсько-московських пертрактацій виявилося, що абсолютно певним треба рахувати на допомогу Московщини: „defensivo bello“ *).

---

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 429 пр. 1, 2.

— „Moskwa—доносив у червні 1649 р. Смярковський королеві— z którą zawarta została skryta liga, stanąć mają, nie dopuszczając mu (литовському війську) wchodzić za Dniepr, a Chmielnicki nie oglądając się na wojsko litewskie, ze wszystką potęgą ma iść na wojsko polskie" *).

Для України ця, навіть обмежено дефензивна допомога Москви мала велике значіння. Східня частина українського північного кордону, а т. ч. ціле задніпрянське запілля було забезпечене, Московщина ґварантувала, що не допустить туди литовців. Одначе литовці мали ще багато інших можливостей допомогти коронному військові, і ця „таємна ліґа" з Москвою не ґварантувала цілковито України.

Це останнє привело тогочасних українських дипломатів до думки, особливо енерґійну дипломатичну акцію розпочати безпосередньо в бік Литви. Обєктом її був Радзівілл, а вирішитися мала вона далеко за кордонами Литви—при дворі семигородського князя Ракочія.

Як знаємо, на Литві була сильна партія на чолі з Радзівіллом, що вже давно мріяла про незалежне Князівство Литовське. На елекційних виборах минулого року Радзівілл підтримував кандидатуру князя Ракочія, свого особистого приятеля, і також як і він кальвініста, бо вірив, що з хвилею, коли кн. Ракочій перебере корону, політичний звязок Литви з Польщею прийме зовсім інший характер. Ракочій старанно й уперто добивався польської корони, але його дисидентизм ніяк не гармоніював із войовничим клерикалізмом Польщі, і за це, як знаємо, на елекційних виборах він був оголошений „ворогом Речі Посполітої".

Ненависть нового короля та цілої клерикальної Польщі впала на голову Радзівілла, і його положення в усіх відношеннях дуже захиталося.

Нове політичне напруження, загроза нової війни, таємниче поводження Москви — все це знову відродило в Радзівілла його давні мрії.

Тим більше, що він надто добре знав Польщу й тогочасну суспільну та воєнну вартість її, і він просто не бачив причин, чому й у цьому році не можуть повторитися тогорічні катастрофальні події.

Все це й мала на думці використати українська дипломатія, поставивши собі метою зєднати знову Ракочія з Радзівіллом, переконавши обох у можливості нового й цілковитого розгрому Польщі.

Князеві Ракочієві було обіцяно, що в разі його активного виступу мається на думці детронувати короля Казіміра й віддати йому польську корону.

Ракочій на це охоче погодився, і посол України Лозинський, як це видно з листа Мясковського **), повіз гетьманові Богданові наприкінці квітня р. 1649 — „присягу Ракочія на братерство".

---

*) „Z Dz. Ukr.", стор. 429 пр. 1, 2.
**) Ibidem стор. 421 пр. 7.

Згаданий вище Смярковський повідомляв короля:

> „Ліґу з Москвою та Ракочієм Хмельницький зробив. З Москвою defensivo bello проти нас, а з Венґрами offensivo. Москва має його боронити від Литви“ *).

Ця „офензивна ліґа“ полягала в тому, що від Ракочія вимагалося, щоби з хвилею, як вирушить Українська армія в похід, він також мав вирушити з 7,000 відділом до Мукачева.

Про цю „ліґу“ знав також і Радзівілл, бо, не зважаючи на те, що Ракочій і був „ворогом Речі Посполитої“, але його посли весь час перебували при семигородському дворі.

У свою чергу:

> „посли семигородські запевняли Хмельницького, що Литва та всі дисиденти сприяють козакам, а Радзівілл є готовий на перший заклик рушити на Польщу й князя Ракочія на трон провадити“ **).

Щоби замкнути це коло дипломатичної гри, наведемо наостанку уривок із листа, що його згідно з московськими джерелами писав Радзівілл до гетьмана Богдана наприкінці травня 1649 року:

> — „що він (Радзівілл) з ними, козаками, битися не хоче, так, як і його батько з ними не бився, а стоїть він упоготівлі для того, щоби козаки міст та повітів литовських не воювали“ **).

У загальних рисах так виглядала ця складна політична будова, що на думку тогочасних українських політиків мала прикрити Україну з Півночі й забезпечити їй оперативну чинність на Заході.

Стратегічне положення України.

Завішення зброї кінчалося дня 22.V. 1649 р. — війна була неминучою. Відповідно до політичної ситуації, мало, очевидно, виглядати й стратегічне угрупування збройних сил України. Рішення шукалося на Заході, й у цей бік і малося на увазі звернути всю збройну силу.

На початку травня гетьман Богдан дав наказ про концентрацію всієї Української армії під Білою-Церквою. Згідно з цим наказом вже з 12.V. почали підтягуватися окремі полки.

Спираючись на московську ґарантію і в абсолютній певності щодо її дотримання, гетьман наказав усім трьом сіверським полкам: Чернигівському, Стародубському та Ніженському — вирушити в похід.

Східня частина українського північного кордону вважалася цілковито забезпеченою, і лише „для порядку“ по окремих містах були залишені „городові сотні“. Полонені під Збаражем козаки зізнавали:

---

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 424 пр. 2.
**) Ibidem стор. 423.

„на залогах в Україні нікого із здібних до війни не лишилося, тільки сотні городові для порядку“ *).

„У трьох воєвідствах—записує Котлубай **)—з цього та другого боку Дніпра залишилися тільки старі, каліки, жінки та діти“. —

Щодо поліської частини українського північного кордону такої певности в гетьмана Богдана не було. Радзівиллові обіцянки піддав він сумніву, і з цих причин трьом поліським полкам: Брагинському, Чорнобильському та Овруцькому наказано було залишатися на місцях.

Правдоподібно, тому, що сили цих полків по своїй бойовій вартості були значно слабші, ніж у полках південних, гетьман, крім того, вирішив підсилити Полісся частиною Канівського полку.

На командувача збройними силами Півночі (з булавою, але без титулу) був призначений знаний полковник Голота Ілля.

Радзівілл, повідомляючи про це призначення короля, писав:

— „Eljasz Hołota od Chmielnickiego, który mu chorągiew, buławę i bęben dał, do Litwy wyprawiony... mając z sobą pułku kaniowskiego pod 3,000 kozaków, służałych wszystko, okrom chłopstwa naszego, które się wszędzie do nich kupiło“... ***)

Цих розпоряджень на Півночі, на східній та західній частинах, гетьман уважав за досить і всю свою увагу звернув на організацію та підготовку згрупованої під Білою-Церквою головної Козацької армії.

Польща. Як і Україна, Польща також шукала собі спільників та допомоги по цілому світові. Було вислано послів до Франції, Еспанії, Риму, Відня, до принца Оранського, графа Моріца з Нассав (другого знаменитого войовника того часу) і т. д. і т. д.

Надходили німецькі полки з Бранденбурґу, Саксонії, зїжджалися знані військові фахівці та офіцери з цілого світу. Весь час роздавалися нові патенти на формування чужоземних полків, окремі формування переводили маґнати та великі пани, і нарешті по цілій Речі Посполітій було оголошене загальне посполіте рушення ****).

Війні, що наближалася, надавалося виключне значіння, бо на цей раз справа ходила про існування цілої Речі Посполітої. На сенаторських нарадах було поставлене питання:

— „чи випадало би, щоби король (особисто) вирушив би проти хлопів?“ —

І по відповіді, треба думати, особливо компетентного в цьому питанню біскупа київського, що:

*) „Z Dz Ukr.“, стор. 429 пр. 1.
**) Ibidem стор. 429 пр. 2.
***) Ibidem стор. 425 пр. 2.
****) Дальші деталі про готування Польщі до війни див. „Th. Eur.“, том VI, стор. 809.

— „не хлопи то, а жовніри страшні і цисареві отоманському“ *) — було вірішено, що король особисто поведе Польське військо.

— „Тим більше — додає Theatrum Europeaum — це було також особисте бажання короля, бо він хотів, щоб бачив його народ та салдати, що не могли робити нічого іншого als lauffen gekönt“ **). —

Перша Польська армія, в команді реґіментаря Фірлея, закінчивши мобілізацію, поволі стягувалася на Волинь.

Під Любліном формувалася друга Польська армія, і на чолі її мав стати король.

Литва. Тої шаленої енерґії, що її розвинули були в цей період Україна та Польща, на Литві не було помітно. Там все лишалося по-старому. Армія стояла по своїх зимових квартирах у Річиці, Жагалю та Рогачеві, поволі переводилася мобілізація і по-старому „хворував“ у своєму маєткові Радзівілл.

У Литві не відчувалося грізної бурі, що наближалася.

Друга кампанія Української Визвольної Боротьби.

Захід. Дня 22 травня 1649 року — на українські Зелені Свята — закінчилося завішення зброї. Друга кампанія почалася окремими кордонними боями в смузі, що її усталив був попередній трактат про завішення зброї — між р. р. Случею та Горинню.

Зачіпок шукали з обох боків. Ще 29.IV. поляки утопили сімох козаків з Охочекомонного полку полковника Яськевича Гарасима. Перші серйозні сутички почалися в Брацлавському полку і потім перекинулися на Подільський, і частину його захопив реґіментар Лянцкоронський.

Полковники Богун та Нечай, зєднавшись під Баром, вирішили вибити Лянцкоронського та молодого Конецпольського з українського терену.

Решта першої Польської армії ***), в команді реґіментаря Фірлея,

---

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 398.

**) „як тільки тікати“. „Th. Eur.“, т. VI, стор. 811.

***) Перша Польська армія складалася з 5 дивізій (М. Костомарів, т. IX—XI, стор. 271):

1-а див. — реґім. Фірлея, у складі: 4 гусар. хоругов, 8 панцерних хор., 9 драґ. нім. еск., 10 драґ. польськ. хор.;

2-а див. — реґім. Лянцкоронського —: 5 гус. хор., 9 панцер. хор., 4 райтар. еск., 8 драґунськ. хор., 2 полки німец. піхоти;

3-я див. — реґім. Остророга —: 8 гус. хор., 6 панц. хор., 7 драґ. хор., 1 піший полк, 3 венґер. піш. хор.;

4-а див. — реґім. Вишневецького —: 3 гус. хор. та „полк рицарів“ у 1,000 чол.,

5-а див. — реґім. Конецпольського —: 1 гус. хор., 7 кварц. хор., 300 рицарів, 2 драґ. хор., 2 венґер. піш. хор.

по довгому та безцільному кружлянню між р. р. Горинню та Случею, з дрібними сутичками під Шульжинцями, Острополем, Хлопатином та Звягелем, дня 23.VI. зєдналася нарешті з Лянцкоронським і розложилася табором під Костянтиновим.

У цей час підійшов зі своїми частинами і Ярема кн. Вишневецький, але ображений за те, що головним реґіментарем призначили Фірлея, а не його, став зі своїм військом окремо, трохи пооддаль і розложив свій власний табор. Почали готуватися до бою, що й зчинився за опанування фортецею Меджибіж.

У цю фортецю Фірлей поставив залогою два піші полки: один німецький — у команді полковника Корфа, другий польський — у команді полковника Сенявського. Полковник Нечай із частиною свого полку кинувся на Меджибіж. На допомогу залозі з головного польського табору вирушив реґіментар Лянцкоронський. Напад полковника Нечая був відбитий.

Північ. Не вистарчає розроблених джерел, а наразі й не є нашим завданням спинятися на подробицях основних подій, чому тут накреслимо лише коротко початок воєнних подій на північному українсько-литовському кордоні.

Приготування до нової війни, загальна нервовість і неясність у стосунках між Україною та Литвою рано викликали на Півночі окремі кордонні сутички.

Тривожно й неспокійно було на Білорусі. Операції литовських карних відділів ще більше озлоблювали селянську масу. Ще не кінчилося завішення зброї, коли цілу Білорусь знову охопило полумя повстань. Подібний стан був також і на Поліссі. Наразі лишаємо неосвітленою попередню діяльність полковника Голоти Іллі і просто переходимо до бою під м. Жагалем.

З невідомих причин полковник Голота вирішив вибити литовців із зимових квартир у м. Жагалю. Можна лише припускати, що цим маневром він хотів завчасно налякати литовців, або надто близьке сусідство його дратувало. У цей час м. Жагаль є невеличке село на р. Виць, Річицького повіту, при дорозі з с. Юревичів на м. Хвойник. У той час це було досить велике й заможне місто. В Жагалю стояли залогою два німецькі райтарські та два драґунські полки в команді добре відомого українцям шотляндського полковника Донавая (Doneway) *).

З відділом Канівського полку, як подають (і завжди перебільшують) німці в 3,000 чол. „alte Cosaken" **), полковник Голота несподівано наскочив на Жагаль. Ґарнізон добре уфортикувався й уперто оборонявся.

---

*) Дяк Кунаков писав у Москву 15 генваря 1649 р.:

— „что нѣмчина Донавая гультяйство побилъ безъ остатку" (операції повстанців під Минськом).

Акты Ю. З. Р. 15.I. 1649.

**) „старих козаків". „Th. Eur.", том VI, стор. 810.

Цей напад стурбував стражника Мірського (заступника Радзівілла), він думав, що це вже має бути початок українських операцій і надіслав на допомогу полковникові Донаваєві кілька райтарських та драґунських ескадронів у команді рітмайстра Смольського. Останній підійшов якраз у той час, коли полковник Голота вів свої частини на повторний штурм.

Підоспілі свіжі німецькі ескадрони вдарили по козаках з запілля. З рештою своїх частин полковник Голота відступив й окопався в прип'ятських багнах. Одначе литовці не припинили переслідування й тієї ж ночі атакували козаків знову. Козаки не мали чим боронитися, й литовці опанували шанцями й вирізали всіх до одного, а між ними й полковника Голоту, якого

— „w okopie postrzelonego naleziono wpółżywego, jakoto w tumulcie od naszych zabity" —

як доносив Радзівілл королеві *).

Майже мертвого полковника Голоту вбили на палю, а біля неї насипали сім великих могил **) — „і так стало сім великих горбів", як записує „Theatrum Europeaum". Ще в недавніх часах можна було бачити ці могили.

Сталося це наприкінці червня 1649 року ***).

Під цей же час такі невеликі, але люті бої точилися й під м. Лоєвом.

У цьому кутку операції закінчилися тим, що зруйноване та спалене місто було залишене обома ворогами. Українці відійшли за Дніпро, литовці до Річиці.

Марш Козацької армії. Під цей час, у кінці червня, зєднавшись на Чорному Шляху під м. Животовом із татарською ордою, в напрямі на Костянтинів повільно посувалася грізна Козацька армія.

Діставши вістку про операцію під Меджибожем, вождь України вирішив розпочати наступ і наказав полковникові Кричевському з кінним „комонником" Київського полку рушити на Меджибіж.

На вістку про зближення знаного ще з часів старого Конецпольського, вславленого вояка Кричевського, реґіменгар Лянцкоронський вирішив за краще залишити яко мога скорше Меджибізьку фортецю, і зо всіма частинами повернув до головного польського табору.

Наскочивши на Меджибіж і побачивши залишену ворогом фортецю, полковник Кричевський, не затримуючись ні на одну хвилину, ураганом (z całym impetem i rozpędem) ****) понісся на головний

---

*) „Z Dz. Ukr.", стор. 425.

**) „Th. Europ." подав сім могил, польські джерела говорять про шість могил.

***) Дату бою під Жагалем лишаємо неусталеною. В. К Липинський подає 27 червня, але „Th. Eur." говорить: „ще перед закінченням завішення зброї".

****) „Z Dz. Ukr.", стор. 400.

польський табор і раптом наскочив на розложений окремо табор кн. Вишневецького.

— „Змірялися — пише В. К. Липинський — представники двох епох у ділах українського народу. Представник Польщі — нащадок здеґенерованої Княжої Руси, та окозачений син шляхетський, у степах загартований боєць за Волю України — і була — записує московський дяк Кунаков — між князем Вишневецьким та козацьким полковником Кричевським битва, і козаки те військо польське розбили“. —

Вістка про блискучу перемогу полковника Кричевського та хутке зближення головної Козацької армії збентежила польський табор.

Вибухла паніка, подібна пилявській — „одні коней до утечі риштували, другі таки вже сідали, та ледве їх вожді стримали“, — оповідає польський хронікар *). Польське Військо почало хуткий відворот на Збараж.

— „І та наша ретирада подібна була до утечі“ —

записує реґіментар Фірлей **).

Дня 30 червня польське військо стало під Збаражем і почало хутко окопуватися.

У перших днях липня почали виринати передові козацькі відділи, і так почалася вславлена обома ворогами, знана облога збаразька...

„Україна на переломі“. На недолю України, під час маршу Козацької армії до Збаража, на Заході й Півночі чорними хмарами вихорілися грізні події. Ще перед Костянтиновим гетьман отримав сумну вістку про нещастя на литовському кордоні. Надто вразила всіх ця нагла вістка. Так багато надій покладалося на полковника Голоту. Гетьман наказав — своєму улюбленцеві — молодому та хороброму полковникові Подобайлові в ту ж хвилю летіти на Сіверщину, зібрати все, що ще лишалося там озброєного і, ставши під Лоєвом, пильнувати Литовську армію.

Але хутко почали настигати ще й інші вістки, і одна ще гірша од другої. Дня 14.VI. з Варшави виїхав король і вже мав бути в Люблині, де формувалася друга Польська армія. Знав про це гетьман Богдан, але тривожніші та грізніші були інші вістки.

В останню, рішучу для України хвилину раптом почала розвалюватися ціла політична будова, де ховалося так багато надій та намірів. В останню хвилину семигородський князь Ракочій відмовився вирушити з 7,000 відділом до Мукачева. Ще гірше завели також надії на Московщину. Виправдуючись своїми внутрішніми справами, Москва катеґорично відмовлялася від якої-будь участи в цій війні.

---

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 401.
**) Ibidem.

І перед очима вождя України повільно розгорталося все небезпечне та грізне положення одинокої Козацької армії.

Один спільник лишався — татари, але тут під Збаражем ще не подолане вороже військо, там на Заході з другою Польською армією зближається король, а з ним, і це було найголовніше на ті часи, — така страшна для народніх мас — гроза „Королівського Маєстату".

Нарешті — розбитий, оголений північний кордон і згромаджена на ньому могутня Литовська армія.

І, як би в довершення до цього, як грім із ясного неба, на українське військо впала страшна вістка, що грізний, кривавий погромець Радзівілл вирушив на беззахисну Україну...

Призначення полковника Кричевського наказним гетьманом України.

Вістка про вирушення Литовської армії на Україну викликала велику тривогу в українському війську. Полонені під Збаражем козаки зізнавали, що задніпрянці—„o żony i dzieci desperują". Як то завжди буває, чутки перебільшувалися. Радзівілл ще й не думав вирушати, Литовська армія лише концентрувалася в Річиці, а з кордону одна за одною неслися панічні вістки *).

— Въ нынѣшній часъ перевозится на сю сторону Днѣпра Литва съ Радзивилломъ, шездесятъ тысячей сказываютъ ихъ быти" —

писав ігумен Калістрат із братією **).

Зрозуміло, що в польському таборі всі ці чутки викликали велику радість, піддавали бадьорости війську, і там вже завчасно тішилися, що литовське військо під Києвом до — „żonek kozackich" добирається.

Тяжкі думи зароїлися у великого гетьмана. Надходили переломові хвилини. Ходило вже не про „кривди козацькі", як у минулому році, але про життя та майбутність цілого Українського Народу.

В цю рішучу хвилину, коли треба було напружити всі сили на королівське військо, що наближалося, у козацьких рядах починалася деморалізація, що кожної хвилини загрожувала набрати характеру паніки.

Треба було хутко шукати рішення. Треба було за всяку ціну стримати литовське військо й відвернути марево страшної катастрофи, що насувалося з Півночі на беззахисну Україну.

---

*) „Baranowski młody, powracając z Krymu z więzienia, powiedział o Kijowie, że tam była sroga trwoga od wojska litewskiego". Джерело у „Dz. Ukr.", стор. 428 пр. 4.

Ще про настрій в українськім війську: — „Żydek z taboru naszego poznał się z chrzczonym żydem w kozackim taborze będącym, bo od siebie niedaleko wodę brali. Powiedział żyd.. że ich to najbardziej trwoży, że Litwa ni żonom, ni dzieciom nie folguje, gdzie do miasteczka wpadnie, a tam resystencyi żadnej mieć nie mogą, ponieważ tu wszyscy wyszli na głowę". Дж. „Dz. Ukr.", стор. 429 пр. 1.

**) Акты Ю З. Р. 1649 р. 23 іюня (в актах, очевидно, помилково помічено 23 мая).

Виділити яку-будь частину з головного війська та перекинути її на Північ було неможливо. Бо поперше — ходило про хуткість, подруге, і що найголовніше, гетьман знав, що він ще сам, і конче, потребує допомоги.

Лишалося одне й єдине рішення: надіслати когось на північний кордон, хто зумів би виконати це незвичайне завдання, того — хто міг би за всяку ціну стримати литовське військо.

— „Але більш того — говорить В. К. Липинський — треба було литовському гетьманові Янушеві Радзівіллові „з Божої ласки Князю та Графу"... наймогутнішому з маґнатів Речі Посполітої й знаменитому її вождеві протиставити такого войовника, що здібностями та досвідом своїм дав би ґарантію успіху, одно імя лише якого—тривогу про долю беззахисної України у козацькому військові утихомирити й заспокоїти мало".—

Було в той час при гетьманові багато полковників, а між ними блискуча плеяда таких випробуваних, осяяних славою вождів, як Нечай Данило—полк. брацлавський, Богун Іван—полк. подільський, Кричевський Михайло—полк. київський, сивий Бурлай—герой Синопу, вславлений походами по Чорному Морю—тепер полк. гадяцький, Морозовський (Морозенко) Станислав — полк. корсунський, Джулай Фелон—полк. кропивянський, Небаба Мартин—полк. чернигівський, Головацький Петро — полк. охочекомонний, старий Вишняк-Якубович—полк. чигиринський, Воронченко Ясько—полк. черкаський, Савич Семен—полк. канівський, Гиря Іван—полк. білоцерківський, Носач Тиміш—полк. прилуцький, Лобода Федір—полк. переяславський, Пушкар Мартин—полк. полтавський, Шумейко Прокіп—полк. ніженський, Гладкий Матвій—полк. миргородський, Гоголь Остап—полк. кальницький, Тиша Михайло—полк. звягельський, Байбуза Степан—нак. полк. уманський, Дунець Іван, Яськевич Гарасим—полк. охочекомонні й іще багато інших славних полковників.

— „І вибрав із них гетьман одного — говорить далі В. К. Липинський—що лише один міг протистати Радзівіллові та його чужоземному війську — вибрав він того, чиє імя було добре відоме по цілій Речі Посполітій, а в Україні — німбом слави заслуженої оповите, того — кому у цю рішучу хвилину довірити міг безгранично... бо знав Богдан, що чоловік цей все віддав Українському Народові, і що поза Україною життя для нього не було. В минулому заслуженому королівському полковникові Речі Посполітої, своєму недавньому начальникові та збавителеві, кумові, приятелеві та найближчому дорадникові доручив Богдан Україну і себе від страшної поразки рятувати"... — *)

З наказу гетьмана Богдана, з титулом Наказного Гетьмана України, переняв полковник Кричевський Михайло команду над збройними силами Півночі України.

*) „Z Dz. Ukr.", стор. 432.

Плян польсько-литовської кампанії.

На військовій нараді під Костянтиновим обговорювався плян польсько-литовської кампанії. З Литви наспіли лише перші вістки. Литовська армія концентрувалася під Річицею, але ближчі наміри Радзіваллові були невідомі. Мав він до вибору два шляхи допомогти коронному війську *):

I. Напрям: Річиця — Бабиця — Овруч — Костянтинів. Себто, в разі руху Козацької армії через Збараж назустріч королеві, Радзівілл міг ударити на Збараж, звільнити армію Фірлея й разом ударити на Козацьку армію з запілля. Або зачекати короля й разом ударити на Збараж.

II. Ускочити через беззахисний кордон просто у глибину України, по напряму Річиця—Лоїв—Київ. Це викличе на Україні великий сполох, здеморалізує Козацьку армію й таким чином знищить її боєздатність.

Як у першому, так і другому випадкові справа набирала надто погрозливого характеру. Наказному гетьманові ставилося завдання— за всяку ціну стримати Литовську армію в кордонах Князівства **).

При чому визнавалося необхідним попередити Радзівілла й першим увійти на литовський терен, бо за відомостями це викличе ще більше повстання на Білорусі і змусить Литовську армію витратити час на захоплення окремих міст та районів.

Ходило головним чином про хуткість **), щоби не дати можливости поширитися тривозі й припинити тривожні чутки, що надходили з України.

До розпорядження наказному гетьманові ставилися збройні сили Сіверщини в команді полковника Подобайла та поліські полки, що залишилися після полковника Голоти. На нараді говорилося, що в Чорнобилю мали бути гармати, амуніція, і там мусила перевестися організація походу.

Крім того гетьман наказав розіслати універсали по всіх прикордонних полках:

— „чтобъ одноличио шли всѣ казаки противъ Литвы тотчасъ“ —

як доносили цареві про цей універсал дня 6.VII. прикордонні московські воєводи ***).

Все, що тільки могла виділити наказному гетьманові зі свого складу Козацька армія—це був лише „кінний комонник“ Київського полку.

Тут на Заході гетьман Богдан приняв рішення міцно обложити Збараж, а з головною Козацькою армією вирушити назустріч королеві.

У перших днях липня (3.VII.) наказний гетьман підняв свій легкий комонник і, продираючись поліськими пущами та багнами, форсованим маршем рушив на Полісся.

---

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 53: „Військова нарада в Річиці“.

**) Ibidem стор. 60: Лист гетьмана до нак. гетьмана Кричевського.

***) Акты Ю. З. Р. 1649. Іюль.

Прибуття литовського гетьмана Радзівілла до головної армійської квартири в Річиці.

Як знаємо, Радзівілл перебував у своєму маєткові Яшуні й уважно прислухався до перебігу цікавих подій. Він знав, що його особа є центром уваги обох ворожих сторін і що як одні, так і другі—покладають на нього багато надій.

Коли закінчилося завішення зброї і з обох боків вирушили в похід, Радзівілл вирішив „видужати" й переїхати ближче до театру воєнних подій,—там на місці було все ж видніше. По дорозі до Річиці він отримав несподівану вістку про розгром полковника Голоти:

„що його дуже потішило, і він поспішив ще скорше до армії"—

записує „Th. Europ." Про цю першу перемогу Радзівілл зараз же з дороги написав королеві.

В останніх днях червня Радзівілл прибув до армії. Настрій там був дуже войовничий. По розгромі полковника Голоти перед литовцями лежав вільний шлях на Україну, але Радзівілл не поспішався—він все ще вагався й усе чекав на останню хвилину.

Надійшла вона хутко і, як говорить В. К. Липинський — „не на добре ворожила вождеві України".

Умілі та енерґійні дипломатичні заходи Польщі, підтримані іншими державами, а головно Римським Папою, мало-по-малу невтралізували українську політичну акцію на Московщині та Семигороддю.

Король засипав Радзівілла листами (mehrmahls erinnert) *). У них він малював йому можливість цілковитої поразки гетьмана Богдана, доводив, що від України відвернулися як Ракочій, так і Московщина, благав його, яко мога скорше розпочинати операції, бо:

— „сама повинність уряду Вашої Високости, почуття слави та любови до батьківщини вимагає" —

і нарешті вже не натякав, а просто писав,

— „щоб не губив оказії прислужитися королеві та Речі Посполітій" — **).

Подібний лист, із благанням допомоги, отримав Радзівілл на початку липня також і від реґіментаря Фірлея з-під Збаражу.

Нарешті, його аґенти, що були при всіх дворах, слали йому також подібні донесення. Все це, зрештою, привело Радзівілла до переконання, що доля остаточно відвернулася від України, і що звязувати з нею свою долю було би підприємством надто ризикованим. Тим більше, що знову є добра „оказія" прислужитися королеві та загладити свою мало зрозумілу й надто наявну пасивність.

Зваживши все це, Радзівілл дав наказ про концентрацію Литовської армії під Річицею, одначе ще не знав, що має робити.

— „Князь хоче вирушити, а куди не відомо" —

писано з литовського табору дня 10 липня 1649 р. ***).

---

*) „Th. Eur.", стор. 811. **) „Z Dz. Ukr.", стор. 426. ***) Ibidem пр. 3.

Власне, під цей час повернулися три розвідчі відділи, що їх вислав стражник Мірський по розгромі полковника Голоти. Начальники склали свої реляції.

Перший розїзд, у складі двох хоругов (Мелешка та Есьмана) у команді рітмайстра Смольського, висланий до р. Припяті на Брагин, Бабицю, Мозир, Петриків, доніс, що ті козаки, які стояли над Припяттю, відійшли, одні пішли до Хмельницького (козаки Канівського полку), другі до Чорнобилю; що між ними панує якесь замішання і що там вони раду радять.

Другий розїзд, у команді військового обозного Беньковського, повернувся з-під Гомелю, де крім дрібної сутички з козаками

— „направду не справив нічого такого, за що би його дякувати можна“, —

як оповідає учасник цієї експедиції Машкевіч *) — все ж приніс відомість, що Гомель та інші задніпрянські міста знаходяться в козацьких руках.

І, нарешті, третій розїзд, що дійшов до Лоєва, доповів, що козаки полковника Подобайла

— „уночі через Дніпро переправилися, замок лоївський, що на перешкоді їм був, спалили, і що табор їхній по-старому на тім же місці“ — **).

себто напроти Лоєва, на лівому боці Дніпра, у вилах між р. Сожжю.

З огляду на такі відомості Радзівілл вирішив скликати військову нараду. На ній, як подає „Th. Eur.“, поставлено було на обговорення таке питання: що робити й куди йти? Було три можливості:

I. Вирушити на зєднання з королем у напрямі Бабиця — Овруч — Збараж.

II. Вирушити у Минське воєвідство й відібрати від козаків захоплені ними задніпрянські міста, бо по розгромі полковника Голоти південний кордон був цілковито забезпечений.

III. Вирушити зразу на Україну. Але й у цьому випадкові: або переправитися через р. Сож десь вище од козацького табору, чи просто йти по Дніпру до Лоєва і збити полковника Подобайла.

Перша можливість була зразу відкинена, бо з вирушенням армії по такому напряму козаки зразу продеруться углиб Князівства, повстане Білорусь, на Литві зчиниться великий сполох.

Крім того була ще одна причина, чому цю першу можливість відкидалося. В листі до короля від 28.VI. Радзівілл писав:

— „Na Prypeci, która z powodzi i wielkich wód, dotąd na rzekach tutecznych trwających, wezbrawszy, różnymi łuhami rozlała, przyjść nam do tego niepodobna, dla niedostępnych miejsc“ — ***).

---

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 438. **) Ibidem. ***) Ibidem стор. 417 пр. 4.

Щодо другої та третьої можливости порішили:

— „краще з хоробрим та спочившим військом іти на очі ворогові, аніж затримуватися над облогою замків, губити час та людей, бо коли розбити ворога, то міста й самі мусять піддатися“ — *).

— „Тим більше — додає „Th. Eur.“ — його величність король багато разів нагадував князеві, що він мусить рушати або на Київ, що є серцем країни, де є будинки, промисловість, запаси і тому подібний грабіж (Raub), — або другим шляхом зайти ворога з запілля, звільнити обложених у Збаражі і зєднатися з королем“. —

Зрештою, на цій нараді остаточно порішили: вирушити просто на Київ, по дорозі збивши полковника Подобайла під Лоєвом.

Литовській армії наказано було готуватися до походу. Радзівілл надумав перевезти піхоту Дніпром, для чого наказав заготовити відповідне число спеціяльних човнів. Усі ці збори забрали багато часу, минула перша половина липня.

Перед вирушенням Радзівілл видав універсал до всіх воєвідств, і в ньому наказувалося посполітому рушенню зо всієї Литви стягуватися до Річиці. За той час Литовська армія мала покінчити з полковником Подобайлом і, підтягнувши посполіте рушення, йти далі на Київ.

Для охорони східніх кордонів та затримання спокою в Білорусі залишалися зі своїми відділами в Литві: писар Великого Князівства Воловіч та хорунжий Пац.

Нарешті дня 18 липня Литовська армія вирушила в похід.

Українсько-литовська кампанія 1649 року.

Прибуття наказного гетьмана України на литовський кордон.

Покривши від Костянтинова біля 300 верстов, через поліські багна та пущі, на пятий день, десь біля 8-го липня, наказний гетьман прибув до Чорнобилю. Прибуття наказного гетьмана викликало велику радість серед місцевого населення. Знаного, уславленого героя України радісно зустріли вишикувані молоді поліські полки. Зараз же по цілому Поліссю та Сіверщині розіслані були гонці з універсалом. У ньому наказний гетьман наказував усім готуватися до тяжкої боротьби, закликав Білорусь до спільного повстання.

Першим завданням наказного гетьмана було зорієнтуватися в місцевих обставинах, у ворожих намірах та стані північних збройних сил.

---

*) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 813.

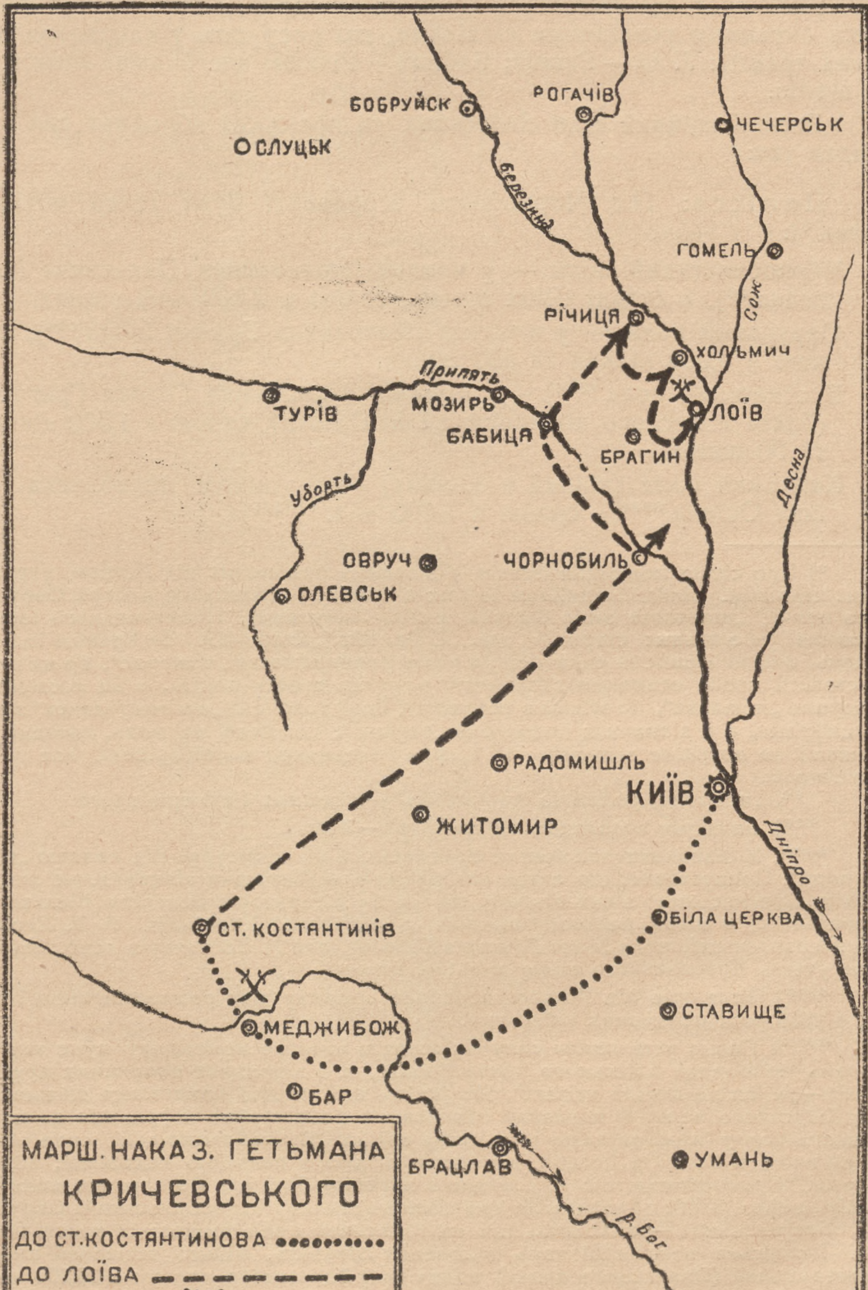
БОБРУЙСК
РОГАЧІВ
ЧЕЧЕРСЬК
СЛУЦЬК
березина
ГОМЕЛЬ
Сож
РІЧИЦЯ
ХОЛЬМИЧ
Прилять
ТУРІВ
МОЗИРЬ
БАБИЦЯ
ЛОЇВ
БРАГИН
Десна
Уборть
ОВРУЧ
ЧОРНОБИЛЬ
ОЛЕВСЬК
РАДОМИШЛЬ
КИЇВ
ЖИТОМИР
Дніпро
СТ. КОСТЯНТИНІВ
БІЛА ЦЕРКВА
МЕДЖИБОЖ
СТАВИЩЕ
БАР
БРАЦЛАВ
УМАНЬ
р. Бог
МАРШ. НАКАЗ. ГЕТЬМАНА
КРИЧЕВСЬКОГО
ДО СТ. КОСТЯНТИНОВА
ДО ЛОЇВА
МІСЦЯ БОЇВ

Виявилося, що Литовська армія стоїть ще під Річицею, прикрившись окремими розвідчими відділами, що оперують у напрямках великих трактів: Лоїв — Річиця; Бабиця — Річиця, але ближчі наміри її не відомі.

Дислькокаційний стан сіверських та поліських збройних сил виглядав так:

Полісся: Під Чорнобилем згруповані були тепер чотири полки *):

а) Чорнобильський полк — у команді полковника Панкевича Михайла **), в складі сімох сотень, силою в 2,000 чол. кінних.

б) Овруцький полк — у команді полковника Бруяки Івана ***), силою в 3,000 кінних та 500 піших.

в) Брагинський полк ****) — у команді полковника Голоти Григорія (брата полеглого полковника Іллі Голоти), силою в 1,500 кінних та 50 піших.

г) Київський полк (кінний комонник) — у команді полковника Пішка Остапа *****), силою в 5,000 чол. ******)

---

*) Про склад поліських полків є зізнання полонених під Лоєвом українських старшин. Найдокладнішим із них є зізнання полкового писаря Овруцького полку, „шляхтича з-під Овруча з села Линкович", Невмерицького Івана. Зізнання українських старшин див. „Z Dz. Ukr.", стор. 449. За браком інших подань, цифри відносно сили полків поки приймаємо за „можливе", бо ця праця ставить своїм основним завданням популяризувати подію, а не дослідити. Говоримо „можливе", бо згідно з реляціями, одні полонені „погоджувалися" з цими цифрами, а в зізнаннях інших був „варіянт", що його, на жаль, литовці не вважали за потрібне записати. Ці цифри, очевидно, перебільшені, але поки лишаємо їх.

**) „попович, родом із Чорнобиля" — зізнання Невмерицького.

***) „шляхтич воєвідства Київського" — ibidem.

****) У зізнаннях полонених Брагинський полк фігурує під назвою „третій полк". Припускаємо, що литовські офіцери, відбираючи зізнання, не хотіли писати „Брагинський" з тих причин, що це була територія Великого Князівства Литовського, а після першої кампанії „анексована" Україною. В. К. Липинський називає цей полк „полк Григорія Голоти", але М. Костомарів ясно підкреслює участь Брагинського полку в цьому поході.

*****) Після бою під Лоєвом перейняв команду над рештками кінної армії, в 1653 році полковник київський.

******) Певно установити силу Київського кінного комоннику дуже тяжко. Зізнань полонених Київського полку бракує, а в зізнаннях полонених других полків—„w liczbie wojska variant". Зрозуміло, що литовці намагалися збільшити силу Київського полку й подавали або наявно фантастичні цифри, або до складу цього полку зараховували цілу кінну армію. Як побачимо далі, сила цілої кінної армії в бою під Лоєвом виносила, згідно з реляцією Радзівілла, 10,000 чоловік. Припускаючи, що м. і. видно з перебігу бою під Лоєвом, що половина цієї цифри (5,000) припадає на три поліські полки (Чорнобильський, Овруцький, Брагинський) — виходить, що на Київський полк лишається також 5,000 чол. Литовська реляція зізнань полонених говорить, нібито полковий писар Невмерицький (Овруцького полку) подав силу Київського полку на 10,000 чол.; треба думати, що ця цифра мала відноситися до цілої кінної армії. Як побачимо далі, для нас грає ролю загальна сила кінної армії, а вона є майже певно усталена.

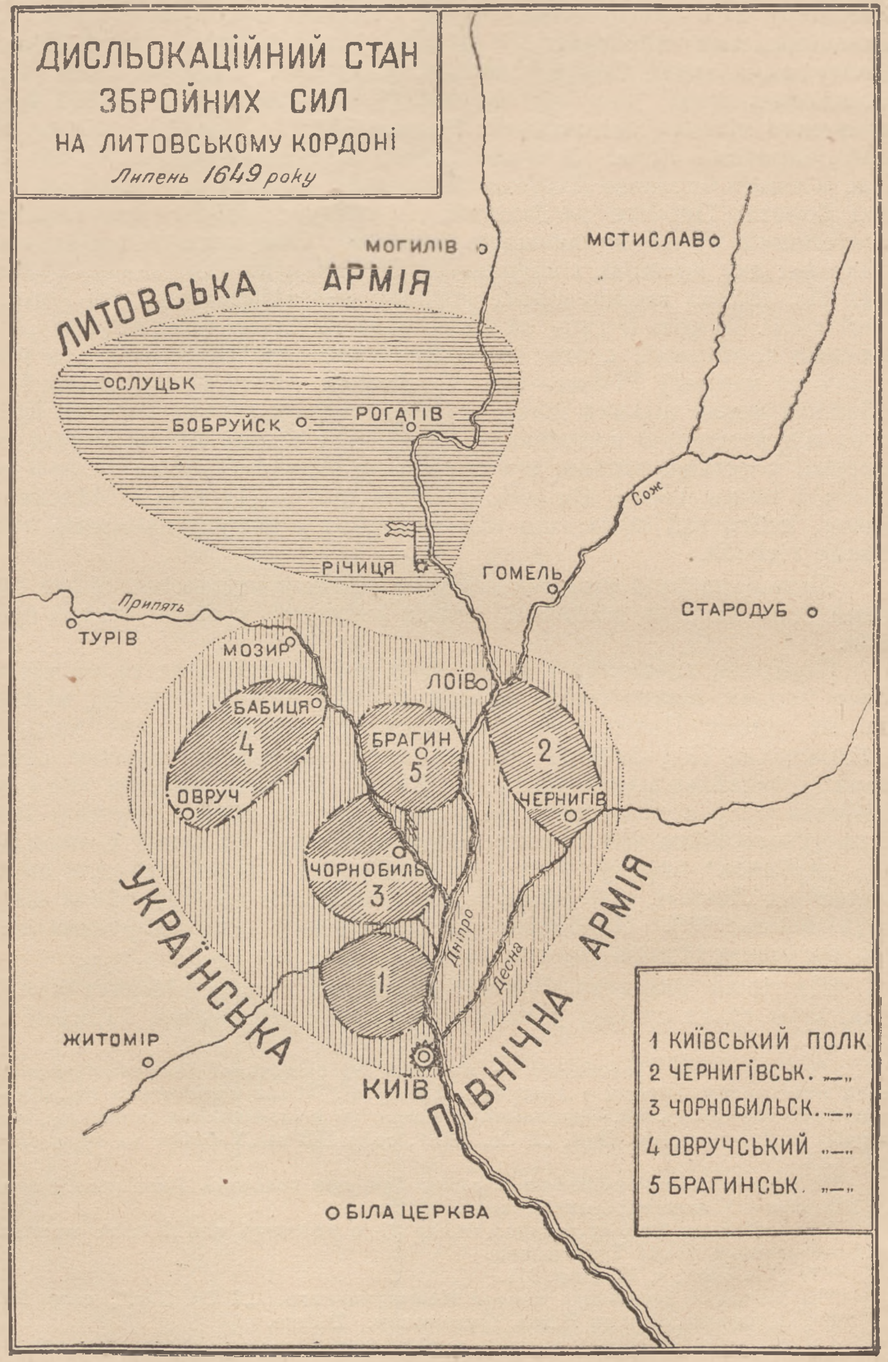
ДИСЛЬОКАЦІЙНИЙ СТАН
ЗБРОЙНИХ СИЛ
НА ЛИТОВСЬКОМУ КОРДОНІ
Липень 1649 року
МОГИЛІВ
МСТИСЛАВ
ЛИТОВСЬКА АРМІЯ
СЛУЦЬК
БОБРУЙСК
РОГАТІВ
Сож
РІЧИЦЯ
ГОМЕЛЬ
Припять
ТУРІВ
СТАРОДУБ
МОЗИР
ЛОЇВ
БАБИЦЯ
4
БРАГИН
5
2
ОВРУЧ
ЧЕРНИГІВ
ЧОРНОБИЛЬ
3
УКРАЇНСЬКА
Дніпро
Десна
ПІВНІЧНА АРМІЯ
1
ЖИТОМІР
КИЇВ
БІЛА ЦЕРКВА
1 КИЇВСЬКИЙ ПОЛК
2 ЧЕРНИГІВСЬК. „—„
3 ЧОРНОБИЛЬСК. „—„
4 ОВРУЧСЬКИЙ „—„
5 БРАГИНСЬК. „—„

Сіверщина: Полковник Подобайло Степан*), прибувши на Сіверщину на початку липня, зібрав з Чернигівського полку все, що залишалося там озброєного, і згідно з наказом став проти Лоєва, у тому місці, де р. Сож вливається до Дніпра. Загальна сила Чернигівського полку другого порядку **) виносило до 5 — 6,000 чол., переважно піхоти (mehrerntheils Füssvolck) ***). Позиція лежала на горбі, вкритому лісом. З правого боку її прикривали р.р. Чорна та Сож, з лівого бурхлива Дніпрова бистрина і нарешті з запілля два великі болота: Перисте та Замглай. У той час це був для України стратегічний пункт виключного значіння. Обсаджуючи цю надзвичайно вигідну позицію, і спираючись запіллям на Сіверщину, полковник Подобайло творив дійсну погрозу операційному рухові Литовської армії. В разі її руху на Київ, вона змушена була пройти „лоївськими воротами“, себто спочатку опанувати цю позицію; в разі маршу по напряму Річиця—Овруч—Збараж, перед полковником Подобайлом лежав вільний шлях: Лоїв—Річиця—Слуцьк—Вільна. Крім того, під командою полковника Подобайла стояли також окремі білоруські повстанчі загони, що оперували в районі Гомеля та далі на Північ, і таким чином він мав ще один шлях: Могилів — Минськ — Вільна, себто той шлях, що ним оперував у минулу кампанію полковник Небаба..

Дисльокаційний стан задовольнив наказного гетьмана, проте бойовий стан та сила північних полків викликав у нього багато сумнівів.

Поперше, щодо зброї, — то, крім чотирьох гармат та чотирьох бочок пороху, ніяких інших запасів амуніції ні в Чорнобилю, ні взагалі на цілому Поліссю не виявилося. Наказний гетьман наказав полковникові Подобайлові надіслати до Чорнобиля частину своїх гармат і такий же наказ послав до Києва. З Києва гармати так і не надійшли ****), а полковник Подобайло, що на цілій Сіверщині знайшов усього лише три гарматі, кілька гаківниць та купив у москалів пять „лубянок“ пороху *****), і все це конче потребував для своїх шанців під Лоєвом, був лише в стані надіслати до Чорнобиля кілька гаківниць *****). Приблизно так виглядав і стан озброєння легкою вогневою зброєю (мушкетами) північних полків.

Ще гірше виглядав бойовий склад цих полків. Чернигівський полк, крім трьох сотень, у команді сотників: Горностая, Гаркуші та

---

*) Полковник Подобайло — походив із сіверської боярської родини, перед повстанням служив у драґунській хоругві. Після полковника Небаби — полковник чернигівський. Похований у Чернигові в Ільїнському манастирі, ним по руїні відбудованому. Див. „Z Dz. Ukr.“, стор. 298 та „Україна на переломі“, стор. 183.

**) Чернигівський полк І-го порядку був при головній Українській армії під Збаражем, у команді полковника Небаби.

Відносно сили Чернигівського полку (ІІ-го порядку) під Лоєвом маються зізнання отамана Яська Трухомовки.

***) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 811.

****) Зізнання полкового писаря Невмерицького. „Z Dz. Ukr.“, стор. 500.

*****) Зізнання отамана Яська Трухомовки. Ibidem.

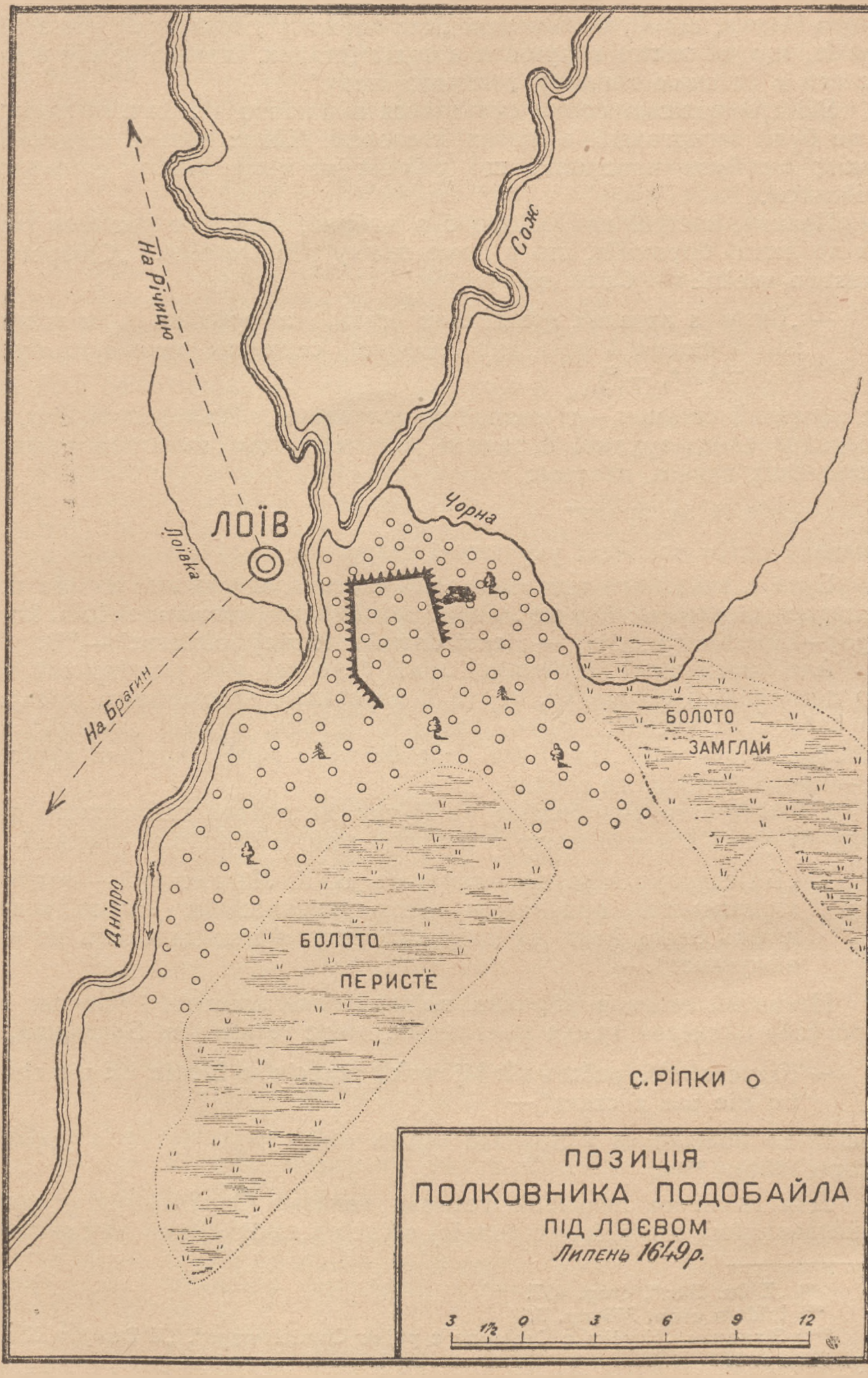

ПОЗИЦІЯ
ПОЛКОВНИКА ПОДОБАЙЛА
ПІД ЛОЄВОМ
Липень 1649 р.

Антона Марка, що були залишені „для порядку", складався або з тих козаків, що не могли вирушити в похід (старих, інвалідів), або з набраного в останню хвилину „охочого люду".

Всі три поліські полки складалися виключно з „охочого люду", це не були загартовані в лютих степових бійках козаки південних полків; це були повстанці, що раніше не мали нічого спільного з військом.

Правда, настрій на Поліссю був добрий, народ не лишався глухим до лютої боротьби, що в краю цьому розпочалася. „Chłopstwa mnóstwo wielkie" — бігло до армії,

— „бігли з запалих нужденних осель, так ніби на лови ведмежі, в ощепи й рогатини озброєні, сермежні мешканці пущі поліської", — *)

але наказний гетьман — у минулому полковник військ реґулярних, — в передбаченню трудної й тяжкої боротьби, що вимагала старих, досвідчених вояків, наказав:

— „але їх не брали" —

зізнавали потім полонені українські старшини.

Була в наказного гетьмана одна частина, що на неї міг він покладатися цілковито: був це „кінний комонник" (kommunek ludu konnego)—Київського полку — „lepsi dawniej Rzptej żołnierze" —**).

Але проти цілої Литовської армії (про неї мав український табор доскональні відомості), проти її переважно чужоземних, прекрасно озброєних частин, проти німецької піхоти, тяжкої „гусарії" та райтарів, проти армії, що була переобтяжена силою чудової артилерії — цього було дуже замало.

Напасти з такими силами на Литву не давало найменшого вигляду на успіх і могло лише повторити минулі безцільні операції.

— „Бо старому воякові — говорить В. К. Липинський — подібне підприємство видавалося надто ризикованим, і досвідчений вождь взяти його на свою особисту відповідальність не наважувався". —

Наказний гетьман вирішив змінити плян кампанії і про це, як і про своє надмірно тяжке положення, доніс гетьманові Богданові.

— Krzyczewski, pułkownik kijowski, przeciwko Litwie iść nie chce, bo nie ma z czem" —

дійшли до обложених у Збаражі полків якісь глухі чутки з українського табору ***).

Дня 18 липня наказний гетьман наказав Овруцькому полкові (найсильнішому з поліських полків) зо всіма гаківницями та смигови-

---

*) „Z Dz. Ukr.", стор. 437.

**) Ibidem стор. 373 пр. 3.

***) Зізнання „Hryćka z Czehryna z pułku Chmielowego". „Z Dziejów Ukr.", стор. 435 пр. 1.

цями вийти на Бабицю й міцно обсадити там переправу через р. Припять, куди підходив великий тракт із Річиці. У той час це був другий важний стратегічний пункт на Півночі *).

Наказний гетьман вирішив зачекати, аж виявить свої заміри литовський гетьман, і відповідно склав такий плян:

В разі руху Литовської армії по одному з напрямів: Річиця — Лоїв—Київ, або: Річиця— Бабиця—Овруч—Збараж, вона мусіла упертися в ці два пункти, що їх боронили: Лоївський—полк. Подобайло, Бабинський—полк. Бруяка.

З трьома іншими полками: Київським, Чорнобильським, Брагинським — наказний гетьман вирішив прорватися у протилежному — до руху Литовської армії—напрямові, вскочити в глибоке запілля, зруйнувати його й у залежності від обставин, під час бою Литовської армії біля одної з цих переправ, нападом із запілля її стримати.

Полковникам Подобайлові та Бруяці було наказано пильно стежити за всіма рухами литовців, а сам наказний гетьман приступив до формування легкої відборної кінної армії. Всім поліським полкам було наказано вибрати з полків, що було найкращого (ausserlesene Reutter) **), а все останнє, в передбаченню можливої поразки, залишити залогою в Чорнобилю.

По кількох днях Українська кінна армія стояла під Чорнобилем готовою до походу. В цих днях, 18 до 19 липня, до Чорнобиля наспіла відповідь гетьмана Богдана.

Гетьман Богдан отримав донесення наказного гетьмана під Збаражем у ту хвилину, коли якнайменше міг допомогти своєму приятелеві,

— „у ту хвилину, коли облога Збаражу затягалася та король зближався на одсіч, небезпечність для вождя України досягла найвищої, кульмінаційної точки“ —

— „і—як говорить далі В. К. Липинський — „замість пороху та гармат послав гетьман Богдан листа своєму другові, а в листі тому, днем 4/14 липня в таборі під Збаражем датованим, просив його:

— „будь чулий, наступай мужньо“ — ***);

писав, що:

— „обложив під Збаражем Фірлея та Вишневецького так, що і птах звідтіль не вилетить“... —

і нарешті обіцяв,

— „що за тим четвертим разом Польщі вже кінець учинить і ляхів знесе“. —

---

*) Село Бабиця значиться на сучасних мапах під „Барбарів“, у 20 верствах на південний схід від Мозиря, на березі р. Припяті. У той час єдина переправа через Припять між Чорнобилем та Мозирем. На старих мапах часто значиться під Babica.

**) „відборні їздці“. „Th. Eur.“, т. VI, стор. 817.

***) Зміст листа в реляції Радзівілла, як також у реляції „Th. Eur.“.

— „Отримавши того листа, Кричевський одразу зрозумів ситуацію. Не зважаючи на виключно для заспокоєння війська призначену обіцянку допомоги, він знав, що Хмельницький не міг уділити йому допомоги, але сам, власне, порятунку якнайскорше потребував. У такій хвилі затримання Радзівілла ставало річчю конечною. Ходило вже не про перемогу, але про затримання ворожих сил, не лаври тріюмфатора, але гідне виконання своєго обовязку перед Україною міг тільки бачити наказний гетьман перед собою. І від виконання цього обовязку не ухилився... але, як вояк, міг він його виконати одним тільки способом: хуткістю, умілістю та безграничною відвагою надобути своє неозброєння та недостачу сил" — *).

І на долю наказного гетьмана така хвилина—виконати свій обовязок перед Україною — надійшла...

Уночі на 23 липня від полковника Подобайла раптом прилетів гонець із донесенням, що ціла Литовська армія зближається до Лоєва...

— „Як шалений—записує польський хронікар—піщаним надприпятським трактом полетів“—

наказний гетьман із Українською кінною армією в напрямі — на Бабицю!...

— „Вів він із собою—пише далі В. К. Липинський — кілька тисяч відважних кінних козаків-„молодців“, обік себе мав горстку відданих йому приятелів, на чолі з молодим сотником Шапкою-Хотольським, сином знаного войського вітебського“. „А з собою — говорячи знову словами того ж хронікаря — „niósł sławne imię żołnierskie“—і додаймо—„серце, що справу визволення України щиро покохало“. —

Марш Литовської армії на Лоїв.

По довгому ваганню, нарадах та зборах, дня 18 липня Литовська армія вирушила нарешті в похід. У Річиці, що лишалася базою „Praesidium“ Литовської армії — „woselbst die meiste Bagage und Proviant gewest“ **), з огляду на її важливе стратегічне значіння було залишено сильну залогу (як подає „Th. Eur.“ в 1,000 чол.). За коменданта Річиці призначений був майор Шварцгоф. Як знаємо, до Річиці мало зібратися посполіте рушення з цілої Литви. Перед вимаршем, щоби прикрити Річицю з напряму Бабиці, Радзівілл вислав туди одну легку хоругву в команді рітмайстра Лозецького.

Загальна сила Литовської армії, що вирушила в похід на Лоїв, виносила до 9,000 чол., при 5 тяжких батареях та 5—6 легких ***).

---

*) В. К. Липинський: „Z Dz. Ukr.“, стор. 435.

**) — де лишалась більша частина баґажу та провіянту — „Th. Europ.“, стор. 814.

***) Див. Реєстр Литовської армії.

Похід відбувався так, що вся піхота в команді стольника Корвіна Ґонсевського пливла по Дніпру байдаками,

— „на них собі гуляйгороди поробили, щоби тим способніше до ворожого берегу пристати“ — *).

У таких байдаках

— „салдати захищено й сховано сиділи, а спереду мали легку гармату... і таким апаратом пливли собі далі“ — *).

Вся кавалерія, артилерія та обоз, під особистою командою литовського гетьмана, йшли річицьким трактом берегом Дніпра, на висоті піхоти. Від Річиці до Лоєва, великим трактом, рахується 55 верстов, але похід відбувався надто поволі.

Дня 22 липня Литовська армія спинилася в лісі в трьох милях від Лоєва і стала табором. Радзівілл, виславши на всякий випадок у бік Бабиці ще один сильний розїзд у команді поручника Павші, сам із кількома райтарськими та драґунськими ескадронами вийшов наперед до Лоєва, щоби розвідати місцевість,

— „не зважаючи на те, що мав досить донесень відносно цієї місцевости, але він гадав, що все ж на якусь ворожу частину там натрапить; але тому, що на цьому боці ворога не виявилося, а лише на другому в цілковито готових шанцях, він того ж дня повернувся назад до табору“ — *).

Повернувшись до табору Радзівілл наказав готуватися на ранок до заатакування козацьких позицій. Стольник Ґонсевський мав висадитися з піхотою на другому березі Дніпра і спробувати збити козаків несподівано.

На другий день, 23 липня, біля полудня Радзівілл із кавалерією підійшов до руїн м. Лоєва й гарматним стрілом привітав козаків. З другого берега йому відповіли тим же. Але піхота дуже спізнилася, лише надвечір почали надпливати байдаки. Про несподіваність не було вже що думати. Приставши до лівого берега Дніпра, німецька піхота збила там лише козацькі чати, що на човнах і

— „ретирувалися у свої шанці по другому боці Сожі“ — **).

Обидві ворожі сторони почали хутко уфортифіковуватья, обсипаючи одна одну сильним мушкетним вогнем,

— „бо їх поділювала лише річка Сожа“ — **).

— „У цей день—записує далі „Th. Eur.“ — князь зробив досить, коли опанував обидва береги наймогутнішої річки Дніпра і тому на цей раз вирішив спочити“ — **).

На другий день, 24 липня, стольникові Ґонсевському було наказано залишити в шанцях на Сожі лише частину піхоти — „скільки цього було потрібно“ — **) з відповідною кількістю артилерії, під

---

*) „Th. Eur.“, том VI, стор. 814; також Акты Ю. З. Р., стор. 398; також: „Gründliche Relation“.

**) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 814.

командою полковника-ляйтенанта Оттенгавзена, а з рештою піхоти перевезтися на правий беріг.

На пляні битви під Лоєвом*) укріплення полковника Оттенгавзена означене літерою „В“, річка Сожа — літерою „S“. Під „Р“ — показано хвилю виладування німецької піхоти.

Коли стольник Ґонсевський із частиною піхоти висів на правому березі, Радзівілл наказав розложити табор, що й став між:

— „вигорілим містом Лоєвом та річкою Лоївкою, що вливається в Дніпро“ —*).

Р. Лоївку означено на пляні літерою „Q“.

У самому Лоєві, на тому місці, де раніше стояв замок (його, як знаємо, спалили козаки Чернигівського полку), наказано було поставити дві тяжкі батареї. Вони мали бити по козацьких шанцях. На пляні ці дві батареї означені під „D“**). Біля батарей стала піхота в команді Ілебені разом із легкою артилерією — „sampt kleinen Stücken“. —

Для охорони табору та розвідки з Півдня Радзівілл вислав до м. Брагина один кінний козацький полк***).

Після цих перших розпоряджень Радзівілл—„wszystkie do zniesienia ich (козаків за Дніпром) obrócił conatus (зусилля)“ —****).

Скликана литовським гетьманом військова нарада констатувала, що заатакування ворога з фронту є річчю неможливою, бо:

— „річка у цьому місті така бистра, що ніяким способом пристати з човнами до берега не можливо, та хоч стернарі (вони з огляду на конструкцію човнів весь час мусили стояти) й були добре заосмотрені потрібним приладдям, проте при такій бистрині не могли кермувати човнами, а таким чином вся піхота мала би перебувати в дуже великій небезпеці“ —*****).

По дуже довгій нараді вирішили нарешті (nach langem Berathschlagen hat man endlich resolvirt) приняти такий плян: повести атаку з трьох боків. З правого флянку атаку буде вести полковник Тізенгавзен, з фронту полковник Донавай і з лівого — полковник Оттенгавзен.

Для цього полковник Тізенгавзен перевезе свої частини разом із човнами суходолом (дуже таємно) на милю нижче по Дніпру, там уночі тихенько переправиться через Дніпро й ударить по козаках із запілля. Одночасно по всьому фронті буде вчинено великий сполох (von vornher aber überall Alarmen machen). Полковник Оттенгавзен

---

*) Гравюру — плян битви під Лоєвом виконав литовський капітан артилерії Krzysztof Ejgirda. Оригінал 280/374 mm.

**) На пляні в поясненню пишеться про одну батарею, але в тексті „Th. Eur“. ясно зазначено „дві“.

***) У реляції Радзівілла, в тому місці, де згадується про висилку рітмайстра Павловського на Брагин, стоїть:—„w którym (Брагині) na ten czas pułk jeden stał kozacki“.

****) Реляція Радзівілла, в „Z Dz. Ukr.“, стор. 502.

*****) „Th. Eur.“, т. VI, стор. 814.

зі своєю піхотою форсує Сожу й атакує з лівого флянку, а полковник Донавай із фронту.

З огляду на такий плян, вище Лоєва, на березі Дніпра, були уставлені ще дві тяжкі батареї, означені на пляні літерою „R". Між двома цими артилерійськими позиціями „R" та „D" була уставлена легка артилерія (її добре видно на пляні). Вогонь усіх цих батарей і мав прикривати переправу полковника Донавая. На березі Дніпра в очереті були заховані потрібні для переправи човни. Під літерою „C" значаться частини полковника Донавая, призначені для атаки.

У диверсійний відділ полковника Тізенгавзена була призначена найкраща піхота та волонтери з кавалерії (viel brave Soldaten und Volontiers), що:

— „za osobistą prośbą i perswazyą księcia pieszo piechotę posiłkować miali" — *).

Для перевезення човнів у призначене місце Радзівілл віддав навіть і свої власні коні, бо він був—„sehr embsig" (дуже пильний).

Тількищо перед вечором цей диверсійний відділ мав вирушати, як раптом почалася страшна злива (da fieng es an schröcklich zu regnen), тривала вона цілу ніч і, зрештою, змусила литовського гетьмана дати наказ відкласти всі операції до другого дня.

На другий день, 25 липня, за годину перед вирушенням полковника Тізенгавзена до литовського гетьмана раптом прилетів поручник Павша з рапортом, що ворог у значній кількості стягується до Бабиці і має намір переправитися через Припять.

Через кілька годин прилетів ще один гонець, недобиток із хоругви рітмайстра Лозецького, й доніс, що частина ворога вже на цьому боці Припяті і що хоругва розбита дощенту (zerstrewet war).

— „Для табору литовського— записує знаний тогочасний хронікар-віршописець Твардовський — були то:

...straszliwe wieści
Jako wojska prowadząc tysięcy czterdzieści (?!)
Krzyczewski sam nadciąga... **)

І можемо припускати — пише далі В. К. Липинський — що Твардовський правдиво подав той настрій, який запанував у той час у війську Радзівілла. Отже у війську тому, як знаємо, було багато земляків та знайомих колишнього поручника гусарської хоругви, електора короля Владислава IV-го і потім полковника чигиринського військ Речі Посполітої. Але ж у литовському таборі, починаючи від самого Радзівілла, знали, що той шляхтич воєвідства Берестъ-Литовського — „dla swego doświadczenia w rzeczach wojennych" — колись був улюбленцем Станислава Конєцпольського, а з хвилею вибуху повстання—„sam pryncypał drugi po Chmielnickim"—

---

*) „Z Dz. Ukr.", стор. 440.

**) ...„жахливі вісті, що, провадячи сорок тисяч війська, сам Кричевський наступає". Там же, стор. 441.

перший дорадник та права рука грізного українського гетьмана: — „Dux hostium Criczevius dilectu et vix secundum Chmielnicio caput“ *) — як називали його польські історики“. —

— „Вже перші кроки наказного гетьмана підтвердили відому про нього опінію.

— „Хуткість Кричевського, що був вождем знаменитим, — записує у своєму дневнику німецький офіцер-стратег, що служив у литовському війську, — стала причиною того, що часу для виконання пляну князя Радзівілла не стало“. —

„Отже ходило вже не про знесення полковника Подобайла та похід на Київ, але про власну оборону перед небезпечним противником замислитися належало“ — **).

Отримавши такі відомості, литовський гетьман наказав відкликати всі попередні накази й вирішив змінити загальну дисльокацію своїх військ:

— „denn nunmehr was mehreres gelten sollte“ ***).

Ранком прилетів ще один гонець від майора Шварцгофа з Річиці з вістю, що козаки — „wielką potęgą“ — ідуть просто на Річицю.

У литовському таборі ніяк не могли розгадати цього маневру наказного гетьмана, але:

— „nicht unwissend, wie geschwind und embsig der Feind seye“, — ****)

вирішили спочатку хутко перебудувати самий табор. Перший був дуже завеликий. Наказано було значно зменшити й уфортифікувати його:

— „rund amb fortificiren“. —

Для цього всі вози поставили в чотири кола, звязали їх ланцюгами й почали обсипати земляним валом. На пляні цей новий табор означений літерою „E“. Але потім литовських полководців узяв сумнів:

— „weil im Zweifel stünde“ — *****)

може ворог хоче лише зробити диверсію на Річицю, та чи йде він туди зо всією своєю силою, чи лише з частиною? Може головний напад треба чекати з наряму Чорнобиль—Брагин?

Але шкода було й Річиці

— „woselbst das Magazin und alles Proviant waren“ — ******).

---

*) Вождь ворогів Кричевський, майже другий по Хмельницькім і йому дуже милий.

**) „Z Dz. Ukr.“, стор. 441.

***) — бо тепер треба було робити щось іншого. „Th. Eur.“, т. VI, стор. 814.

****) — знаючи, яким швидким та пильним (умілим) є ворог. Ibidem.

*****) — бо були в сумніву.

******) — де був маґазин і весь провіянт. Ibidem.

Річиця, як знаємо, була стратегічною базою Литовської армії— там була сила амуніції та провіянту і там був збірний пункт посполітого рушення.

Литовський гетьман вирішив на всякий випадок вислати два сильні кінні корпуси по двох напрямках.

Перший — на допомогу залозі Річиці в команді рітмайстра Павловського в складі: одного райтарського ескадрону, двох драґунських (Ельсніца та Раєцького), двох козацьких хоругов та двох татарських сотень (Романовського та Довгяла). Сила цього корпусу виносила 1,000 коней.

Крім того рітмайстер Павловський отримав універсал від Радзівілла, згідно з яким під його команду — „bis auf weitere Ordre" — *) мають стати всі ті посполіті частини, що надійшли до Річиці з Литви.

Другий кінний корпус, у складі гусарської хоругви князя Радзівілла, рітмайстра Самуїла Коморовського дістав наказ вирушити по напряму Брагин—р. Припять. Сила цього корпусу виносила — „1,200 Mann Reuter und Dragoner" **).

Литовські полководці зрештою прийшли до остаточного переконання, що рух ворога на Річицю є лише маневром, а дійсного нападу треба чекати тільки з боку Брагина. Рітмайстрові Коморовському і дані були відповідні інструкції до подібного рішення. У свою чергу рітмайстрові Павловському був надісланий навздогін наказ додатковий, що в разі, наколи рух ворога на Річицю є лише диверсійний маневр,

— „wracać się do obozu na Brahin, w którym na ten czas pułk jeden stał kozacki; a p. Komorowskiego... posłałem w 1,000 koni także pod Brahin, aby, złączywszy się oba, w oczy i z tyłu napadłszy na nieprzyjaciela i zamięszawszy, urwali go i pewnych przywiedli języków. A i tę pomieszał imprezę nieprzyjaciel..." — ***)

З цього видно, що литовський гетьман був абсолютно переконаний, що дійсного нападу треба чекати тільки з напряму Брагина.

— „І так — пише В. К. Липинський — розпочалася цікава гра, в якій узяло участь два майстрі. Один — вихований на стратегії західньо-европейській, що розпоряджав відборним, можливо й меншим військом — литовський гетьман Радзівілл, другий — знаний своєю відвагою та діяльністю, що розпоряджав військом без потрібної зброї, але сильний свідомістю боротьби за свою справу — вояк український Кричевський.

---

*) — до дальших розпоряджень. „Th. Eur."

**) — „Th. Eur.", стор. 815.

***) — „вертати до табору на Брагин, де тоді стояв один козацький полк; а п. Коморовського... послав у лічбі 1,000 коні також під Брагин, щоби, получившися, обидва, з фронту й тилу на ворога напавши і його знищивши, пошарпали б його й доконче добули язиків. Але й тому підприємству ворог перешкодив". Реляція Радзівілла.

„Умови зовнішні, або говорячи стисліше — знайомість тёрену, успособлення людности та можливість запровіянтування армії не були однакові для обох вождів. Бо, щодо знайомости терену, то перевага лежала по стороні військ Радзівілла, що провадили боротьбу в цій місцевості в минулу кампанію, але знову симпатії людности місцевої лежали рішуче по стороні козаків. Легше було запровіянтувати свою армію, стоячи на місці, посідаючи важливі стратегічні пункти та околичні міста, ніж хутко посуватися з малим табором без жадної вже на цій стороні точки опору. Одначе осягнення конечної цілі, якою для Радзівілла була переправа через Дніпро та обход Хмельницького, а для Кричевського затримання за всяку ціну литовського війська, залежало кінець-кінцем від здібности обох вождів. Але для перемоги у цій боротьби рішаюче значіння мала позиція обох армій у хвилі зіткнення, склад армій, озброєння і зрештою, як завжди всюди на війні, несподіваний випадок“ — *).

І от у литовському таборі почали чекати на остаточне зясування ситуації. Минали один за одним чотири дні, але... жадної вісти. Раптом дня 29 липня отримали — і то звідтіль, звідки її абсолютно не сподівалися...

Марш Української кінної армії.

Удосвіта, дня (23) липня **), наказний гетьман підняв свої кінні полки до маршу. Від Чор-

---

*) „Z Dz Ukr.“, стор. 442.

**) Джерела не подають нам дат маршу Української кінної армії, але ці дати (в скобках) майже досить певно можна вирахувати таким способом:

а) в зізнанню Невмерицького мається така фраза: — „Ten Krzyczewski przyszedł do Babicz dni temu 10 z pułkiem swoim, a pułk Owrucki tygodniem przed nim“.

Отже бій під Лоєвом був 31.VII. і закінчився лише ранком 1.VIII. У цей день було не до допитів полонених. Допитували їх 2.VIII, і реляція Радзівілла, на підставі цих допитів, помічена 3.VIII.

По ряду днів 17, 18, 19, 20, 21, 22. **23**, **24**, 25. 26, 27, 28, 29, 30, 31, 1, 2 — виходить, що день прибуття наказного гетьмана до Бабиці падає на 23/24.VII; а день виправи Овруцького полку на 17/18.VII.

б) до цих дат можна прийти ще по такій схемі:

1. Дня 22.VII. Радзівілл підійшов на три милі до Лоєва по полудні,
2. Полковник Подобайло знав про це до полудня й висилає гонця.
3. Гонець робить 90 верстов від полудня 22.VII. до 24 години 22.VII.
4. Наказний гетьман вирушає о 4 год. ранку дня 23.VII.

нобиля до Бабиці — „піщаним надприпятським трактом“ — треба рахувати до 90 верстов, і, очевидно, що йдучи форсованим маршем (—„як шалений“—) Українська кінна армія прибула до Бабиці десь пізнім вечером того ж дня. Дня (24) почалися збори до дальшого походу. Овруцькому полкові наказано було виділити також до походу найкращих кіннотчиків, а решту з малими гарматами (гаківницями та смиговицями) залишити в Бабиці для можливої оборони переправи *). До походу ставала Українська кінна армія в складі чотирьох полків: 1) Київського, 2) Овруцького, 3) Чорнобильського, 4) Брагинського.

Загальна сила армії мала виносити 8—10,000 коней **).

Для провіянтування людей та коней наказано було всім полкам виділити мінімальну кількість возів, щоби не гальмувати руху армії. „O żywność w taborze trudno“—зізнавали потім українські полонені. Для прикриття цього невеликого табору та артилерії, що складалася лише з 4 гармат та 4 бочок пороху (proch w baryłkach), наказано було вибрати кілька сот піших козаків.

Цього ж дня по полудні наказний гетьман вирішив почати переправу. Кінній армії ставилося завдання прорватися в запілля до ворога і зруйнувати його.

Овруцькому кінному полкові наказано першому перейти Припять і прикрити переправу кінної армії.

---

5. У Бабиці о 21—22 годині 23.VII. (перехід у 90 верстов у 18 годин).
6. 24-го, по полудні, Овруцький полк робить переправу й розбиває литовську хоругву.
7. Гонці й хоругви летять до Радзівілла вечером дня 24, по дорозі їх настигає злива, що триває ніч, і т. ч. перший гонець прибуває десь підвечір дня 25—VII., другий — уночі, третій — ранком 26.VII.

*) Зізнання сотенного писаря Миколи Бруяки. „Z Dz. Ukr.“, стор. 500.

**) Щодо сили кінної армії певних відомостей також, зрозуміло, нема. Чужі джерела намагаються всіма силами збільшити цифру, що нарешті й досягає фантастичних розмірів. Виходимо з таких подань:

а) Полонені під Холмцем козаки дня 29.VII. зізнавали, що „Кричевський має більше 3,000 чоловік“ (dass der Krzyczewsky mehr denn 3.000 Mann bey sich habe). „Th. Eur.“
б) Німецький офіцер, що про нього говорити будемо далі, подає в „Gründliche Relation“ на „кілька тисяч“ (etliche Tausend Mann Kosaken). „Z Dz. Ukr“, стор. 508.
в) Радзівілл у своїй реляції до короля (яку, треба признати, він написав по-лицарськи) подає:—„wysunął się prędko z lasów komunikem, którego pod 10,000 było“. —
г) „Th. Eur.“ подає на 16,000 ausserlesene Reutter (відборних кіннотчиків). Що ця цифра є перебільшена — зрозуміло, бо німцям треба було перед світом виставити своє геройство.

Але чи правдиво подав Радзівілл у своїй реляції на 10,000? Треба думати, що ця цифра „pod 10,000“ — приблизно відповідає дійсності, бо реляція — документ офіційний і призначалася особисто королеві. Була якась рація Радзівіллові зменшувати силу Української армії?—очевидно, ні. Міг Радзівілл у офіційній реляції збільшити силу ворога? Але ж король мав крім реляції — ще інші вістки і, коли б Радзівілл подав якусь фантастичну цифру, то поставив би себе в неприємне положення.

Т. ч. за основну цифру приймаємо 10,000. Певно установити цифру можна буде лише тоді, коли на місцевості будуть зроблені відповідні виміри.

Надмірно тяжким було форсування цієї гнилої, запалої в багнах та пущах поліської річки.

— „Na Prypeci—писав королеві Радзівілл— na której choćbyśmy najbardziej przeprawę bronić im (козакам) chcieli, tedy dla rzeki tej, która z powodzi i wielkich wód, dotąd na rzekach tutecznych trwających, wezbrawszy, różnymi łuhami rozlała, przyjść nam do tego niepodobna, dla niedostępnych miejsc" — *).

З цього видно, що навіть підступити до тих місць було неможливо, але... над Припяттю стала грізна постать великого українського полководця, і з його наказу через річки та багна один за одним попливли українські полки...

Вискочивши на лівий беріг, перші сотні Овруцького полку зараз же наскочили на ворожий „rekonesans"—хоругву рітмайстра Лозецького і зразу взяли її в шаблі. Димом пішла хоругва, але недобитки вже скакали до Радзівілла й несли:

— „straszliwe wieści". —

Раптова злива змусила наказного гетьмана припинити операцію.

Взагалі — „літо 1649 року було надзвичайно дощеве, цілий липень дощ лив, мов із відра" — **).

Уночі допитували полонених, вони підтвердили дисльокаційний стан ворога, подали додаткові відомості про рух та наміри Литовської армії, як також про Річицьку фортецю.

На основі цих допитів наказний гетьман приняв рішення розгромити базу Литовської армії і тим позбавити її точки опору.

Ранком дня (25) липня Припять форсувала решта полків кінної армії. Переправа хоч і невеликого обозу тяжко гальмувала операцію.

Цього ж дня звиненими полками Українська кінна армія йшла форсованим маршем на Річицю.

Стомлена тяжкою переправою, походом через збурені, зливою розбухнуті багна, армія була лише в стані зробити до ночі половинний перехід.

Другого дня (26.VII.) надвечір армія стояла табором у лісі, за милю від Річиці. Перед нею, огорнена полумям, лежала Річиця. Литовці готувалися до штурму й палили передмістя.

Уночі на 27 липня наказний гетьман з невеликим конвоєм оглядав осяяні полумям Річицькі форти ***).

В українському таборі цілу ніч переводився допит полонених та місцевих селян, що з усіх боків збігалися до армії. Але селян і на цей раз — „не брали".

---

*) „На Припяті, на якій переправу хоч би як ми хтіли супроти них (козаків) боронити, та тому, що річка ця через повідь та велику воду, що й до цього часу на тутешніх річках стоїть, піднявшися, різними лугами розіллялася—прийти нам до того годі, через недоступні місця".

**) М. Костомарів: „Богдан Хмельницький" С. П. Б. 1904. т. IX—XI, стор. 300.

***) Зізнання полкового писаря Невмерицького.

Сполох у Річиці. Комендант Річиці майор Шварцгоф дістав перше донесення про переправу Української армії дня 25 липня. Дня 26 липня він мав уже певні відомості про напрям руху й наказав запалити передмістя Річиці. Але велике було його здивовання, коли замість ворога він побачив литовські кінні частини, що неслися на палаюче передмістя. Це надходив висланий на допомогу кінний корпус рітмайстра Павловського. Справа для майора Шварцгофа значно покращала. Крім частин посполітого рушення, що надійшли з Литви, залога збільшувалася тепер ще на кінний корпус, а все це, разом із частиною мобілізованого населення та всією „лужною челяддю", творило цілком достатню залогу. Почали хутко підготовлятися до штурму.

Надвечір дня 26 липня перед Річицькими фортами замаячили кінні козацькі чати.

Річиця та її укріплення. Тогочасний малюнок Abrahama van Westervelda.

Цілу ніч у великій тривозі чекали на штурм, але... минула ніч, минув ранок дня 27 липня, нарешті полудень і почало вже схилятися на вечір, коли здивований такою пасивністю ворога майор Шварцгоф вирішив вислати перші розїзди.

Розїзди ворога не знайшли. Зараз же по всіх напрямках було вислано нові кінні розїзди, але... крім порожнього місця, де стояв козацький табор, у цілій околиці, як ближчій, так і дальшій, вже ні одного козака не було...

Так, ніби ворог ураз провалився крізь землю.

Тривога в таборі литовського гетьмана. У литовському таборі, як знаємо, прийшли до остаточного переконання, що переправа якоїсь ворожої частини під Бабицею та її рух на Річицю є лише диверсією, можливо навіть і сильною, але що головного нападу треба чекати тільки з Брагинського напряму. Одначе, не зважаючи на те, що:

— „demnach hat der Fürst gethan alles, was zu thun möglich war und sich ausseristen bemühet, damit er vom Feind Kund-

schaft erlangen möchte welche er dem eher nicht erhalten können, bis den 29 Julii" —*).

Дійсно, всі старання Радзівілла добути хоч яку-будь вістку про ворога на протязі цілих чотирьох днів, не давали абсолютно ніяких результатів.

Ворог зник — так, ніби дійсно провалився крізь землю.

Причину браку вісток можна бачити з той фрази, що нею починається в „Th. Eur." оповідання про дальші події під Лоєвом:

— „Ой якже тяжка і трудна є війна, коли немає ні одного вірного селянина, а ворог, навпаки, з допомогою селян хутко й у цілковитій тиші переходить річки та пущі, і ніякої вістки не отримаєш без того, щоб не вжити примусу та сили меча".—

Факт допомоги місцевої людности Українській армії підкреслюють усі реляції битви під Лоєвом і тим намагаються оправдати Радзівілла, чому всі рухи армії лишалися невідомими в литовському таборі.

Про це саме говорять також і польські історики. Прикладом, як зазначає Коховський:

— „Jak wielką circumferencyą Prypeć czyni krainy, ta wszystka napełniona chłopstwem Ruskiej wiary..." — **).

або ще, як пише у своїх памятках Альбрехт Радзівілл:

— „lecz perfidya chłopska przeszkodziła i drogę zatamowała, żeby się nasi nie dowiedzieli o przybyciu nieprzyjaciół" — ***).

Дні минали, а тривога в литовському таборі збільшувалася. Нарешті, навіть із Річицею обірвався звязок. У такому напруженню й цілковитій дезорієнтованості перебувала Литовська армія протягом чотирьох днів.

Раптом дня 29 липня з міста Холмця прибіг переляканий жовнір і з жахом оповів, що ворог наскочив на Холмець, вирізав залогу та всіх тих жовнірів, що перебували там в лазареті, захопив коменданта рітмайстра Соколовського і що, нарешті, йому лише одному пощастило втекти. Додав, що в цьому винні місцеві міщани, бо то вони зрадили литовців, вони умовилися з козаками, попросили коменданта відчинити брами, ніби для того, щоб випустити товар на поле, і, коли брами були відчинені, ударили в дзвони, а козаки вдерлися до міста.

У литовському таборі нараз знявся великий сполох. Ворога чекали з Брагина, а він наскакує з Холмця. В ту хвилю Радзівілл ви-

---

*) — „Князь зробив все, що тільки було можливо, і всіма силами намагався здобути хоч якусь вістку про ворога, але таку й дістав лише 29 липня". „Th. Eur.", стор. 815.

**) — „Як велику відпорність робить Припять для країни, всенької переповненої людністю віри руської (української)"... „Z Dz. Ukr.", стор. 442.

***) — „але перфідність хлопська стала на перешкоді й дорогу затамувала, щоби наші не довідалися про прибуття ворога". Ibidem.

силає сильний розвідчий відділ у команді рітмайстра Смольського, а зараз після нього ще один у команді поручника Ходецьковського.

Розїзди підтвердили відомість, що сильна ворожа армія стоїть під Холмцем.

Радзівілл жене гонців до Коморовського та Павловського

— „mit aussrücklichem Befehl, dass in aller Eyl wieder zurück kehren sollte" — *).

Відвезти наказ Павловському до Річиці визвалося багато татар:

— „worzu sich viel Tartarn mit Leib und Lebens Gefahr brauchen liessen. und solches auf Glück und Unglück hinwagten" — **).

В литовському таборі хутко почали готуватися до бою. Насипали вали, закопували артилерію, розподілювали піхоту. Кожної хвилини ворог міг наскочити з Півночі.

Але... Радзівілл і на цей раз помилився.

Рішення наказного гетьмана.

Огляд фортів Річиці, зізнання полонених та місцевих людей привели наказного гетьмана до переконання про безцільність штурму легкою кавалерією цієї сильної фортеці, хоч і як прибавлювало бажання захопити величезні склади амуниції. Натомість ці зізнання дали багато інших і дуже важних відомостей. Зізнання виявили, що крім корпусу рітмайстра Павловського, що надійшов до Річиці, в напрямку на Брагин до Припяті вийшов ще один кінний корпус і навіть ще сильніший, нарешті, що частина литовської піхоти залягла в укріпленнях по другому боці Дніпра і що у литовському таборі панує велика тривога.

Це часове розділення Литовської армії та її хвилеве збентеження й вирішив використати наказний гетьман. У нього народилася думка—розбити Радзівілла. Поперше треба було змилити чуйність ворога. Подруге — ударити на нього з того боку, звідки він найменше сподівається.

І Українська кінна армія робить ще один марш — один із клясичних маршів воєнної історії.

Армія западає в поліські пущі й цілковито зникає з ворожих очей.

Ранком дня 29 липня невеликий козацький відділ гуртується в лісі під м. Холмцем. Місцеві мешканці, що—„z ochotą nieprzyjaciela wyglądali", — в порозумінню з місцевим пан-отцем радо згодилися допомогти козакам. Попросили коменданта відчинити брами, щоби вигнати худобу на поле. На умовлене гасло—вдарили у дзвони — з лісу вискочили козаки й за кілька хвилин були вже в місті. Знищили залогу, а крім того:

---

*) — „з виразним наказом, яко мога швидше поспішати назад (до табору"). „Th. Eur.", стор. 815.

**) — „для чого визвалося багато татар і відважилися на це з небезпекою для життя, на своє щастя та страх". Ibidem.

— „żywności i prochów szmat wzięli“ — *).

Від Холмця до Лоєва налічується 25 верстов, але наказний гетьман не піде цим шляхом, бо з цього напряму чекає тепер на нього Радзівілл.

Кінна армія знову западає в пущі й без доріг, через поліські жахливі багна, а до того ще й з обозом, робить обхідний марш під Лоїв і ввечері дня 30 липня стає табором у двох милях від литовського табору. Але не з Півночі, як чекають литовці, а з Півдня — з напряму Брагина.

Щоби в потрібній мірі оцінити цей марш, пригадаймо, що це не був перехід якогось малого поліського повстанчого відділу — це був марш кінної армії, в декілька тисяч коней і до того змученої тяжким сьомиденним походом по поліських багнах. А коли до цього пригадати ще, що Київський полк, після бою під Костянтиновим, зробив більше як 600 верстов по фатальних дорогах, можемо досить ясно уявити значіння цього маршу.

— „Перед грізною боротьбою, що ось зближалася — записує В. К. Липинський — у таборі українському відбулася військова нарада. І старшина армії Кричевського, його товариші й друзі, у цю рішучу хвилю завагалася...
Вояки, що до цього моменту сліпо йшли за своїм вождем, нараз, уявивши собі шаленство бою легкої кінноти з ворогом, що посідає міцний табор, могутню артилерію, відборну піхоту та тяжку кавалерію, — почали відраджувати наказного гетьмана від такої небезпечної операції. Намовляли вождя зачекати на обіцяну гетьманом Богданом допомогу, доводили йому, що цими днями надійдуть татари та 30,000 козаків...
І, як то завжди в хвилини вичерпання буває, — головна ціль, ідея — десь гинули у віддалі.
Лишалася тільки тупа свідомість дня сьогоднішнього та гнітюче почуття грізної небезпеки.
Для боротьби офірної раптом знайшлися тисячі перешкод.

Завданням вождя було той мент деморалізації опанувати, у знужені душі своєї армії влити нову силу — своїм запалом і вірою в остаточну перемогу ті маси людські за собою порвати...
Тим більше, що ніякої допомоги не могло надійти. Кричевський, що був утаємничений в істотне положення Хмельницького, знав про те досконало. І коли ще в Чорнобилю постановив за всяку ціну Радзівілла стримати (пригадаймо лист — „Будь чулий! наступай мужньо“), то відійти перед ним зараз, коли по таких трудах йому пощастило підвести неспостере-

*) Реляція Радзівілла.

жено свою армію під самий ворожий табор — було то не тільки в обличчю бороненою справи, але й у стосунку до самого себе—божевіллям. Ухилення в такій хвилі від битви— розвязало би руки Радзівіллові. Стягнув би він у той час не тільки цілу свою армію, але й з усіх воєвідств усе посполіте рушення.

Знищивши спочатку кінноту Кричевського, а потім—кількома гарматками боронений і Дніпром від Кричевського відтятий табор Подобайла — рушив би Радзівілл одкритою дорогою в Україну.

І тільки битва зараз, коли литовське військо поділене на частини, тільки битва, без огляду на її остаточний вислід, і могла лише вичерпати всі сили ворожі, могла би Радзівілла від дальшого походу утримати. Бо для знесиленого ворога стала би в той час непоборимою перешкодою навіть сама людність місцева, універсалом Кричевського по Задніпровю піднята.

Тому вождь мусів перебороти опір підвладних, мусів за всяку ціну поставити на своєму" —*).

— „У хуткості—говорив наказний гетьман до своїх полковників та друзів-дорадців—лежить єдина надія нашого поводження, і тут нам наша відвага зашкодити ніколи не може!

Бо памятаймо!... що серед лісу та багон битися будемо...

Навіть, коли б нас було відбито, то засіктися в місцях неприступних потрапимо.

А за той час пограємося з ворогом, бо звик він битися лише на рівному полі". —

— „І доводив то вождь—пише далі В. К. Липинський—так переконуюче своїм товаришам, що, як потім один з них зізнав:

— „obietnicą pewnego uwiódł ich zwycięstwa" —*).

На військовій нараді в лісі під Лоєвом постановили: дня наступного, 31 липня (21.VII. по старому стилю), вдарити вночі на табор Радзівілла. Зараз же полковникові Подобайлові був надісланий наказ стати напоготові і з хвилею, коли почнеться бій, перевозити через Дніпро всю свою піхоту.

Наказний гетьман, наказавши полковникам пильно стежити за своїми козаками, щоби не бути виявленими ворогом, тої ж ночі, зараз же по нараді:

— „sam we sta koni przybranego kommunika skoczył recognoscować situm obozu naszego i nie wrócił się aż nadedniem do taboru swego" — **).

---

*) В. К. Липинський: „Z Dz. Ukr.", стор. 446.

**) — „сам в силі ста коней добірної кінноти вискочив розвідати розполог нашого становиська й повернувся лише вдосвіта до свого табору". Зізнання полкового писаря Невмерицького.

Положення ворожого табору, як виявилося, було дуже невигідне для атаки. Його прикривала маленька, але багниста річка Лоївка. На ній була одна лише переправа по греблі, де стояв спалений млин. Від сили обсадження цього дефіле, рівно як і від сили удару по ньому міг залежати вислід бою. Це трудне для атакуючого положення в деякій мірі ослаблювала конфігурація полудневої підхідної місцевости. Перелiски, що підступали майже до самої греблі, давали змогу підвести потрібну силу непомітно для ворога. Але в загальному наказний гетьман виявив, що попав у тяжке положення. Едина надія лишалася на те, що диверсія на Холмець змилила ворога, і на напад із Півдня він не чекав.

Був пізній ранок, коли наказний гетьман повернувся з рекоґносцировки до табору. Пройшов якийсь час, коли йому доповістили, що одна з козацьких чат піймала за пів милі від табору литовських фуражирів.

У тривозі—наказний гетьман наказав зараз привести їх до себе. Піймані фуражири підтвердили всі попередні відомості, що вислані кінні корпуси Павловського та Коморовського ще не повернулися до табору, але на них чекають. Додали:

— „a jeszcze powiedzieli z strachu, że wojsko nie gotowe“, *)

що довкола табору вали ще не закінчені і нарешті — що з їхньої партії декілька чоловік таки втекли від козаків.

Наказний гетьман бачив, що в цю хвилину рушаться всі його пляни, вся тяжка праця надмірно трудних днів, що зараз же литовці виявлять всі його наміри, що в цю рішучу й останню хвилину чекати на ніч неможливо...

І обурений гнівом наказний гетьман:

— „zaraz wsiadać na koń kommunikowi konnemu kazał“ — **).

Кидаючи лави на заїзді — один за одним вилітали полки.
Строїлись у бойовий порядок по лінії, по черзі полків.
Мить... і трабом, збиваючи землю, колиснулися маси коней...

Піхоті з табором наказано було хутко зготовитися й, посуваючись за лавами, прикривати запілля.

Сполох у литовському таборі.

Під цей саме час Радзівілл разом зі стражником Мірським та полковником Райнгольдом Тізенгавзеном обїжджав табор, оглядаючи стан фортифікаційних робіт. Стурбована несподіваним нападом на Холмець, Литовська армія, хоч і стояла вже готовою до бою:

*) — „а ще доповіли зі страху, що військо не готове“. Зізнання полкового писаря Невмерицького.

**) — „зараз наказав кінноті всідати на коні“. Ibidem.

— „welche des Feinds schon etliche Tage lang erwartet hatte, und fertig gewesen in Schlacht Ordnung“, — *)

одначе фортифікаційні роботи ще не були закінчені, і Радзівілл виїхав особисто:

— „umb Ordre zu geben, damit die Arbeit an den Wällen desto geschwinder fortgehen möchte“ — **).

І раптом він бачить — („Siehe, da würden sie gewahr“) — як до табору зо всієї сили—(„mit aller Gewalt zugeeylet“) — біжать вислані фуражири. Радзівілл зі своїми помішниками летить на греблю назустріч їм, і перелякані фуражири з жахом оповідають, що ворог вже в пів милі від табору, що він великою силою та з страшною хуткістю летить на табор. Радзівілл наказав своїм помішникам зараз виводити всю кавалерію в поле, а поки кинути до греблі найближчі піші частини.

Радзівілл залишився на греблі, яку в цей час обсаджувала венгерська піхота в команді капітана Юшкевіча, і почав готувати переправу до бою.

Нараз у литовському таборі знявся великий сполох. Ворога чекали з Півночі, він налітав із Півдня.

По цілому полю, зо всіх напрямів до табору бігли литовські польові чати

— „und stellete sich die Armee“ — ***).

І в цю мить, коли польська піхота капітана Подлецького добігала до греблі, з дальніх перелісків вискочили перші козацькі лави...

Бій під Лоєвом.

Ішли довгими, широко розгорненими лавами з голосними бойовими криками — „mit grossem Geschrey“—й, спустившись у широку надрічну долину, знялися в карєр — „in höchster force“. —

Правофлянкові лави Київського кінного полку хутко окреслювали напрям уздовж брагинського тракту на греблю.

І вмить, коли перед лавами блиснула річка, ліве крило Української кінної армії на широкому атаковому алюрі — раптом почало міняти фронт: — лівим крилом полками вперед!

Лави вмить розірвалися й хутко на заїзді заскакували одна за одну, а в цей час чолові лави Київського кінного полку вже ураганом налітали на греблю...

---

*) — „яка (Литовська армія) вже від кількох днів чекала на ворога і стояла готовою в бойовому порядкові“. „Th. Eur.“

**) — „дати наказ, щоб робота на валах якнайскорше була закінчена“. Ibidem.

***) „і приєднувалися до армії“. Ibidem, стор. 816.

І тут о 9-й годині ранку дня 31 липня (21 липня ст. ст.) 1649 р розпочався бій Української кінної армії під містом Лоєвом...

І грім цього бою голосною луною розійшовся по далекому точасному світові...

Чолові лави Київського кінного полку литовська піхота зустріла шаленим гарматним та мушкетним вогнем. Викликало це страшне спустошення в передніх рядах. Литовська артилерія громила далі— греблю застилали гори козацьких трупів. Чоло миттю було збите, вся сила кінного удару була страчена.

Але раптом Київський кінний полк вихрем злітає з коней, одні зараз же кинулися по греблі до штурму, другі у вилозі греблі хутко почали окопуватися, бо

— „deren jeglicher (козак) eine Schauffel am Sattel führtete" — *).

Одначе з ворожого боку підтягувалися до греблі нові батареї, підбігали свіжі піші частини. Вогонь шалів, і піша козацька атака була також відбита.

Розпочався затяжний, піший бій за греблю. З одного боку громила могутня артилерія, з другого відповідали рідкі мушкетні стріли...

У цей час у повному бойовому порядкові до греблі підійшла вся литовська кавалерія.

Страшні козацькі втрати і викликану цим „Confusion" вирішив використати Радзівілл. Він вирішив перейти в контр-атаку, кинувши до бою свою кавалерію, бо

— „weil die Seinigen nicht weniger als die Kosaken Lust gehabt zu fechten" — **).

Перший пішов до атаки з надворною Радзівілловською легкою хоругвою поручник Лукаш Ходорковський, що перед хвилею повернувся з розїзду й найближче стояв до Радзівілла. Вискочивши на греблю,

— „okrył się on w nieprzyjacielu". —

Хоругву миттю знищили, і сам Ходорковський

— „w pół postrzelony z placu zaraz zjechać musiał" — ***).

Наказний гетьман, спостерігши намір Радзівілла приняти кінний бій, дав наказ — „на коня!", — щоби звільнити пляц ворожій кавалерії.

І тут на пляцу перед греблею розпочався один із цікавих в історії кінних боїв.

Але бій був нерівний, на легкі козацькі полки наскакувала тяжка кавалерія — „найстрашніша зброя й найбільша надія литовського гетьмана", підтримана легкими кінними хоругвами та піхотою.

---

*) — „кожен козак мав при сідлі лопату". „Th. Eur."

**) — „його війська мали не меншу ніж козаки охоту битися". Ibidem.

***) — „напів-пострілений зараз же з пляцу виїхати мусів".

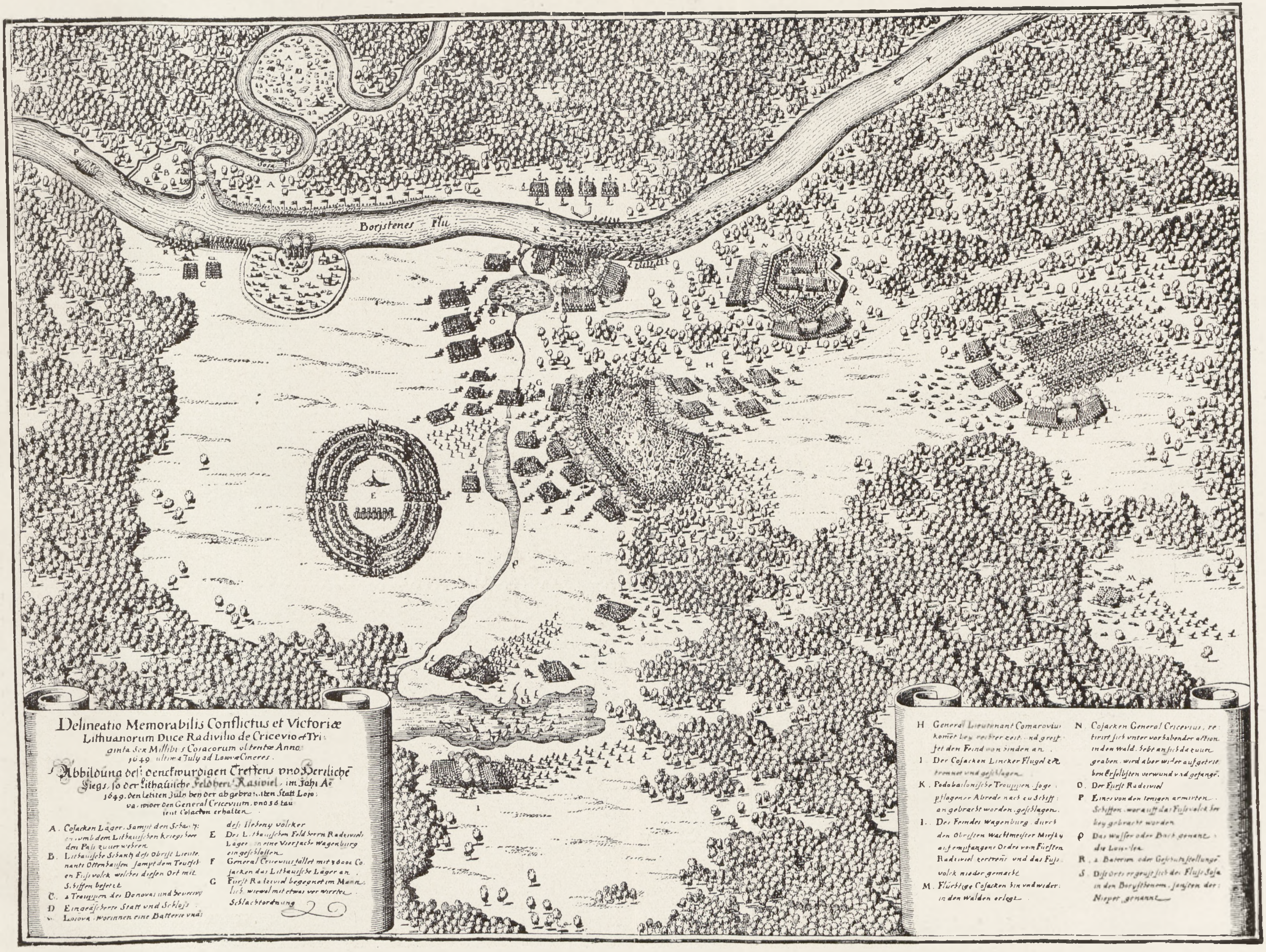

Плян бою під Лоєвом.

Виконав артилерії капітан армії Великого Князя Литовського Криштоф Айгірд. Плян цей у р. 1552 було вміщено в першому виданню „Theatrum Europeaum" і в р. 1663 — в другому виданню цього ж твору (том VI, стор. 816).

Першими йшли тяжкі, заковані в броню гусарські хоругви. Вів їх стольник Великого Князівства Литовського, пізніший литовський польний гетьман, Вінцентій Корвін Ґонсевський, обіч нього йшов Павел Невяровський, поручник гусарськой хоругви воєводи смоленського, знаний войовник того часу.

Легкі козацькі полки, що стояли на місці, зрозуміло, не в стані були стримати шаленого удару тяжких гусарських хоругов, і праве крило Української кінної армії почало подаватись до лісу.

— „Але звідти козаки, — записує В. К. Липинський — майстрі в блискавичному переході від тактики кінної до пішої і навпаки, злетівши з коней, привітали гусарів, що гнали наосліп, градом куль. Здригнулися ворожі хоругви й розірвалися. Згинув поручник Ян Прокульбіцький, під Невяровським та Ґонсевським забито коней, а останнього поранено в ногу. Радзівілл кидає дальші полки до бою. За гусарами йдуть тяжкі німецькі райтарі полковника Райнгольда Тізенгавзена та драґуни майора Нольда, за ними литовська піхота. Проте щастя воєнне, здавалося, залишало литовського гетьмана. Отже, ліве крило Козацької армії вже оточувало литовські частини, що задалеко від греблі за правим козацьким крилом посунулися. Одночасно те праве козацьке крило знову скочило на коні і вже почало атаку ворога з фронту“. —

І надійшла хвилина:

— „Litewskie wojsko rozpędzone uchodziło i już przegrana była, chciała Litwa, otaborowawszy się, do Rzeczycy obronną ręką uchodzić, bo nie rozmyślnie na potencyą kozacką...“ — *).

Надійшла хвилина, коли Радзівілл був розбитий, коли доля нібито ясно усміхнулася Україні, але...

— „Lecz Pan Bóg, który upadających dźwiga, hardych popycha, już przegraną litewskiego wojska podźwignął małym przypadkiem...“ — **)

надійшла друга зла хвилина, що й вирішила долю цієї лютої боротьби, хутко схиливши шалю перемоги на бік Радзівілла.

— „Da dann Gott ein besonderes Wunder erwiess“ — записує „Th. Eur.“ — що означає дослівно — „але тоді Бог виявив особливе чудо“,

---

*) „Литовське військо збите відходило, і програна була (вже очевидна); хтіла Литва оборонним табором до Річиці з боєм відходити, без розмислу на потенцію козацьку“. „Historja panowania Jana Kazimierza“. Wyd Raczyńskiego. Poznań 1840, стор. 93.

**) „Але Господь Бог, що подносить тих, що падають, і гордих низвергає, вже (очевидну) програну війська литовського підніс через малий припадок“. Ibidem.

або як трохи обережно записує у своїй реляції Радзівілл:

— „w tymże momencie za osobliwą sprawą Bożą ..“ —

З боку Брагина поверталися вислані, як знаємо, на „rekonesans“ литовські кінні корпуси полковника Самуїла Коморовського та рітмайстра Павловського *). Зачувши здалеку грім та крики бою

— „alarmen und das unsägliche Geschrey“ — **)

і, зручно оминувши козацький табор, що повільно посувався, полковник Коморовський приспішив на допомогу й підійшов якраз на ту хвилю, коли, розбивши литовську кавалерію, козаки лавою заганяли її на греблю.

Свіжі литовські корпуси, силою до 3,000 коней ***), на шаленому карєрі ударили по козаках із запілля. На пляні момент підходу полковника Коморовського означено літерою „Н“.

Молоді кінні українські полки, що творили ліве крило армії, не витримали шаленого удару. Зачувши допомогу, на це крило обернувся стольник Ґонсевський зі своїми тяжкими гусарами, драґунами Ґротіуса, Нольда, хоругвами Курпського, Мелешка і т. д.

Узята в два вогні, Українська кінна армія (на пляні означена літерою Е) розірвалася на дві частини. Ліве крило її було розбите вщент. Поодинокі сотні цих полків відступили до перелісків, у горішню частину річки Лоївки і там завзято відбивалися від ворога. На пляні бої цих сотень означені літерами „І“ та „М“.

Правий флянк Української кінної армії, що його творив Київський кінний полк і де особисто перебував наказний гетьман, не тільки витримав, але навіть відбив ворожий удар із запілля. Не зважаючи на повторні атаки, що їх провадили: з одного боку сам Радзівілл із бувшими при ньому райтарами та усією піхотою (на пляні літера „G“), а з другого боку райтарі та драґуни Коморовського (літера „Н“), Київський кінний полк, обернувшись запіллям до лісу, почав відворот у напрям на Дніпро, до лісу.

Грізно й одважно відходив Київський кінний полк, трупом своїм застилаючи шлях свій. Ні вогонь німецької піхоти, ні шалені наскоки райтарів не в стані були його розірвати. Відходили крок за кроком до лісу...

---

*) Тут лишаємо незясованим питання зєднання корпусів Коморовського та Павловського. Польсько-литовські історики: Коховський, Котлубай (за Маліновським), Кояловіч твердять, що ці корпуси зєдналися десь під Брагином, себто Павловський мав зробити марш по тракту на Бабицю, потім на Брагин. „Th. Eur.“ та реляції згадують лише Коморовського. Факт той, що корпус Павловського приймав участь у бою під Лоєвом, і, на нашу думку, він підійшов з боку Річиці, теж приблизно в мент прибуття Коморовського. Сумнівно, щоб Павловський міг зробити такий марш: Річиця—Бабиця—Брагин—Лоїв.

**) — „сполох і нестямний крик“.

***) Ця цифра складається: корпус Коморовського 1,200 чол. плюс Козацький полк (300?) плюс корпус Павловського 1,000 чол. плюс якісь частини посполіті з Річиці.

Нараз — наказний гетьман дав наказ: — Стій!

І до загального подиву й здивовання литовців:

— „We ćwierć najdalej godzinie: — zasiek i tabor rzucił potężny w lesie gęstym“ *) (на пляні літ. „N“).

— „Lasem i chróstem przeplatając osieczonym, okopał się, trupy ludzkie i konie zabite, za zasłonę sobie kładąc...“ — **)

Забивали коні, трупами своїх товаришів мурували вали, будували останню фортецю — тут вирішив боронитися наказний гетьман до останньої краплини крови, тут трупом своїм вирішив стримати Литовську армію й не пустити її в Україну.

Здивований подібним маневром наказного гетьмана, Радзівілл перші хвилини не знав, що має робити далі і, нарешті, замість того, щоб зараз же кинутися на лише окреслені козацькі вали,

— „der Fürst stellet sich von newem in bataille und wolte erwarten, ob der Feind aus dem Wald, was weiters tentiren würde“ — ***).

Бій нараз перервався. Козаки хутко закопувалися в землю — напроти в повному бойовому порядкові стояла Литовська армія й дивилася на це.

Минув якийсь час, коли до литовського гетьмана прилетів гонець із донесенням від полковника Оттенгавзена, що нові ворожі сили „в значній кількості“ переправляються через Дніпро.

Радзівілл шле наказ полковникові Оттенгавзенові залишити в укріпленню („В“) лише чотири компанії, а зі всією останньою піхотою зараз же переправлятися на правий беріг.

Стражникові Мірському наказує атакувати козацьке укріплення в лісі, щоби стримати наказного гетьмана на місці, а сам із частинами полковника-ляйтенанта Ґансгофа кинувся до Дніпра.

Форсування Дніпра Чернигівським полком.

Полковник Подобайло, що, як знаємо, стояв за Дніпром, довідавшись раптом про бій, на який згідно з попереднім наказом чекав уночі, почав хутко поспішати, щоби подати допомогу наказному гетьманові.

Приготування до переправи, причалювання човнів, посадка, як і сама переправа через шалену в тому місці бистрину Дніпрову забрали багато часу, а, головне, були вчасно помічені німецькою піхотою, що обсаджувала укріплення при гирлі р. Сожі.

До форсування Дніпра полковник Подобайло призначив половину Чернигівського полку під командою сотника Горностая та його

---

*) — „За чверть, щонайбільше, години:—„засіку й окріп могучий (поперед себе) в лісі густому викинув“. Реляція Радзівілла.

**) — „Деревнею та хворостом порубаним переплітаючи, окопався, трупи людські та коней забитих, кладучи собі за заслону“. Ibidem.

***) — „князь поставив своє військо знову у бойовий порядок і хотів вичекати, чи не почне ворог щось робити з лісу“. „Th. Eur.“

замісника сотника Антона Марка, а сам з другою частиною полку залишився в укріплення, щоби стримати можливий напад німецької піхоти з укріплення „В“.

Перепливши Дніпро проти гирла р. Лоївки, човни Чернигівського полку почали приставати до правого берегу в той час, коли бій під Лоєвом був вже, власне, вирішений. Лівого крила кінної армії вже не існувало, а праве під особистою командою наказного гетьмана було в стані лише боронитися за наспіх насипаними валами, стримуючи атаки, що провадив тепер стражник Мірський.

Приставши до берега, сотні Чернигівського полку в ту ж хвилю кинулися вбрід через Лоївку просто на литовський табор —

— „und befande (Радзівілл) dass der Feind gegen dass Läger avancirte...“ — *)

Але в цей час на них вже неслася литовська кавалерія.

З Півдня атаку вів полковник-ляйтенант Ґансгоф із драґунами та пішими частинами: майора Жаспера, капітанів: Больта (раненого тут) Роппа, Монґомері, Віберґа, а з Півночі з райтарами налітав сам Радзівілл.

На пляні хвилина бою на березі Дніпра означена літерою „К“. Під літерою „О“ — атака Радзівілла, праворуч видно бойовий порядок полковника Ґансгофа.

На березі Дніпра розпочалася люта січа. Литовці також терпіли великі втрати, але:

— „tym odważniej z jazdą wespół następowali, aż nieprzyjaciela w Dniepr wparli tak, iż czółnów chybiwszy wpław iść musiał i nam wesołe wystawił spectaculum (в німецькій реляції „Th. Eur.“ також ужите таке речення — ein erbärmlich Spectacul anzusehen gewest) — kiedy 3,000 najmniej (?) z samopałami i inszym orężem pławiło się; jeden drugiego topił, a piechota gęsto ognia dawała, tak, iż ledwo 300 na swój brzeg wypłynęło“ — **).

Нещасний бій Чернигівського полку кінчився хутко — старий Дніпро багато поніс козацької крови...

---

*) — „і побачив (Радзівілл), що ворог проривається до табору“. „Th. Eur.“, стор. 816.

**) — „тим одважніше, спільно з кіннотою наступали; аж поки ворога до Дніпра не приперли так, що він, не натрапивши на (свої) човни, вплав мусів іти, і нам веселе виставив видовисько — коли щонайменше 3,000 (?) з рушницями та іншою зброєю гинуло — один одного топив, а піхота густо по ворогу огнем била, так, що ледве 300 на свій берег перепливло“. З реляції Радзівілла. Щоби мати уяву, в якій мірі німці намагалися збільшити число Української кінної армії в бою під Лоєвом, наведемо уривок опису цього менту по „Th. Eur.“:

— „so dass es ein erbärmlich Spectacul anzusehen gewest, in dem sich solcher gestalt bey vierdthalb tausend Mann ersäufft; den so viel seynd, der Gefangenen aussage nach, dieser Leute gewesen; und seynd kaum hundert davon ans Ufer kommen“. —

Отже по „Th. Eur.“ виходить, що сила форсовочного відділу Чернигівського полку виносила 4,500 чол. — урятовалося лише 100 чол. Радзівілл, згідно

Розгром козацького табору.

Під цей час, коли хвилі Дніпрові хоронили козацькі трупи, один зрадник, якийсь шляхтич із Київського полку, перебіг до литовців і, рятуючи свою шкуру, оповів Радзівіллові, що:

— „на допомогу тому зрадникові Кричевському надходить табор...“ —

а в ньому 4 гарматки та гірстка змордованої тяжким маршем піхоти.

Радзівілл дає наказ стражникові Мірському атакувати табор, а сам залишається тепер пильнувати укріплення наказного гетьмана.

Стражник Мірський зі своєю власною гусарською хоругвою, райтарським полком Тізенгавзена, драґунами Нольда, Віхмана, татарськими сотнями Романовського й Карашевіча та двома литовськими козацькими хоругвами рушає назустріч козацькому таборові.

з вище наведеним уривком реляції, подає на 3,000 чол. Отаман Седнівської сотні (Чернигівського полку) Ясько Трухомовка, захоплений на цьому березі у полон, у своєму зізнанню подав силу форсовочного відділу на 3,000 чол., а всього в Чернигівському полку на 6,000 чол. Треба думати, що Трухомовка, зрештою, мусив, як старшина, знати, скільки їх перевезли на цей беріг і скільки було взагалі людей у Чернигівському полку, безумовно, оскільки й ці цифри не є перебільшені при допиті. Далі по словах Радзівілла на свій беріг випливло 300 чол., німці говорять про 100 чол.

Тут порівняємо також загальну силу Української північної армії (кінна армія + Чернигівський полк), згідно з литовськими та німецькими джерелами.

Радзівілл подає: Кінна армія = 10,000 чол. + Чернигівський полк (3,000 + 3,000) 6,000 = 16,000 (з них у бою взяло участь: 10,000 + 3,000 = 13,000).

Німці в „Th. Eur.“: Кінна армія = 16,000 + Чернигівський полк 6,000 = і на ґравюрі з невідомих причин і розрахунків виходить цифра в 36,000 козаків.

Що подання Радзівілла можна признати загально можливими — підтвердимо їх третім джерелом, що, безумовно, заслуговує на довіря, яко джерело, наразі безстороннє. Путіловський воєвода, повідомляючи царя про таку велику подію — бій под Лоєвом — пише:

— „тѣ полковники (Кричевський та Подобайло) съ Черкасы на гетьманскихъ Родивиловыхъ людей приходили; и былъ де Государь, межъ ими бой большой и Родивиловы де Государь люди на томъ бою Черкасъ побили тысечь съ пятнадцать и отъ города де Государь Лоева Черкасы пошли прочь...“ —

Акты Ю. З. Р. 1649. Августъ. 5. № 268.

Отже за Радзівіллом: усього в Українській північній армії було 16,000, москалі подають на 15,000—себто цю цифру можна признати можливою. В бою приняло участь 13.000 чол. Сила Литовської армії (без Річицької залоги) виносила 8,600 — 9,000 чол. Але, залишаючи питання озброєння і т. д., цю цифру треба розуміти, яко суму реґістрових салдат (бойців) Литовської армії, без озброєної челяді, конвою окремих великих панів і т. д. З другого боку, литовці говорять, прикладом, про кінну армію, що вона мала 10,000 чол. — а скільки в цьому числі було „української челяді“ — і скільки дійсно козаків? Отже в Українській армії було також досить панів і навіть великих (сотник Горностай), а в Київському полку було багато шляхти, що також мала свою „челядь“. Т. ч. при порівнянні цих двох цифр 13,000 та 9,000 (помимо питання озброєння) треба також мати на увазі й останнє.

Остаточно, як згадувалося вище, силу кінної армії можна буде установити, зробивши відповідні виміри на місцевості маршу та бою. Тут ми не вважаємо за потрібне обговорювати та детально наводити подання пізніших польсько-литовських істориків, що нараховували в кінній армії 40,000—300,000—і нарешті 400,000 чол.

За ним за здобиччю побігла вся „лужна челядь".

На відстані одної чвертьмилі литовці побачили козацький табор. Попереду табору в колоні йшла козацька піхота. Німецька піхота зробила засідку — „an einem bequemen Ort" — і зустріла козацький табор —

— „ehe als er solches vermuthete" —

сильним мушкетним вогнем

— „mit Mussqueten brav willkommen seyn". —

У той же мент із усією кавалерією вискочив стражник Мірський. Зо всієї сили литовська кавалерія наскочила на передніх

— „mit aller Macht auf die vordersten". —

Проте, не зважаючи на такий шалений удар, головно пікінерів Тізенгавзена, литовці спромоглися лише загнати козацьку піхоту в табор.

Стражник Мірський хутко підтягнув свою артилерію й почав громити табор

— „aus dem Geschütz etlich mal stark geschossen worden" *),

нарешті литовці вскочили в табор і вирубали всю піхоту

— „der Feindes Füssvolk gäntzlich geschlagen". —

А — „czeladź luźna z dragonami wielką moc żywności wzięli" **) —

записує Радзівілл у своїй реляції, бо, очевидно, ніяких інших трофеїв у знудженому козацькому таборі не було.

Цей момент розгрому табору Української кінної армії означений на пляні літ. „L".

Випад наказного гетьмана

Зачувши гарматну стрілянину у південному напрямі, що дала знати про наближення табору та напад на нього, наказний гетьман наказав Київському полкові вийти з укріплення й перейти до контратаки, бо хотів:

— „entweder den seinigen zu helfen, oder dass er (наказ. гетьман) vermeynte, sie würden zu ihm stossen" — ***).

Київський полк, що вийшов у бойовому порядкові, зустрів такий же бойовий порядок Радзівілла, що чекав на нього.

Ліве крило Радзівіллове творили: венґерська піхота капітана Юшкевіча та польська капітана Подлецького; центр—німецька піхота та артилерія в команді полковника Оттенгавзена та ще кілька спішених хоругов, а між ними „osobliwie samego księcia usarska", і нарешті правий флянк — драґуни полковника Донавая.

---

*) — „з гармат кілька разів сильно стріляли".

**) З реляції Радзівілла.

***) — „або допомогти своїм, або, як він (наказний гетьман, думав, вони (табор) будуть пробиватися до нього." „Th. Eur.", стор. 818.

Але, коли наказний гетьман побачив,

— „dass die Wagen der zertrenneten Wagenburg schon fortgangen“ — *)

і битися з переважними силами ворога на полі з одними шаблями є річчю безцільною, дав наказ козакам відійти назад в окопи.

З обох боків почали хутко готуватися до останнього бою. Радзівілл стягнув до козацького укріплення всі свої частини та всю артилерію. Цей останній бій мав закінчити його славний переможний день.

Останній бій наказного гетьмана.

— „На схилі палкого дня липневого—записує В. К. Липинський—розпочався останній, найлютіший, найкривавіший бій. Групу недобитків Кричевського... що тілами своїх товаришів та трупами своїх коней опоясалася, щільно облягло все литовське Радзівіллове військо. До останнього штурму рушили всі: німецька, венґерська, польська піхота, пішли німецькі райтарі й драґуни; пішли спішені легкі хоругви, й навіть товариство гусарське... позлазило з коней і під командою Кристофа Котовського добивати ворога з цілим запалом рушило.
Але даремними були страшні потуги та вся фурія розлютованих Радзівілловських жовнірів.
Шалена відвага та залізна воля Кричевського з валів мертвих трупів твердиню нездобутню створила“. —

— „Więcej dwóch godzin szturmowali, ale taborowi potężnemu z wielkim podziwieniem tak artificiose i potężnie w jednym momencie zrobionemu radzić nie mogli...“ — **).

— „Tapffer gewehret — записує „Th. Eur.“ — gantz desperat fechtete“ — ***).

Нарешті, коли Радзівілл побачив,

— „dass diss Orts viel Volcks verloren ging“, — ****)

та що—„so viel Officierer und vornehme Capitaine umbkommen,“—*****)

а саме: загинув один із визначних литовських вояків Кристоф Котовський, загинули найкращі офіцери: Тізенгавзен, Ропп, Віхман, Пшипковський, Больт, Юшкевіч, загинули всі молодші офіцери полковника Донавая й багато ще інших; коли Радзівілл побачив, що

— „dass Füssvolck alle Kugeln verschossen hatte“, — ******)

---

*) — „що вози розбитого табору розтаскуються“. „Th. Eur.“

**) — „більше двох годин штурмували, але могучому окрінові, що на превелике здивовання так по-мистецьки й могучо в одному моменті збудованому, — зарадити не могли“. З реляції Радзівілла.

***) — „Хоробро боронилися — билися розпачливо“. „Th. Eur.“

****) — „що на цьому місці так багато людей загинуло“. Ibidem.

*****) — „так багато офіцерів, відомих капітанів загинуло“. Ibidem.

******) — „що піхота вистріляла всі патрони“. Ibidem.

а на всю артилерію залишилося лише дві бочки пороху, — тоді він наказав:

— „mit dem Stürmen innen zu halten“ —*).

— „І сталось те,— записує В. К. Липинський — що вождь український на військовій нараді товаришам своїм приповідував. Атака легкої кавалерії — як це й було передбачено — була відбита, але лютий цілоденний бій і нарешті штурм нездобутих козацьких шанців сили литовського війська цілковито вичерпали“ —

Так — повторюючи слова наказного гетьмана — „погралися“ козаки з Литовською армією, та так, що вже Радзівілл не був у стані не то, що обложити окривавлених, змордованих і вже майже цілковито беззбройних козаків, але навіть не наважився залишити чати.

Литовській армії наказано було відійти зовсім за Лоївку—в табор! І для того, щоби навіть у таборі почувати себе безпечніше, Радзівілл наказав підпалити околичні села, стоги хліба та сіна, щоби освітити цілу місцевість.

Так закінчився бій під Лоєвом. В останньому, лютому бою був тяжко поранений наказний гетьман України — Михайло Кричевський. Одна куля вдарила в обличчя під праве око й вийшла в шию, друга пройшла нижче серця. Втрати козацькі не відомі—але море крови, що затопило шанці, можна собі уявити.

Уранці, підтягнувши свіжі частини з Річиці, Радзівілл мав на думці закінчити штурм.

— „Але Кричевський — пише далі В. К. Липинський — не дав йому й того останнього тріюмфу.
Отже завдання вождя було виконане.
Приятель і права рука гетьмана України виконав даний йому наказ. Він бачив, що Радзівілл після сьогодняшнього бою йти далі на Київ не в стані.
Сам тяжко ранений, болем — огневицею траплений — у майбутнє думою цілою полинув і мислив, що віддавати ще ранком на згубу людей, що Україні та гетьманові придатися можуть, буде з боку його—вождя—цілковито непотрібним марнотратством.
І тоді, коли ніч темним серпанком бойовисько окрила, коли змучені лютою, цілоденною битвою вояки порятунку від гетьмана свого наказного домагатися стали, — не відповідав він уже гострим—як давніше бувало—бойовим наказом, не стримував могутнім словом гетьманським своїх бойців на місці — табор опустити дозволив...
І взяли „молодці“ свого гетьмана на руки, на ношах його бережно поклали, на Україну з собою хотіли занести...

---

*) — „штурм припинити“. „Th. Eur.“

Але — заледве окопи минули — вождь раптом казав ноші на полі поставити і... поблагословив ряди козацькі...

...Далі з ними йти не хотів...

Бо може згадав в огневиці, що Радзівілл наздогін за ним рушить... бо може... жаль йому окопів стало, що в них слава його велетенська лишилася, і відчув, що в боротьбі за укохану справу вийти з поля битви живим не є в стані...

Досить, коли з приятелем, молодим Шапкою-Хотольським, що вже конав, сам на полі залишився...

А обіч нього лежала його нездобута твердиня, українським трупом мурована, полумям палаючих сел околичних осяяна...“ *)

У литовському таборі біля намету Радзівілла зібралася вся армія, й у тиші кривавої ночі розляглася пісня вдячности:

„Te Deum laudamus“.

І, павши навколюшки, співали всі — записує „Th. Eur.“ — дисиденти й католики.

А на полі, під стогін та скарги полеглих, під згуки ворожої тріюмфальної пісні, у змученій окривавленій душі наказного гетьмана підіймалося страшне питання: — Чому все це так сталося?

Смерть Наказного Гетьмана України полковника Михайла Кричевського.

Ранком дня 1 серпня з литовського табору на розвідку виїхав рітмайстер Смольський. Здивований мертвою тишею, а остерігаючись якоїсь засідки, він обережно збижався до козацьких шанців.

Виявилося, що шанці пусті. Дав знати Радзівіллові. З наказу Радзівілла з табору з райтарами вискочив стражник Мірський, за ним висипала сила мародерів. Але в козацьких шанцях

— „nichts gefunden, alls eine grosse Menge todten und verwundeten“ — **).

Нараз недалеко від шанців на полі побачили ноші, на них непритомного наказного гетьмана, а обіч нього напівмертвого молодого сотника Шапку-Хотольського, сина в цілій Литві знаного й поважаного войського вітебського. Під час останнього штурму гарматним стрілом йому відірвало ногу.

Мародери враз облупили ранених. Наказному гетьманові накинули на плечі якусь обідрану кожушинку, непритомному скрутили путами руки й повезли до литовського табору.

---

*) „Z Dz. Ukr.“, стор. 457.

**) — „не знайшли нічого, окрім сили трупів та поранених“. „Th. Eur.“, стор. 818.

— „В таборі литовському, вкритий ранами, зі скрученими руками вождь український виявив себе сильнішим від тріюмфатора-переможця — записує В. К. Липинський. — Узятий до неволі, він жадних потрібних ворогові відомостей не дав...“ —

— „To tylko – пише Радзівілл у реляції—przyprowadzony do obozu, powiedział, że najdalej za tydzień 30,000 kozaków i 15,000 tatarów od Chmielnickiego przyjść do niego miało“. — *).

— „Радзівілл сподівався,—пише далі В. К. Липинський—що від наказного гетьмана, який був — „w wielkiej u Chmielnickiego konfidencyi “**), отримає всі відомості про заходи та наміри гетьмана українського. Листи Хмельницького та польських сенаторів коронних, при Кричевському знайдені, стверджували, що про ті заходи він — „dostatecznie bez pochyby wiedział“ ***), що найважніші політичні пляни мусіли бути йому відомі. Через те на зізнання вождя козацького Радзівіллові надзвичайно залежало“. —

Радзівілл наказав своєму надворному лікареві вжити всіх заходів, щоби затримати безпритомного наказного гетьмана при житті.

Сотник Шапка-Хотольський за кілька годин сконав. Наказний гетьман мучився в огневиці ще два дні.

У хвилях, коли дещо приходив до себе, до нього збігалися його давні знайомі, шляхтичі з Литовської армії, нагадували йому:

— „szlachectwo, stan i pierwsze zasługi“ — ****).

— „Йому, — говорить В. К. Липинський — що, ідею визволення України покохавши, своє життя й славу на вівтар тої ідеї склав — і пригадували ті... що перед місяцями, через те, що їм не виплачено було належного жолду, битися не хотіли й конфедерацією загрожували...“ —

— „Tylko ramionami wzruszał“ — записує реляція.

Бо не про „szlachectwo“ та „pierwsze zasługi“ думав наказний гетьман, мучили його інші тяжкі думи...

— „Піднесена огневицею уява збільшувала поразку до неймовірних розмірів. Хворому тепер почало здаватися, що гетьманом довірене військо змарнував, що та страта непоправна, що перед Україною... тяжко завинив.
І та уперта дума — не про свою долю особисту, а про долю укоханої мрії—стала єдиною нудьгою останніх хвилин життя того незвичайного чоловіка...“ — *****)

---

*) — „і тільки після припровадження до (нашого) стану сказав, що найдалі за тиждень 30,000 козаків і 15,000 татарів мали до нього від Хмельницького надійти“.

**) — „у великому довірі у Хмельницького“.

***) — „досить і неомильно знав“.

****) — „шляхетство, стан і попередні заслуги“. З невідомої реляції.

*****) В. К. Липинський: „Z Dz. Ukr.“, стор. 463.

— „Nie tak dalece z postrzału (acz i ten pod oko szkodliwe zadany nie dał mu żyć długo) — записує Радзівілл у реляції — jako z desperacji, wpadł w gorączkę...“ — *)

У ту хвилину, коли притомність поверталася до нього, наказний гетьман із жахом хапав себе за голову й у божевільному сумові шепотів:

— „Чи ж то жарт, стільки війська покласти...“ **)

А коли знову впадав у непритомність, страшенно (rasend) кричав:

— „Турки, татари!—бийте, бийте—не шкодуйте нічого...“ — ***)

На третій день наказний гетьман почав конати:

— „a kiedy go pytano, — записує реляція — jeżeli chce popa — odpowiedział: „Trzeba tu czterdziestu popów“. — Więc księdza? — „Wolę, — prawi — wiadro wody zimnej“. — A wszystko wzdychając i za łeb się rwąc ingeminabat—te słowa: „Albo to lada co 30,000 ludzi stracić“ — ****).

Помер Михайло Кричевський, наказний гетьман України, у страшних душевних муках дня 3 серпня (24 липня ст. ст.) 1649 року на руках полоненого козацького старшини, правдоподібно, писаря Невмерицького *****).

— „Помер — пише В. К. Липинський — до останнього дхнення незламаний, у закохану мрію задивлений, думами вождя цілковито захоплений“. Помер:

— „non rebellionis pudore, sed amissi exercitus dolore plenus“—

— „не чинів бунтівничих жаліючи, але над стратою війська боліючи“ — як записав тогочасний польський дієписець.

Могили під Лоєвом. У полон литовці забрали всього: „pięćdziesiąt i kilka“ чоловік, головно, з Овруцького, Чорнобильського та Чернигівського полку. Старшин серед них знаємо лише трьох: Іван Невмерицький—„szlachcic z pod Owrucza ze wsi

---

*) — „Не так сильно од самої рани (хоч і вона, під око задана, не дала б йому довго жити), — як з безнадійної розпуки, впав у гарячку“.

**) — „So recht ist das Schertz, etlich dreyssig tausend Mann zu verlieren?“

***) — „Ihr Türcken und Tartaren, Schlaget zu, Schlaget zu und schonet nichts“. „Th. Eur.“, стор. 818.

****) — „і коли його було запитано, чи не хоче попа, відповів: „Треба тут сорок попів“. — То, може, ксьондза? — „Волію—каже—відро зимної води“.— А весь час зідхаючи і за чоло себе хватаючи, такі повторював слова: „Але ж бо то 30,000 люду стратити!... —

*****) Цікаво, як оповідає Костомарів про смерть наказного гетьмана:

— „Онъ былъ так храбръ, так внушалъ къ себѣ уваженіе, что литовскіе начальники, окруживъ, ласкали его; сам Радзивиллъ изъявилъ сожаленіе и просилъ, чтобы онъ не боялся, но Кричевскій бросилъ на нихъ презрительный взглядъ, отвернулся и началъ биться головой о дерево и такъ испустилъ духъ“. „Богданъ Хмельницкій“, стор. 329.

Lewkowicz"— писар Овруцького полку; Микола Бруяка, теж — „szlachcic powiatu Owruckiego" — (брат полковника Овруцького полку), писар полкової сотні того ж полку, і нарешті: Ясько Трухомовка — отаман із Седнівської сотні Чернигівського полку. Зізнання цих старшин і були одним із головних джерел при дослідженні цієї події.

Вислані після бою литовські розїзди привели ще кількох полонених, вони й зізнали, що:

— „siła attamanów, assawułów, setników zginęło, z których niektórych w zasiekach i taborach, które za następowaniem naszych porobili, zgrzebli sami, co i po mogiłach gęstych na tychże miejscach znać dobrze..." —*)

Усіх полонених, по суворих звичаях тогочасних, скатували. На ґобелені (про нього будемо говорити далі, в розділі „Памятки бою під Лоєвом"), ориґінал якого має бути в Промисловому Музеї в Кракові, вгорі у правому кутку можна бачити, як полоненим козакам відрубують голови.

З цілої місцевосги Радзівілл наказав стягнути всі трупи й викопати для них могили. Накидали 16 великих могил—(16 grosse mächtige Gräber) — а наказному гетьманові, по старому козацькому звичаю, литовський гетьман наказав насипати окрему

— „dem Krzyczewsky aber ein absonderliches — записує „Th. Eur." — und zwar vor allen andern das kantbarste" —**).

На тій великій козацькій могилі стояв хрест, а на ньому було написано:

Krziczevius
Cosacorum rebellium Dux.

Могила Наказного Гетьмана Кричевського під Лоєвом. Фраґмент із ґобелену.

(Докінчення буде).

*) — „Сила отаманів, осавулів і сотників загинуло, декого з них вони самі поховали по засіках та окріпах, що супроти наших переслідувань поробили, що добре знати по густих могилах, які на тих місцях є".

**) — „...а Кричевському окрему (могилу)—а саме, між усіма іншими найвидатнішу".

Генеральн. штабу генерал-поручник **Петро Єрошевич**.

Командир 12-ої пішої дивізії. Командир 2-го Подільського корпусу. Командир Північної дивізії. 2-й Віце-Міністр Військових Справ. Генеральний Інспектор Армії.

Генерального штабу генерал-хорунжий **Віктор Кущ.**

Начальник штабу 1-го Дієвого корпусу. Начальник штабу Північної дивізії. Начальник штабу Запорозької групи. Генерал-квартирмайстер штабу Дієвої Армії. 2-й генерал-квартирмайстер Головного Управління Генерального Штабу. Начальник Генерального Штабу.

В. САВЧЕНКО
Генерального Штабу полковник.

Український рух у російських частинах

у 1917 та 1918 р. р. *)

Російська армія в кінці світової війни в своєму складі мала одних тільки піших дивізій біля 200 **), а коли взяти під увагу інші роди військ і взагалі простежити за цим рухом у різних залогах колишньої Російської Імперії по запасових військах, то, на жаль, прийдеться констатувати, що до цього часу надруковано про український рух у колишній російській армії хіба яких з 1—5% з того, що варто було б занотувати; решта ж лишилося в памяті живих свідків — учасників тих подій, а память із кожним роком нам зраджує, багато цікавих подробиць і фактів забувається. Кожного року число тих свідків—учасників зменшується; старі рани та хвороби, еміґрантські щоденні злидні та й, зрештою, самі літа — до зменшення цього спричиняються.

Ми вже робили спробу висвітлити в збірникові „За Державність" ч. І значіння цього руху, а тому повертатись до цього питання в цій праці не будемо.

Хто брав активну участь в українському русі в російській армії, чи навіть кожний український патріот, що перебував у той час у ро-

---

*) Під українським рухом у російському війську треба розуміти прояви українського життя, в якій би формі воно не виявилось.

Українізація — це тільки частина українського руху, поступове перетворення російської військової частини на українську.

За часів Керенського українізацію переводилося згідно з наказом Головного Командування, а після приходу до влади большевиків — революційним шляхом. Як у першому, так і в другому випадкові—з ініціятиви українців.

Український рух, можливо, за деякими винятками, охопив усю російську армію (за часів світової війни було покликано до зброї різних національностей 15,378,000 чоловік).

Українізованих корпусів було, приблизно, 3—5. Мені відомі XX-й корпус на чолі з генералом Бредовим і XXXIV-й корпус на чолі з генералом П. Скоропадським.

**) У мирний час—70 піших дивізій, 18 стрілецьких бриґад та 24 корпусних дивізій і 8 окремих кінних бриґад.

З оголошенням загальної мобілізації в 1914 р. — 114 піших та 28 кінних дивізій, а в 1916 р. народилися ще нові дивізії (3-ї черги).

сійській частині, повинен занотувати про цей рух або попросити' щоби хтось другий записав, коли з якої-будь причини не може того зробити сам, переповівши про перебіг того руху в його колишній частині.

Покладатися на те, що колись знайдеться в архівах багато документів про цей рух — було б помилкою.

Майбутній історик українського руху в російській армії буде, на нашу думку, головним чином базуватися на записаних споминах. Поперше тому, що цей рух переважно провадився словом і чином; подруге, що світова й громадянська війна *), мабуть, знищили й те, що в якійсь, може, незначній долі досталося було на папір.

Отож, про цей рух майбутній історик буде черпати відомості із записаних споминів свідків—учасників того руху, якщо вони чесно виконають перед нашою історією свій обовязок.

Ми повинні записати для наших нащадків все, що має хоч найменшу історичну вартість. Кожна риска, що допоможе майбутньому дослідникові правдиво висвітлити нашу епоху, цінна. Хто про це забуває, той робить злочин перед нашої історією.

Український рух у 14-й кінній дивізії **).

Цю дивізію російська революція 1917 р. застала на позиції в районі острова Глаудана (р. Зах. Двина), що лежить приблизно за 20 верстов на півн.-захід од м. Двинська.

14-та кінна дивізія входила до складу XII-ої армії й на початку революції була розположена на лівому крилі цієї армії.

До складу 14-ої кінної дивізії входили полки: 14 драґунський Малоросійський, 14 уланський Ямбурзький ***), 14 гусарський Митавський і 14 Донський козачий. У дивізії були салдати різних національностей, а найбільше—українців. У 14 уланському Ямбурзькому полку українці були головним чином із Київщини й Полтавщини, менше—з Чернигівщини та Харківщини.

Почався український рух у 14 уланському Ямбурзькому полку таким чином: у штабі полку були свідомі українці — урядовець із Харкова і два писарі. Один із писарів походив із м. Лубень на Полтавщині, а другий—із Київщини. Писарі були з освітою; один із них—син священика, скінчив семінарію. Оці троє людей почали освідомлювати й організовувати салдат — українців. Таким чином український рух у полку почався зі штабу полку. Спочатку півофіційно: з відома командира полку полковника Скуратова ****) було дозво-

---

*) Тернопільський прорив німцями в червні 1917 р., прорив німцями ризького фронту в двадцятих числах серпня (стар. стилю) 1917 р. та інші події.

**) Записано зі слів сотника Армії У. Н. Р. Василя Шульги, що в той час перебував у складі 14-го уланського Ямбурзького полку.

***) Малоросійський полк напередодні світової війни постоював у м. Каліші, Ямбурзький — у Кельцях.

****) Полковник Скуратов говорив із українцями московською мовою, але не тільки симпатизував, а й активно допомагав і не раз висловлювався, що він — теж українець.

лено уланам-українцям перший раз зібратися на віче; пізніше українці збиралися кожний раз із оголошенням у наказі по полку.

Перші три місяці після революції 1917 р. відкритого українського руху в полку не було помітно. Можливо, що в перші дні революції організатори не раз обмірковували між собою справу й поступово підготовляли вояків-українців, а потім, коли наспів слушний час, вже одверто виявили своє обличчя. Тільки в червні місяці було заманіфестовано перед москалями й салдатами інших національностей, що перебували в той час у полку, що українці належать до одного народу, а тому мають ще й свої, виключно українські справи й цілі.

Український рух у 14-му уланському Ямбурзькому полку особливо став помітним після першої конференції делеґатів-українців північного фронту, що відбулася в червні місяці в м. Пскові, де стояв штаб північного фронту. На цьому зїзді були й делеґати від Ямбурзького полку, по одному від кожного ескадрону. Від 3-го ескадрону був п. Шульга. Здається, що були також представники від решти полків дивізії за винятком, звичайно, 14-го Донського полку. На цій конференції був представник із Києва, що давав інформації та привіз багато книжок для вояків-українців. Перепало трохи книжок і на Ямбурзький полк.

З червня місяця в полку, поруч із полковим комітетом, почала функціонувати полкова українська рада. Ескадронних рад не було, а були представники від ескадронів у полковій раді. Головну ролю в українському русі Ямбурзького полку відіграли підстаршини. До большевицького перевороту в Московщині старшини українського походження 14-го кінного Ямбурзького полку стояли від українського руху осторонь.

Коли в Петербурзі большевики зробили першу спробу захопити владу, то туди був надісланий І-й кінний корпус на чолі з князем Долгоруковим *).

Таким чином 14-та кінна дивізія взяла участь у ліквідації першого збройного виступу большевиків у Петербурзі (3, 4 і 5 липня 1917 р.).

3-го липня біля год. 10 ранку дивізія виїхала залізницею з району свого постою, а 4-го ранком вона була вже в Петербурзі.

Після ліквідації цього большевицького повстання 14-ту кінну дивізію було перекинуто до Фінляндії, в район Виборґ — Гельсінґфорс, бо в той час панувала там матросько-салдатська анархія й почали ворушитися фіни.

Дивізія підтримувала порядок і несла охоронну службу.

У двадцятих числах серпня німці повели наступ на XII армію, прорвали фронт та захопили м. Ригу. Дивізію з Фінляндії перекинули на ризький фронт.

Після повороту до XII армії 14 кінна дивізія стала в армійській резерві **). В цьому районі українці Ямбурзького полку вирішили

*) До складу 1-го кінного корпусу в той час (початок липня) входили — VIII, XIV і XVII дивізія.

**) Місцевостей сотник Шульга вже не памятає.

домагатися в начальства, щоб у полку виділити українські ескадрони. Москалі, довідавшись про заміри українців відокремитися, боялися, щоб із українцями не відійшли й ліпші коні, бо українці любили коней і сумлінно за ними доглядали. Тому москалі подали думку тягнути жеребки на ескадрони, що мали б відійти до українців, з тим, щоби коней тих ескадронів, на які випаде жеребок, по ескадронних списках передати українцям, а улани, що побажали б перейти до українських ескадронів, мусіли б переходити до них без коней. Коли довідалися про виділення українських ескадронів улани-українці, то до українських ескадронів зголосилося людей значно більше, ніж на 2 ескадрони. Зголошувалися до українських ескадронів Ямбурзького полку не тільки улани, але й драґуни та гусари з інших полків дивізії, так, що людей вистарчило б і на 4 ескадрони. З причин браку коней багатьом бажаючим довелося відмовити. Жеребок випав на 4-й і 6-й ескадрон.

Після большевицького перевороту, коли на фронті почалася повна анархія, українці 14-ої кінної дивізії вирішили вертатися на Україну, але організовано й зі зброєю. Дивізійної ради не було, і через це на спільній нараді українських представників від полків дивізії було вирішено зформувати з українців 14-ої дивізії — полк і назвати його „1-й український кінний ім. Тараса Шевченка полк". З огляду на те, що в цей час (кінець 1917 р.) 14-й Донський козачий полк пішов на Дін, то український полк уведено до складу 14-ої дивізії, на місце донських козаків.

На початку свого існування 1-й український кінний ім. Тараса Шевченка полк складався з 4 ескадронів і кулеметної команди, а пізніше — з 6 ескадронів. Бойовий склад полку: 700 — 800 шабель.

Потрібні були старшини. Полкова рада звернулася до п. п. старшин 14-го Ямбурзького полку з закликом: хто з них почуває себе українцем, щоб зголосився до полкової ради.

З Ямбурзького полку зголосилося до українського полку 8 старшин-українців. Крім того, зголосилися старшини-українці з інших полків. До українського полку зголошувалися також старшини московського походження, бо бачили в українських ескадронах порядок. Але їх не приймали, бо їм не довіряли. Та були в 14-му Ямбурзькому полку й такі старшини українського походження (вони, як на той час, добре володіли українською мовою, як, наприклад, помішник командира полку полковник Закржевський, родом із Полтавщини), що до полку рідного не зголосилися. Полковник Закржевський згодом десь із полку зник.

Отже, під час вже большевізму революційним шляхом повстав 1-й український кінний ім. Тараса Шевченка полк. До нього увійшли 4 і 6 ескадрон Ямбурзького полку, як 2-а і 3-я сотня цього полку. 1-у сотню складали драґуни Малоросійського полку, 4-у сотню—гусари Митавського полку. З огляду на те, що драґунів було більше, ніж вистарчило б на один ескадрон, то решта драґунів увійшла до 2-ої й 3-ої сотні. 5-а і 6-а сотня склалися з українців VIII і XVII кінної дивізії пізніше, майже напередодні вимаршу полку на Україну.

Генеральн. штабу генерал-поручник **Петро Єрошевич.**

Командир 12-ої пішої дивізії. Командир 2-го Подільського корпусу. Командир Північної дивізії. 2-й Віце-Міністр Військових Справ. Генеральний Інспектор Армії.

Генерального штабу генерал-хорунжий **Віктор Кущ.**

Начальник штабу 1-го Дієвого корпусу. Начальник штабу Північної дивізії. Начальник штабу Запорозької групи. Генерал-квартирмайстер штабу Дієвої Армії. 2-й генерал-квартирмайстер Головного Управління Генерального Штабу. Начальник Генерального Штабу.

На командира полку вибрали командира 14-го Ямбурзького полку полковника Скуратова. Деякий час він був одночасно і командиром Ямбурзького і командиром Шевченківського полку. Але коли про це довідалися москвини, то йому довелося залишити Ямбурзький полк.

По виділенню українців, московські полки 14-ої кінної дивізії мали жалюгідний вигляд*).

У другій половині 1917 р., вже під владою большевицькою, в м. Пскові відбулася 2-га конференція українців—вояків північного фронту. На цій коференції були представники й від 14-ої кінної дивізії.

Зі слів сотника Шульги нижче в коротеньких рисах наводимо деякі моменти з цієї конференції. „Іскосол" **) був проти цієї конференції. Коли зібралися українські делеґати до помешкання, де мала відбуватися конференція, то „іскосол" наказав озброєним москвинам розігнати конференцію. Але завдяки заходам, ужитим організаторами конференції, вона трохи пізніше, і того ж таки дня, все ж відбулася. Спочатку організаторів конференції москвини намагалися навіть заарештувати. Таке поводження москвинів із провідниками конференції страшенно обурило делеґатів. Делеґати хвилювалися. Але організаторам повелося заспокоїти делеґатів і, взагалі, з честю вийти з скрутного становища. Конференція відчинилася співом „Заповіту", а вкінці всі делеґати проспівали український національний гімн і знову „Заповіт".

У дивізії рух почався з Ямбурзького полку і, взагалі, провід в українському русі 14-ої дивізії вів Ямбурзький полк.

* * *

Напередодні вимаршу на Україну полк стояв у резерві на правому березі р. Західньої Двини. З останньої стоянки на фронті полк походним порядком (на конях) вирушив на Україну. В цей час ескадрони в полку вже було перейменовано на сотні. Всі вояки, як старшини, так і козаки, зняли з себе погони, і це в майбутньому позбавило старшин неприємностей, а, можливо, багатьом із них урятувало життя. Переправившись на лівий беріг Двини, полк рушив у напрямку на м. Рогачів (на Дніпрі, Могилівської губ.), у районі його полк мав переправитися на лівий беріг Дніпра.

У поході кожний вояк повинен був сам дбати про харчі для себе та про фураж для коня. З цією метою кожний вояк дістав грошей на 10 діб згори перед вимаршем у похід.

Під час маршу полк не йшов разом, а сотнями — різними шляхами. Бувало так, що день-два, а іноді й більше,—сотні йшли окремо, глухими шляхами, обминаючи більші села, а потім полк збирався разом у призначеному районі, де командир полку інформував полк

---

*) Москалі весь час дезертували.

**) Салдатський виконавчий комітет.

і видавав наказа про дальший марш. Таким чином, під час свого перемаршу з фронту, майже до Рогачева, полк кілька разів збирався докупи.

Командир полку зі штабом і полковою радою їхав поперед полку окремим шляхом і збирав відомості про розполог та сили большевицьких військ на шляху маршу Шевченківців, також про заміри, що їх вони збираються вжити проти українського полку.

При полковникові Скуратову було не більше, як 15 вояків.

За кілька верстов до мосту через Дніпро, в районі м. Рогачева, 2-а сотня Шевченківського полку, що нею проводив штаб-ротмістр 2-го ескадрону Ямбурзького полку, зупинилася в селі на ночліг. У село сотня прибула перед вечером. Не тільки вбік Рогачева, але й навколо за селом було виставлено охорону. Селяни не виявили назовні ворожости до сотні, через що сотня не звернула на них належної уваги. Сотня розсідлала коні, і кожний вояк зайнявся своїм. Наступила ніч. Несподівано на сотню, що була розміщена по кілька душ по хатах, напали селяни, що були озброєні рушницями, вилами, косами, й сотню обеззброїли.

Хату, де був сотник Шульга й іще три вояки, раптово оточило душ з 10—15 озброєних селян, вдерлися до хати й крикнули: „Руки догори". Все це сталося так швидко, що ніхто не встиг ухопитися за зброю. Було це вночі, а до того невідомо було, що робиться з рештою людей сотні. Як пізніше виявилося, то таким же чином було обеззброєно й решту сотні. Селяни забрали у 2-ої сотні тільки зброю; коней вони не чіпали й нікого з вояків не заарештували. Це сталося тому, що старшини, як і козаки, були без погон, а також і тому, що між козаками не знайшлося юди, і нікого з старшин козаки не видали большевикам, хоч і як останні того домагалися.

За півтори години після випадку з 2-ою сотнею з сусіднього села, що було за яких 3 верстви, почулася стрільба. Як пізніше виявилося, там розмістилася була на ночліг кулеметна команда Шевченківського полку. Як тільки селяни того села, де заночувала кулеметна команда, спробували обеззброїти кулеметчиків, то ті відкрили вогонь і вигнали селян із села. Тоді селяни того села, де була обеззброєна 2-го сотня, стали вимагати від 2-ої сотні, щоб та послала делеґацію до кулеметчиків із пропозицією припинити опір і передати зброю селянам, бо в противному разі буде знищена вся 2-га сотня. Так було зроблено. Кулеметчики віддали зброю селянам.

На другий день збоку Рогачева надійшла до села, де перебувала 2-га сотня, большевицька частина, вірніше—банда. Большевики були одягнені різноманітно — хто в цивільному пальті, хто в шинелі без погон, — взагалі, як хто хтів; усі обвішані кулеметними пасами. Цей большевицький відділ привела якась жидівка. Вона наказала, щоб сотня посідлала коні й вишикувалася. Коні забрав большевицький відділ. Жидівка сіла на коня п. Шульги та почала вигукувати, що пустить із гайдамаків червону самогонку.

Незабаром до того села, де була 2-га сотня, москвини привели кулеметну команду Шевченківського полку. Того ж дня з цього

села всіх перевели до якогось іншого села, де переночували. Ранком 2-гу сотню й кулеметну команду повели до Рогачева. Біля стації москалі зупинили Шевченківців і групами відсилали на стацію, де їх роздягали, грабували та били. Але цьому знущанню несподівано наступив кінець. Кінь, що на ньому сиділа жидівка, керівничка московським відділом, можливо, проголодався, або ж промерз, а до того, почувши під собою слабого їздця, кинувся у відчинену фіртку. Фіртка була вузька з низькою перекладиною, й жидівка розбилася на смерть. На всіх присутніх москвинів справило це враження пригноблююче. Після цього випадку вони перестали бити. В цей час привели на стацію 3-ю сотню Шевченківського полку. Незабаром Шевченківців посадили до потягу й вирядили до Могилева на Дніпрі, де в той час стояла ставка московсько-большевицького главковерха, прапорщика Криленка. Сотню вивантажили й відвели до ставки. Вийшов Криленко й крикнув: „Здорово, братцы!“ Шевченківці йому не відповідали й стояли мовчки, не зважаючи на те, що він тричі з ними привітався. Після цього всіх Шевченківців посадили до Могилівської вязниці. Тут уже сиділи поляки, що їх москалі обеззброїли в районі Рогачева. Потім із вязниці Шевченківців повезли залізницею до Орла, де також посадили до вязниці; а за деякий час — до вязниці в Курську та Харкові. У Харкові большевицький військовий начальник, опитавши Шевченківців, звідки кожний походить, висилав їх групами до 11 чоловіка (з них один за старшого) додому. Про долю решти сотень (1, 4, 5 і 6) Шевченківського полку сотник Шульга нічого не знає.

Були чутки, що полковника Скуратова зловили москвини на шляху між останнім збірним пунктом полку й Рогачевом і розстріляли. Пізніше, в нашій армії сотникові Шульзі пощастило зустрінутись лише з одним козаком із Шевченківського полку.

Український рух у 4-ій стрілецькій Залізній дивізії*).

Революція заскочила цю дивізію на Румунському фронті (проти німців) в районі м. Окни, на Буковині. Штаб дивізії був у м. Окні. А остання ставка на фронті, перед вимаршем на Одесу, вже як дивізії української,—за 25 верстов на півн.-захід від м. Сучави. Дивізія входила до складу XL-го корпусу **).

До складу цієї дивізії входили полки: 13, 14, 15 і 16-й. Провід в українському рухові дивізії вів 14-й стрілецький полк.

На початку революції й аж до травня місяця цим полком командував Бален де-Балю (москаль-монархіст). До українського руху він ставився одверто вороже. Після нього прийняв полк генерального штабу полковник Галущинський — українець із походження; він ставився до цього руху прихильно, але на загал був дуже нерішучий.

---

*) Записано зі слів підполковника Шкарупи Тимоша. В мирний час ця дивізія стояла в м. Одесі.

**) 3-а стрілецька, 4-а стрілецька Залізна й N-а Сибірська дивізія.

У полку було свідомих старшин-українців 7, далі — з 10 „малоросів“, що працювали в контакті з москалями, а решта — москалі й інших національностей.

У 14-му стрілецькому полку став помітний український рух у червні місяці 1917 року. В цьому місяці зібралися на віче українці, старшини й підстаршини, 4-ої стрілецької Залізної дивізії, де обговорювали різні питання, звязані з українським рухом взагалі й зокрема в дивізії.

У вересні відбувся в м. Ясах армійський зїзд делеґатів VIII-ої армії. На цьому зїзді були представники й 4-ої стрілецької Залізної дивізії.

У полках дивізії були полкові ради поруч із російськими полковими комітетами. Дивізійної ради не було.

Між українцями, старшинами та салдатами, було взаємне довіря. В дивізії українці відділилися від москалів в окремі полки в жовтні місяці 1917 року.

14-й стрілецький Залізний полк перший надів українські військові відзнаки*), а незабаром і решта полків дивізії це зробила.

Напередодні відходу української 4-ої стрілецької Залізної дивізії до району Сучави, москвини зібрали мітинґ. На цьому мітинґу виступив капітан Андрієвський („малорос“ 14-го полку) із промовою, що головним чином була скерована проти українських відзнак і зокрема погонів. Він, приблизно, сказав, що не для того ми скинули царя й зробили революцію, щоби знов одягнути погони, як то було при старому режимові. Це справило на салдатах, присутніх на мітинґу, відповідне враження, ба навіть неґативно вплинуло на деяких нестійких козаків 14-го українського полку, що теж прийшли послухати, про що будуть говорити москвини. Деякі з них потихеньку почали зривати українські відзнаки. Щоби паралізувати те неґативне враження, яке зробила промова капітана Андрієвського, що був із походження українцем, виступив із промовою фельдфебель Миколаєнко, з Херсонщини. У своїй промові він зясував, що це не поворот до старого режиму, але зроблено для того, щоб відрізнити українських вояків. Без відзнак, що відокремлюють армію одної держави від другої, неможливо, бо від цього траплялися б непорозуміння. Уніформа у війську прийнята в усіх арміях світу.

Виступ Миколаєнка трохи злагіднив неприємне враження, що залишилось від попереднього промовця.

До промови капітана Андрієвського в українському 14-му стрілецькому полку нараховувалося 800 баґнетів. Після його промови від 14-го українського полку відійшло до москалів до 300 душ.

Ще в листопаді 1917 р.**) командир 14-го полку полковник Галущинський виїхав у службових справах до Києва й після того вже

---

*) Жовто-блакитні погони й розетки під кокардами, теж жовто-блакитного кольору.

**) 25 жовтня (7 листопада н. ст.) большевики захопили владу в Петрограді; на фронті в цей час була повна деморалізація.

до полку не повернувся. Командування полком обняв штабс-капітан Шкарупа, що до того часу був помішником командира полку.

Полки 4-ої стрілецької Залізної української дивізії виступили з району Сучави до Одеси в тогочасній українській уніформі. Кожний полк мав три курені. Дивізію вів генерал Батранець.

За кілька верстов до м. Яс дивізію зустріла московсько-большевицька делеґація з 5 осіб і вимагала, щоби дивізія здала зброю або перейшла на бік нової влади (Криленка).

На це генерал Батранець відповів, що „нехай попробують обеззброїти дивізію", й дивізія щасливо перейшла по шосі біля самісіньких Яс.

Під час маршу, вже десь на шляху на Одесу, до 14-го полку повернулося біля 100 душ із тих, що, збаламучені промовою Андрієвського, пристали були до москалів. Таким чином до Одеси 14-й полк прибув, маючи в своєму складі до 600 баґнетів.

Під час маршу на Одесу в 14-му стрілецькому полку полкова рада майже не існувала. Вона тоді не проявляла жадної чинности. Влада була цілком у руках командира полку. Це сталося завдяки тому, що було повне довіря до командного складу.

У 14-м стрілецькім українськім полку була зразкова дисципліна; під час маршу панував зразковий порядок. Як старшина, так і переважна більшість козаків були свідомими українськими вояками та були тої думки, що українське військо не сміє бути гіршим од військ інших народів, а навпаки.

На переправі через Дністер у 15 стрілецькім полку, через, треба гадати, большевицьку аґітацію, повстав непокій, що румуни обеззброять дивізію. Крім того, ширилися чутки, що на Україні все одно „свої" обеззброять, а тому, щоб не наражати себе на небезпеку обеззроєння примусового, один курінь цього полку зброю свою кинув у Дністер.

По переході через Дністер генерал Батранець десь виїхав, а командування дивізією обняв полковник Удовиченко *), командир 16-го стрілецького полку, як найбільш енерґійний, не зважаючи на те, що в дивізії були старші від нього по службі **).

Не доходячи 15 верстов до Одеси, дивізія зупинилася в с. Марянівці, де простояла з тиждень, бо в Одесі ще не були готові касарні.

Одного дня, біля 10 години, полки 4-ої стрілецької Залізної української дивізії зі старими прапорами й під згуки бравурових маршів уступили до Одеси й розмістилися по своїх старих касарнях, де дивізія стояла в мирний час. До касарень прийшла делеґація від українського комітету привітати дивізію.

Дивізія прийшла до Одеси в березні 1918 р., а через кілька днів прийшли до Одеси австро-німецькі війська.

---

*) Не Олександер Удовиченко і не Микола, брат його — сучасні генерал-хорунжі армії У. Н. Р., а інший, що пізніше в армії У. Н. Р. не служив.

**) Він мав старшинські „Георгієвські" хрести 4 і 3 ступеня.

Незабаром надійшов наказ Української Центральної Ради демобілізувати козаків, а залишити на службі тільки бажаючих старшин і підстаршин.

За гетьмана 14-й стрілецький Залізний полк перейменовано було на 18-й Поморський полк.

Українці боронять ставку генерала Духоніна *).

1-й піший Фінляндський полк у складі 1-ої пішої Фінляндської дивізії в другій половині 1917 р. був перекинутий із району Гусятина (на Збручі) до району Могилева на Дніпрі, де дістав завдання боронити підступу до ставки генерала Духоніна, що в той час стояв на чолі всіх російських військ на фронті.

1-й піший Фінляндський полк прибув до м. Шклова, що лежить приблизно верстов на 25 на північ од Могилева, де й розмістився.

У листопаді 1917 р. українці цього полку революційним шляхом зорганізувалися в 1-й Гайдамацький курінь, що напочатку мав біля 1,000 баґнетів. Пізніш, коли приєдналися до цього куреня українці інших частин, то число його зросло до 1,700 баґнетів. Крім того повстав при курені кінний відділ—400 шабель. На чолі куреня став сотник Пустовійт **).

Гайдамаків, як піших, так і кінних було пересунуто до м. Орші, що лежить приблизно за верстов 15 на північ од Шклова. За 6—7 верстов од Орші Гайдамаки обсадили позицію й прикривали підступи в районі залізниці збоку Петербургу.

Отже, напередодні большевицького наступу з Петербурзького напрямку, в районі Орші було українців — 1,700 баґнетів, 400 шабель, кілька гармат, і ні одної московської частини, що бажала б боронити ставку московського ж „главковерха" проти московських большевиків. Треба звернути увагу на те, що 1-у пішу дивізію (Фінляндську) командування вважало за найбільш дисципліновану в ті часи частину на Збручі, і тому її перекинули на внутрішній фронт, у район Могилева.

Але в районі Шклова 1-а Фінляндська дивізія збольшевичилася й на фронт проти большевиків, натурально, не пішла.

Кілька московських большевицьких ешельонів, що підійшли з Петербургу, Гайдамаки відбили, й москвино-большевики відійшли в тому напрямку, звідкіля прибули. Після цього українці відбили ще два большевицькі наступи. Незабаром москалі атакували Гайдамаків втретє в районі на північ від Орші, але й цим разом зазнали від них поразки. Несподівано Гайдамакам надійшла допомога. В районі Орші проходили Усурійські козаки. Сотникові Пустовойтові вдалося переконати частину Усурійців, щоб допомогли україн-

*) Записано зі слів поручника Армії У. Н. Р. Д-а, що в той час перебував у складі 1-го пішого Фінляндського полку.

**) Не той, що в 1920 р. і на еміґрації знаходиться в складі Армії У. Н. Р. (3-я дивізія).

цям відбити москалів, що, по відомостях, знову збираються напасти на Гайдамаків. Багато з Усурійських козаків говорило по-українському. Шабель 350—400 Усурійців приєдналося до Гайдамаків. Москалі повели четвертий наступ на Гайдамаків. У цьому бою взяли участь і Усурійські козаки. Але на цей раз москалям повелося розбити і Гайдамаків, і Усурійських козаків, бо до них підійшли великі резерви, а з ними—багато гармат та бронепотягів, як також прибув большевицький „главковерх“, прапорщик Криленко.

Останній бій із москалями почався при таких обставинах.

Сторожеву охорону збірного відділу несла 1-а сотня кінних Гайдамаків. Розміщені вони були в полі в куренях (листопад—початок грудня). Сторожева сотня проспала ворога, й червоні її знищили. Москалі вивантажилися з потягів і о 6 годині ранку повели рішучий наступ.

Через те, що в штабі збірного відділу, порівнюючи довший час, не було відомостей від сторожевої охорони, сотник Пустовійт вислав у тому напрямку кінну розвідку, вона й виявила большевицький наступ. Після упертого бою Гайдамаки залізницею через Могилів відійшли на Рогачів, а Усурійці на схід, у напрямку на Смоленськ.

У Рогачеві поляки*) запропонували Гайдамакам здати зброю. Коли ті відмовились, поляки випустили по Гайдамаках 2 шрапнелі, думаючи цим унести паніку, але Гайдамаки зі своїх гармат, що були пришиковані в кожній хвилі до стрілу з плятформ, випустили по поляках до 20 стрілен і поїхали далі на південний схід, у напрямку на Гомель.

На стації Гомель москалі, в руках яких була стація й місто, намагались Гайдамаків роззброїти, але Гайдамаки їх розбили дощенту. Зокрема знищили московську большевицьку черезвичайку. Але декому з большевиків удалося зі стації втекти й повідомити решту залоги м. Гомеля. На стацію повели наступ кілька тисяч большевиків, але Гайдамацькі ешельони вже відїжджали в напрямку на Бахмач, на Чернигівщині.

На Чернигівщині між стаціями Міна—Доч була сутичка із збольшевиченими сибірськими ешельонами.

В ешельоні Гайдамаків їхав і командир 1-ої Фінляндської дивізії генерал Зільберґ. У Бахмачі генерал Зільберґ виплатив із дивізійної скарбниці старшинам і козакам Гайдамацького куреня залеглості за попередній час і, попрощавшися, поїхав на Дін.

За кілька стацій перед Києвом знову була сутичка з якоюсь бандою, після чого Гайдамаки, на чолі з сотником Пустовойтом, щасливо добралися до Києва.

16-й піший Ладозький полк. (Кінець 1917 — початок 1918 р.р.)**

16-й піший Ладозький полк, що входив до складу 4-ої пішої дивізії, стояв, як і вся дивізія, на фронті в Галичині, в районі на за-

---

*) Мабуть із корпуса Довбор-Мусніцького.

**) Записав зі слів сотника-інженера Касяненка Матвія.

хід від м. Збаражу. Ця дивізія входила до складу VI-го корпусу, що був згори призначений на українізацію.

Перед Різдвом 1917 р. на фронті полку, проти якого в останні місяці стояли німці, було завішення зброї, й тому панував там повний спокій.

На початку 1918 р. українці 16-го Ладозького полку, згідно з наказом згори, виділилися в окремий полк і назвали його 22-м пішим ім. гетьмана Івана Мазепи полком. Те ж само було й по інших полках 4-ої пішої дивізії.

Маршеві роти, що востаннє надійшли з запілля, складалися виключно з українців. Майном і грішми українці з москалями поділилися мирним шляхом і в повній згоді.

Хоч українців було і в полку, й узагалі в дивізії більше, ніж москалів, але полкових московських прапорів українці не взяли, вважаючи їх—зайвими для себе. Оркестра 16-го Ладозького полку перейшла до 22-го пішого Мазепинського полку.

Після відокремлення українців 16-го пішого Ладозького полку, зібралися вони на віче для вибору командира полку. На командира полку була виставлена кандидатура фельдфебеля Запари.

Запара своєї кандидатури не зняв. Тоді виступив із промовою прапорщик Водяник. Показуючи на кожух фельдфебеля Запари з дорогим лисячим ковніром, він казав більш-менш так: „Товариші! Тількищо фельдфебель Запара виступив із промовою, що треба вибрати командира полку, який дбав би про наш полк. Але чи можемо ми вірити п. Запарі? Ми всі обідрані, а подивіться на п. Запару, якого він лиса придбав. Чи він його на власні гроші купив? Коли він, будучи фельдфебелем, спромігся на це, то що буде, коли ми виберемо його на командира полку? Ми вірити йому не можемо!“

Кандидатура Запари на командира полку не пройшла. З огляду на те, що на командира полку не знайшлося відповідного кандидата, то віче доручило керувати полком старшинам: поручникові Макаренкові, підпоручникові Кальмуцькому й підпоручникові Касяненкові. Останній мав відати господарством полку. Цей тріюмвірат керував 22-м полком майже до приходу на Україну австро-німецьких військ. Підпоручник Кальмуцький виїхав у службових справах із полку ще до приходу німців.

Під час боїв військ Української Центральної Ради з бандами „товаріща“ Муравйова в районі Києва, 22-й піший ім. гетьмана Івана Мазепи полк і вся N. українська дивізія (б. 4-а російська) тримали фронт проти німців.

По приході німців на Україну (по Берестейській умові), 22-й Мазепинський полк і вся N. дивізія перейшли з Галичини до району Ланівці — Вишневець на Волині, недалеко від старо-австрійського кордону.

Як у 16-у пішому Ладозькому, так і пізніше в 22-у пішому Мазепинському полку була полкова рада.

Після большевицького перевороту в полковій раді дехто з її членів був уже майже з большевицькими поглядами.

Під час перебування 22-го пішого Мазепинського полку й узагалі цілої дивізії в районі Ланівці—Вишневець надійшов наказ про демобілізацію.

Деяке майно полку було продано, а частину—здано інтендантству. Старшини й козаки розїхалися по домах.

Український рух у 3-й кінній дивізії *). 3-ю кінну російську дивізію під час заворушень у Донбасі було перекинуто до району стації Гришине (1917 р.).

Після того, як большевики захопили владу в Петербурзі, а може трохи й раніше, 3-й полк Донських козаків цієї дивізії відійшов на Дін, а українці 3-ої дивізії виділилися в окремий кінний полк. Назви цього українського полку оповідач не памятає.

У формуванню цього полку велику ролю відіграв Козир-Зірка, що невідомо звідки приїхав до дивізії.

Він був, треба гадати, з однорічників,—таке склалося враження в оповідача цих рядків. Це була енерґійна й смілива людина, що видно хоч би з такого факту. Одного разу на ст. Гришине зібрався великий мітинґ із салдат і робітників. На цьому мітинґові виступив із промовою Козир-Зірка. Він багато говорив на користь української справи, але москалі-большевики намагалися не давати йому говорити. По адресі його з їх боку почалися вигуки, нарешті крики, щоб збити його, як часто в таких випадках у ті часи бувало. Після цього згасло світло і, здавалося, почнеться загальна бійка українців із москалями-большевиками. Але Козир-Зірка не розгубився, опанував ситуацію,—появилося знову світло, й він закінчив свою промову.

Авторові цієї праці самому доводилося пізніше, в 1919 р., не раз бачити цю людину (ст. Бровари на Лівобережжі, Бірзула). Із зовнішнього боку він справив дуже добре враження.

Український полк, що виділився з 3-ої кінної російської дивізії, в своєму складі мав 4 ескадрони (сотні). Командний склад 3-ої кінної дивізії (без різниці національности), намагався українському полкові дати ліпших коней, бо по цьому молодому полкові бачили, що він буде у свій час битися проти большевиків, а на решту салдат дивізії в той час покладатися було вже годі. Після того, як український полк із дивізії вийшов, старшинам-москалям дивізії незабаром довелося втікати, бо мала до дивізії прибути спеціяльна большевицька комісія, щоб зробити чистку старшинського складу, тобто — розстріляти.

Полк вирушив на Павлоград на Катеринославщині.

Як оповідала пізніше місцева (Гришине) українська інтеліґенція, на цей полк у Павлограді хтось напав і розбив його. Всіх старшин полку було перебито.

Оскільки оповідач цих рядків памятає, то Козир-Зірка тільки допоміг українському полкові зформуватися, але сам він із цим пол-

---

*) Записано зі слів генштабу полковника Силина Анатолія, що в той час перебував у тій дивізії.

ком із Гришиного не пішов, а кудись ізник. Можливо, що він повернувся до Києва, звідки, як припускає оповідач, до Гришиного й приїхав.

Академія Генерального Штабу. Український рух не минув і академії. Як відомо, Імператорська Миколаївська Воєнна Академія з оголошенням мобілізації в 1914 р. припинила свої функції й із липня 1914 р. по 1916 р. була зачинена. Як професорів, так і слухачів академії, що не встигли закінчити академії до початку світової війни, було відкомандировано до своїх частин (штабів).

До штабів покликано було й тих, що витримали в р. 1914 до академії вступний іспит.

Але з початком 1916 р. академія знову почала свою працю.

У 1917 р. під час тимчасового російського уряду в академії було два курси—старший і молодший. На чолі академії стояв професор Андогський, що на початку світової війни працював, як не помиляємося, в штабі 2-ої російської армії. Розумна, тактовна й, узагалі, симпатична людина.

До політики академія не втручалася, активної участи під час боротьби тимчасового уряду з большевиками не брала. Коли 25 жовтня (7 листопада) большевики опанували Петербург і скинули тимчасовий уряд на чолі з Керенським та перебрали владу до своїх рук, то академії не чіпали, бо добре розуміли, що організувати нове військо на місце старої армії, яку вони зруйнували, і то організувати, згідно з вимогами часу, можуть тільки старшини з вищою військовою освітою.

Академію большевики думали з часом використати в своїх цілях. Але цього їм не вдалося зробити.

В академії ще за часів „товаріща" Керенського повстала Українська Академічна Рада. На чолі цієї ради стояв слухач академії штабс-капітан одного з піших полків Якименко, родом із Чернигівщини. Це була спокійна, тактовна, симпатична постать і до всього— український патріот. Один із членів цієї ради походив із Київщини. Це був найактивніший член ради. Завжди сміливо, при всіх обставинах намагався заманіфестувати, що він українець, що існує українська держава та її уряд. Завжди на грудях носив бант із стрічок національних кольорів.

Про решту членів академічної ради не залишилося в памяті нічого: хто вони й відкіля походили.

Головним завданням української академічної ради було: обєднати слухачів-українців, навязати стосунки з Києвом та виявити, чи залишатися українцям в академії, поки не здадуть іспитів, чи негайно пробиватися на Україну; інформувати слухачів-українців про стан на Україні й, узагалі, обмінюватися думками з приводу різних подій, що відбувалися тоді в Петербурзі; рівно ж, вживати відповідних заходів, коли б із кимнебудь із слухачів-українців сталось яке нещастя.

Українська академічна рада була тої думки, що українці належать до іншої держави. А тому слухачі-українці тільки вчаться в академії, як то було до світової війни з болгарами, сербами, чорногорцями. По скінченні академії старшини цих держав відходили до рідного війська. Коли б українців заміювано було використати до якоїсь іншої цілі, то протестувати і ні в якому разі не згоджуватися на те.

Перед Різдвом 1917 р. слухачі-українці послали делеґацію з двох слухачів до Києва—до С. Петлюри, один—від старшого курса і другий — від молодшого. Від старшого курса був штабс-капітан Якименко, а від молодшого — старшина кіннотчик, прізвища його вже не памятаю.

Делеґація щасливо прибула до Києва й була прийнята С. Петлюрою, що в той час стояв на чолі Військового Секретаріяту. С. Петлюра дав згоду, щоб слухачі-українці залишалися в академії, поки не витримають іспитів. А коли б вони нагло стали конче потрібними, то тоді їх негайно буде викликано до Києва й раніше. З делеґації повернувся до Петербургу тільки штабс-капітан Якименко. По приїзді він негайно зібрав в одній із кімнат академії слухачів-українців і поінформував їх про наслідки перебування делеґації в Києві у С. Петлюри, а також про стан на Україні й зокрема в Києві.

Після закінчення в академії іспитів старшини-українці почали групами й поодинці пробиватися на Україну. Декого з них під час подорожі розстріляли московські большевики; надто це сталося з тими, у кого знайдено було старшинські службові формуляри.

За гетьманування в Києві П. Скоропадського в Петербурзі було українське консульство.

З документами цього консульства вже можна було вільно проїхати на Україну. В м. Орші *), наприклад, були випадки, що коли їхали на Україну з документами українського консульства, то в тих українських старшин, що були не в уніформі, робили лише поверховний огляд власних речей, а бувало й так, що й зовсім не оглядали.

* * *

З наведених рядків потроху вияснюється питання—чому півтора мільйонова маса нібито організованого українізованого воядтва, що виділилося було з російської армії і не раз маніфестувало свою відданість Україні, зокрема Центральній Раді, не підтримала її в дванадцяту годину, коли московська банда на чолі з Муравйовим посувалася до нашої столиці.

Бо ж, справді, з $1^1/_2$ мільйонів українського воядтва лише незначна частина боронила Золотоверхий Київ. Як бачимо з наведених рядків, склався на це цілий комплекс причин, серед них найважнішу ролю відіграли наступні:

---

*) В червні місяці 1918 р. м. Орша — большевики, а стація Орша, що на другому (правому) боці Дніпра — німці.

1. Віддалення українізованих частин Північного й Західнього (як рівно ж і Кавказького) фронту від України.

2. Тяжкі умови просування цих частин на Україну в атмосфері московсько-большевицької аґітації, підступів, одкритих нападів; подолати всі ці перешкоди часто не в силі було командному складові, не обізнаному з методами громадянської війни.

3. Виконання бойових завдань щодо втримання Українського фронту (Південно-Західній і Румунський фронт російської армії) проти австрійців.

І ці завдання доводилося виконувати в атмосфері різних підступів біло- й червоно московських, шаленої большевицької аґітації і майже без звязку з Українським Урядом.

4. Перевтома вояків, що проявлялася в стремлінню додому; її не переважувала їхня національна свідомість.

Цьому потягові улягла навіть переможна сербська армія під час останнього наступу в 1918 році з тою тільки різницею, що сербські вояки, відвідавши свої оселі та родини, вертали до своїх відділів.

У сербів горували моменти національно-державні, в українізованих вояків — перепліталися впливи національні з соціяльними, і часто-густо останні брали гору.

5. Наставлення тодішнього Українського Уряду на творення міліційної армії замість сталої, безумовно, також відіґравало свою ролю в усіх тих демобілізаціях, розформуваннях і тому подібних реорганізаціях зукраїнізованих військових відділів, що добилися на Україну через усі перешкоди. Можна ще багато навести причин, що спричинилися до розпорошення такої поважної сили українізованого вояцтва, але наразі обмежуємося наведенням тих, що випливають із повищих наших рядків.

Генеральн. штабу генерал-хорунжий **Всеволод Петрів**.

Командир кінного ім. Костя Гордієнка полку. Начальник штабу 12-ої пішої дивізії. Начальник Житомирської Юнацької школи. Командир Волинської групи військ. Віце-міністр військових справ. Військовий міністр. Начальник Генерального Штабу. Інспектор піхоти.

Генерал-хорунжий **Володимир Сікевич.**

Командир 3-го Гайдамацького полку. Отаман Словянської групи. Комендант Черкащини. Військовий аташе в Угорщині. Посол Уряду Української Народньої Республіки в Угорщині.

ОЛЕКСАНДЕР ВИШНІВСЬКИЙ

Полковник.

ВАПНЯРКА.

(Зі спогадів командира Синього полку).

Загальна ситуація на фронті.

Московсько-большевицький наступ у першій половині липня 1919 року на українському фронті мав значний успіх.

Ворогові вдалося захопити Чорний-Острів, Проскурів, Ярмолинці, Солобківці, Миньківці та Нову-Ушицю.

Камянцеві-Подільському загрожувала безпосередня небезпека, всій армії — катастрофа.

Здавалося, що москалі—напередодні виконання свого завдання: відрізання української армії від р. Збруча та її знищення.

15—17 липня — дні кризи.

Розпачливе змагання камянецької групи за відібрання у ворога ініціятиви. 2-а й 3-я дивізія, не зважаючи на загрозу своєму запіллю, активно їй (камянецькій групі) допомагають. Особливо успішна акція 3-ї дивізії. Московське командування не потрапило використати свого оперативного успіху й, не витримавши контр-наступу українців, відвело своє військо на лінію Проскурів—Жмеринка, але не надовго. Свіжі резерви, що саме надійшли, дали можливість ворогові перегрупуватися й знову перейти до рішучого наступу.

До нас теж підійшли резерви—Українська Галицька армія. Положення наше покращало, але небезпека ще не минула.

До 22 липня на всьому фронті стрічні запеклі бої з перемінним успіхом. 22—23 липня червоні відступають, але захопити Проскурів і Жмеринку нам не вдається. Зміцнені Українською Галицькою армією, ми підготовлюємо спільний із нею загальний наступ, першим завданням його є опанувати залізничні вузли: Проскурів—Жмеринка—Вапнярка.

Захоплення й тримання вапнярського залізничного вузла покладається на 3-ю дивізію *), що на 25 липня й займає бойовий відти-

---

*) 7-й Синій полк (синьожупанники).
8-й Чорноморський полк (командир полку полковник Царенко †).
9-й Стрілецький полк (командир полку полковник Шандрук).

нок по лінії с.с. Вапнярка—Кислицьке—м. Комаргород—Томашпіль—Ямпіль.

До загроженого вапнярського вузла червоні висилають свіжі резерви з метою знищити небезпечну для них 3-ю пішу дивізію, але командир її полковник Олександер Удовиченко вириває ініціятиву з ворожих рук і 26 липня сам переходить до наступу.

Здобуття ст. Вапнярки. Акція за посідання ст. Вапнярки починається зранку 26 липня 1919 р. Червоні (45 совітська дивізія) головними силами тримають ст. Вапнярку, с. с. Цапівку—Колодянку, Антопіль—Савчине—Нетребівку.

Керунок атаки частин 3-ї дивізії:

9-й Стрілецький полк — с. с. Цапівка—Колодянка—ст. Вапнярка.
7-й Синій полк — с. Антопіль—м. Марківка—с. Вербове.
8-й Чорноморський полк — с. с. Теклівка—Савчине—Нетребівка.

Акція починається для нас успішно. 9-й Стрілецький полк після кількагодинного бою захоплює с. с. Цапівку — Колодянку, але далі наступ його загальмовується*). Сині й Чорноморці мають більше щастя. Приблизно о год. 9 ранку аванґард Синього полку входить у дотик із сторожевою охороною червоних.

Першу зустріч вітають ворожі кулемети й майже зараз же за ними гармати.

Видно, що ворог чекав на „дорогих гостей". Крок за кроком посовуються Сині наперед. Обидві сторони розвивають максимум вогневої енерґії, але вогнева перевага виразно на боці червоних: ворог не рахується з набоями, як ми, і в нього більше гармат.

Особливо ця перевага дає себе відчувати біля 12-ої години, коли червоні вводять у бій важкі гармати. Наше щастя, що ворог стріляє невлучно.

У цей час падає дощ. На тлі чорних хмар гадюкою корчиться блискавиця, стогін гармат і вибухи шрапнелей і ґранат зливаються з гуркотом грому; зустрічний вітер засліплює очі дощем...

Сині, не спиняючись, продовжують наступ. Остання перебіжка. Наказ до атаки. На всьому відтинку Синіх несеться гучне „слава".

Безладна стрілянина червоних...

Ще одне напруження, натиск—і Антопіль наш! Сині не дають опамятатися ворогові й, продовжуючи наступ, на плечах червоних, здобувають м. Марківку. 15 година. Червоні відходять до с. Антонівки.

Трофеї: полонені, одна гармата, два бомбомети, кулемети, тягарове авто й дві польові кухні. Страти наші порівнюючи невеликі. У цей час Чорноморці вибили червоних із с. с. Теклівки, Савчиного, Нетребівки.

Чорноморці виконали своє завдання. Синім залишається ще здобути с. Вербове і тим допомогти Стрільцям здобути ст. Вапнярку. Марківку переймають від Синіх Чорноморці. Розвідка Синіх іде до

---

*) Стацію Вапнярку боронила найміцніша ворожа група.

Вербового; полк відпочиває. Сині мусять трохи перевести духа перед закінченням покладеного на них на сьогоднішній день завдання.

Начальник команди кінних розвідчиків сотник Ковальський доносить:

„Село Вербове є вільне від ворога. Він тримає позицію на північний захід од ст. Вапнярки проти 9-го Стрілецького полку. На ст. Вапнярці — ворожа піхота й броневики. Один броневик курсує між ст. Вапняркою й с. Крижополем".

Село Вербове вільне від ворога! Чудесно! — Ключ до ст. Вапнярки в наших руках. Мерщій використати цю тактичну помилку червоних і заатакувати стацію стилу.

Містечко Марківка знаходиться за 6 верстов на півд.-захід од ст. Вапнярки і $3^1/_2$—4 верстви від с. Вербового. Синя батарея залишається на позиції біля Марківки, полк рушає на с. Вербове. 17 година. Непомітно для ворога балкою підходять Сині до с. Вербового й займають його.

Ми безпосередньо в запіллю ворога, що завзято боронить од Стрілецького полку підступи до ст. Вапнярки з північного заходу... Підстаршина й два козаки з команди розвідчиків отримують наказа зруйнувати залізницю між ст. Вапняркою й с. Крижополем, з метою відтяти відступ ворожим броневикам. Справа не легка, бо все переводити треба майже на ворожих очах. Пішли!... Одночасно з вибухом перший курінь сотника Довгаля має заатакувати стацію Вапнярку.

Тим часом до рук Синіх попадає ворожий розїзд силою в пять шабель. Їхав він „для звязку" до м. Марківки. Сині пустили його до села й тут зловили. На стації — резервовий „батальйон".

Про нашу присутність у селі Вербовому зовсім не знають... Нам щастить. Перший курінь готовий до бою й чекає наказу.

Вибух! Щасти Боже!

Лави першого куреня червоні зауважили. Тріщать кулемети... Співають кулі... Ревуть і залізом плюють ворожі броневики. Їм інтенсивно відгукується Синя батарея. Москалі розпачливо боронять-ся. Даремно! У Синіх моральне піднесення; червоні ж, опинившись між двома вогнями, втратили присутність духа. Після короткого, але гарячого бою паніка охоплює ворога, й він залишає ст. Вапнярку. Одночасно червоні опускають фронт перед 9-м Стрілецьким полком. Синій полк обсаджує стацію. До наших рук дістається чимала здобич: полонені, багато легких і тяжких кулеметів, сім возів набоїв до рушниць, ешельони і склади з гарматними набоями та різним військовим майном, радіостація, польові кухні ще з гарячою їжою і, взагалі, багато різного залізничного майна. Червоні відійшли на схід од залізниці й скупчилися в селі Крижополі. Ворожим броневикам пощастило врятуватися, бо Синім не вдалося добре закласти піроксилінові набої: їх викрив ворожий бронепотяг, і тому залізниця була підірвана наспіх і через це без бажаних наслідків. На стації повний хаос. Розбиті вікна, кілька столів і стільців пере-

вернуто, порозкидані папери... Усе носить на собі сліди поспіху й безладдя. Над стацією повіває червоний прапор.

Синьожупанник лізе на дах і скидає прапор на землю.

Користуючись тим, що до наших рук дісталися паротяги під парами, Сині імпровізують „бронепотяга".

До паротяга причеплюють дві плятформи, ставлять на них одну гармату з Синьої батареї та кулемети. Який не є цей „бронепотяг", а все ж легше буде нам боротися з ворожими бронепотягами. До цього часу Синій полк вів бої з ворожими бронепотягами лише при допомозі Синьої батареї.

Взагалі, в усіх боях Синього полку його батарея була на висоті свого завдання. З початком стрільби Синьої батареї завжди й незмінно підносився настрій козацтва.

„Шура-Бура летить!"—радісно відгукувалися козаки—„він йому (москалеві) покаже!"

Сотник Шура-Бура командував Синьою батареєю. Це був старшина, що ним могла би пишатися кожна армія. Видатним і незамінимо цінним старшиною був помішник його сотник Зуб. Обоє згинули трагічною смертю й давно сплять вічним сном у сирій землі. Дай, Боже, Україні яко мога більше таких синів-лицарів!

Стацію Вапнярку захопили спільними зусиллями Стрільці й Сині. Синім лише пощастило обсадити її першими. Передавши стацію Стрільцям (2-й і 3-й курінь), 1-й курінь Синіх перейшов знову до с. Вербового.

3-я дивізія з честю виконала покладене на неї завдання.

* * *

Наступ 3-ої пішої дивізії заскочив червоних напередодні закінчення ними підготовки до контр-наступу: ворожі резерви допірощо під'їжджали з Одеси до стації Крижополя.

На фронті проти 3-ої дивізії в цей час була лише 45 совітська дивізія (4 т. зв. басарабські полки) та кілька окремих невеличких відділів. Командування дивізії зосередило головні свої сили в районі ст. Вапнярки. Помилкою його було те, що воно тримало резерву свою на стації, а не в селі Вербовому, де резервова група зберегала б за собою більшу свободу ділань і крім того, на випадок неуспіху червоних у районі м. Марківки, резерва ця забезпечувала б ст. Вапнярку від різних несподіванок. Взагалі фатальним для червоних було те, що вони залишили с. Вербове навіть без догляду.

Злютованням та почуттям взаємної підтримки частини 45 совітської дивізії похвалитися не можуть: вибиті з села Антополя й м. Марківки (зовсім недалеко від ст. Вапнярки) побиті частини дивізії дбають лише про власну шкуру й тікають, не завідомивши про це навіть свій штаб дивізії.

Витривалости в них вистарчає тільки на кілька годин, потім підлягають паніці. Лише група, що безпосередньо боронить стацію, як наймічніша, виявляє в бою з 9-м Стрілецьким полком певну за-

взятість і впертість і бється аж до того часу, поки не обійшли її Синьожупанники.

На скільки командування 45 совітської дивізії не орієнтується в загальній бойовій ситуації, видно, бодай, з того, що до останньої хвилини воно не знає про присутність ворожої частини у своєму безпосередньому запіллю. Штаб червоних уважає лише на безпосередню небезпеку чолової атаки на стацію Вапнярку й уперто боронить цей відтинок; про інші відтинки свого фронту він не турбується й навіть не цікавиться підтримувати з ними звязок. Лише підвечір, певне, все ж занепокоєний тишею в районі м. Марківки, посилає туди розїзд, але він не може вже виконати свого завдання, бо весь попадає до полону.

Якби штаб червоних, спинивши наступ Стрільців, кинув міцну резерву до м. Марківки, то, можливо, що стації Вапнярки того дня ми ще не здобули б (в кожному разі здобуття її коштувало б нам багато дорогше).

Здобути Вапнярку на другий день було б для нас дуже тяжким завданням, бо до червоних підійшли б значні свіжі резерви, а 3-я піша дивізія мусіла б покладатися лише на свої власні сили.

Командир 3-ої пішої дивізії своєчасно, як ми вже зазначили, вирвав ворогові небезпечну зброю — ініціятиву.

Наші частини уступають червоним числом, але перевищують ворога здатністю до маневру, рішучістю й упертістю в бою.

Противно до червоних, частини 3-ої дивізії підтримують звязок між собою, мають міцно розвинене почуття взаємної підтримки й здатність до проявлення самостійної ініціятиви.

Бій за посідання Вапнярського залізничного вузла скінчився для 3-ої дивізії успішно на всьому її фронті.

Треба зазначити, що в ті часи фронту, в загальному розумінню цього слова, не було. Боротьба велася переважно за посідання залізниці, й тому групування головних сил і наших, і червоних зосереджувалося, головним чином, у районі залізниць. Інші відтинки фронту вважалися за другорядні й охоронялися, відповідно до цього.

Отже, з огляду на зазначене, захопивши ст. Вапнярку, головні сили 3-ої дивізії розположилися так: 9-й Стрілецький полк — ст. Вапнярка, район на схід од неї й охорона залізниці в напрямку на Жмеринку; 7-й Синій полк — район с. Вербового до м. Марківки; 8-й Чорноморський полк — район м. Марківки.

Червоні: с. с. Крижопіль—Антонівка.

Цей фронт, т. зв. „Одеського напрямку", властиво, й уявляла з себе 3-я дивізія. Ця дивізія, починаючи від р. Збруча,— міцна не кількістю своєю, а духом, внутрішнім злютованням і вірою в своїх командирів на чолі з полковником Олександром Удовиченком—увесь час побідно йшла вперед, розбиваючи на шляху своєму до Вапнярки включно до 22 червоних частин. Дивізія ця, не зважаючи на наші неуспіхи на інших напрямках, ні разу ще не випустила ініціятиви зі своїх рук. Жадній червоній частині не пощастило ще розбити 3-ю дивізію, за що їй і надано офіційно славну назву — „Залізної".

Оборона ст. Вапнярки. Захоплення так важного під зглядом оперативним залізничного вузла, як Вапнярка (скрижування залізниць: Одеса—Жмеринка—Київ—Цвіткове—Гумань) було для москалів великим, несподіваним ударом.

Ворог рішив за всяку ціну відбити Вапнярку й відновити залізничне получення зі Жмеринкою, що її червоні тримали ще в своїх руках.

Трактуючи 3-ю дивізію, як ворога, дуже поважно, червоні скупчують проти неї сили, що її значно переважають числом: крім 45 совітської дивізії ще 54 комуністичний ім. Леніна полк, 399 совітський полк, учебний одеський батальйон, відділи відомого одеського бандита „Мішки Япончика“ матросів, партизанський відділ Криворучки та три добре оборудовані бронепотяги.

Командир 3-ої Залізної дивізії полковник Удовиченко, будучи добре поінформованим щодо сил і замірів ворожих, міг прийняти два рішення: або злегковажити ці сили й продовжувати наступ, ризикуючи на зустрічний бій із нерівними силами, або спершу перейти до оборони й, здеморалізувавши ворога кривавим відбиттям атак, у відповідний момент перейти до контр-наступу.

Певно, добре зваживши всі „за“ і „контра“, покладаючись на витривалість своїх частин, полковник Удовиченко приймає те друге рішення.

Передбачення його дуже швидко цілком виправдалися.

На другий день після здобуття Вапнярки, приблизно о 6 годині ранку, ворог починає свій наступ гарматним обстрілом с. Вербового. На відтинках Стрільців і Чорноморців спокійно. Пізніше в Чорноморців легка стрілянина.

Густими лавами сунуться москалі в енерґійному наступі на позиції Синіх.

Іде одна з найкращих реґулярних совітських частин — Комуністичний ім. Леніна полк.

Червоноармійці дуже гарно, одноманітно одягнені й озброєні „до зубів“. У кожного висить на пасі по кілька ручних ґранат.

Відгукнулися наші гармати, чуються перші мушкетні стріли, й раптом починають стрекотіти кулемети.

Один... другий... третій...

У повітрі чується характерний свист летючих куль. Гуркотять без перерви гармати. Бій почався!

З великим запалом, одвагою й самопевністю йдуть уперед під нашим вогнем москалі-комуністи.

Нерівна місцевість сприяє їхньому наступові.

Село Вербове лежить в яру. Південну околицю його ділить яр на південно-західню й південно-східню частини. Остання висувається язиком уперед од позицій Синіх, що знаходяться перед селом Вербовим, на висотах безпосередньо на південь і схід од села.

Частині передової ворожої лави вдається захопити південно-східню околицю села, власне, ту, що висувається язиком перед нашими позиціями.

За короткий час свого перебування на окраїні села (10—15 хвилин) ця „краса и гордость революции“ встигла ограбувати й вирізати пять селянських родин.

Продовжуючи наступ, червоні підходять до наших позицій на 100—200 кроків.

Раптом ворожі гармати затихають. З диким криком „ура“ несуться лави червоних уперед, на нас.

Атака на баґнети.

Хвиля пекельного вогню з нашого боку, потім на всій позиції Сині переходять до контр-атаки.

Дві ворожі лави безпосередньо одна перед другою... Критичний момент.

Чи ж дійсно дійде до баґнетів? У червоних метушня. Кілька з них не витримало нервового напруження й повернуло назад. Цього прикладу було досить для решти. Червоні показують пяти... Сині провожають їх дощем куль. Москалі відходять, несучи великі втрати. Атаку відбито.

Знову бють ворожі гармати.

Із села Крижополя сунуть свіжі лави червоних. Ті, що відходять, зупиняються й займають позицію посередині, між селами Вербовим і Крижополем. Резерва Синіх підходить ближче до центру позиції. Дванадцята година.

Оркестра з гармат, кулеметів і рушниць грає щосили.

Червоні чотами роблять перебіжки вперед. Поволі знову посуваються все ближче й ближче до наших позицій.

Стрільба доходить до скрайнього напруження.

Ще ближче... Пекло!...

На відтинку 1-го куреня (сотник Довгаль) „ура“ перемішується з криками „слава“.

Зійшлися на баґнети!...

Знову на всій лінії Сині переходять до контр-атаки.

Не розібрати: чи „слава“, чи „ура“. Якісь окремі дикі вигуки...

Сині бють більше прикладами, бо не на всіх рушницях є баґнети.

Усе перемішалося...

Крики „слава“ чути все виразніше.

„Ура“ слабне, слабне й нарешті не чути його зовсім. Криваво відбиті червоні тікають до села Крижополя; січуть їх кулемети й рушниці; бє по них смертодайним вогнем Синя батарея.

На полі залишаються мертві й ранені.

Ситуацію врятовано!

Бій на баґнети тривав лише кілька хвилин, але здавалося, що минула ціла вічність.

Спроба комуністів перейти увечері знову до атаки була вже слабіша й успіху не мала. Червоні відійшли до с. Крижополя.

Але впертий ворог не падає на дусі і зміцнений свіжими силами шикується спробувати щастя на відтинку 9-го Стрілецького полку.

Як не подібний цей ворог до частин 45 совітської дивізії!

* * *

Настала ніч темна й непроглядна.

На позиціях у Синіх спокій.

О 23-й годині розвідка доносить, що з села Крижополя, вздовж східньої сторони залізниці, вирушила в напрямку на стацію Вапнярку велика колона червоних. Даємо знати про це Стрільцям, але вони вже й самі про це знають.

Приблизно о 24-й годині на стації раптом, як один, заклекотіло кільканадцять кулеметів... Вибухли бомби...

У нічній тиші далеко розносяться несамовиті крики: а-а-а-а!...

Червоні атакують стацію!

Крики то затихають, то підносяться з новою силою. Стрільба без перерви.

Біля години тягнеться цей моторошний концерт. Нарешті тиша.

Хто кого?

Доносять: „Стація Вапнярка в руках червоних".

Сталося!...

Але ворог недовго тішився своєю перемогою.

О 3-й годині тієї ж ночі Стрільці несподіваною для москалів бравуровою атакою вибивають червоних із великими для них стратами. Ця атака Стрільців була дійсно надзвичайна по своїй завзятості й одвазі. Не кожна бойова частина, вибита в нічнім бою зі своїх позицій, потрапить тієї ж ночі виявити активну боєздатність.

Ця атака Стрільців—це ще одна славна сторінка до історії 3-ої Залізної дивізії.

На третій день бою зранку приходить черга й на 8-й Чорноморський полк. Проти нього до цього часу червоні лише демонстрували.

На відтинку Чорноморців упертий бій тягнеться зранку майже до вечера без успіху для ворога.

У Стрільців цілий день спокійно.

О 12-й годині червоні демонструють атаку на с. Вербове, але Сині її легко відбивають.

Ворог, як і раніше, відходить до с. Крижополя.

Нарешті й у Синіх спокій. Але спокій цей нагадує тишу перед бурею.

Сині рихтуються до нового бою.

* * *

Бої частин 3-ої Залізної дивізії, як ми вже зазначали, цілком оправдали передбачення й надії її командування. Ворога криваво відбито й напів здеморалізовано. Сила його атак слабне. Надходить час завдати йому останній удар. Тим більше це було на часі, що запаси амуніції маліли, а на поповнення в короткому часі годі було сподіватися: брак амуніції був загальною хворобою всенької нашої армії.

Сині, наприклад, трималися лише амуніцією, здобутою при захопленні від ворога стації Вапнярки, але запеклі оборонні бої запаси

ці майже вичерпали. Брак набоїв міг зробити положення Синіх критичним.

Отже, Сині з великим задоволенням прийняли наказа про рішучий контр-наступ.

О 15-й годині до моєї розпорядимости прибуває з резерви дивізії 1-й курінь 9-го Стрілецького полку. Призначаю йому правий відтинок позиції полку, але тримаю Стрільців не на самій позиції, а 200—300 кроків за нею, під горою, в непомітному для ворога місці.

2-й курінь Синіх, що займає правий відтинок позиції (сотник Троць) *), відвожу до полкової резерви, залишаючи на відтинкові лише чоту від 2-го куреня (хорунжий Вовкогон) з одним кулеметом.

Маю на меті почати контр-наступ ще сьогодні, якщо „товариші“ спробують ще раз прийти до нас у гостину...

* * *

Сподівані „любі гості“ не забарилися.

О 16-й годині червоні знову переходять до наступу на позиції Синього полку.

Лава за лавою виходять із села Крижополя й хутко, наче хмарою, вкривають поле.

Ніби скажені ревуть червоні гармати.

Мала кількість набоїв змушує нас бути ощадними. Ворога підпускаємо майже під саме село майже без опору й допіру потім частуємо з належною гостинністю, що трохи стримує його запал.

Але ось чота хорунжого Вовкогона, що дуже рідкою лавою займала правий відтинок, вистрілявши всі набої, згідно з наказом починає відходити.

У цей час селяни, розуміючи це як початок загального нашого відступу, благають мене не здавати села.

На їхніх обличчях розпач.

Кажуть: „Дайте рушниці, ми будемо самі боронитися!“

Я не маю часу на балачки з ними.

Коротко відповідаю: „Не турбуйтеся — не здамо!“

Червоні теж уважають відхід чоти за початок відступу.

Чота відходить далі, а за нею вслід, підбадьорені й смакуючи перемогу — москалі.

Тим часом, непомітно для ворога, все ближче й ближче, назустріч йому, підсовується курінь Стрільців... У центрі й на лівому крилі вогонь доходить до своєї кульмінаційної точки.

Для кого бє зараз дванадцята година?...

Прийшов час до контр-наступу.

Несподівано для ворога, перед його лівим крилом, замість одступаючої чоти Синіх, виростає грізна лава Стрільців, і по всій позиції підіймаються й кидаються на червоних Сині.

І, мабуть, страшна була ця несподіванка для ворога, коли навіть не дійшло до баґнетів: червоні змішалися й почали панічно вті-

---

*) Загинув у кінці 1919 року.

кати, а за ними вслід, переслідуючи, переможці—Стрільці та Сині. Резервові лави червоних намагаються нас зупинити: стріляють і по нас, і по своїх одступаючих.

Даремно!

Уперед, уперед, не давати ворогові опамятатися!

Слава... Слава!...

Завзятість і певність чується в цьому „слава" Стрільців і Синіх.

Ясно: ставку червоних побито.

Останнє розпачливе змагання перед самим селом Крижополем, і на плечах ворожих Стрільці й Сині здобувають Крижопіль і прямують далі.

Розглядаюся навколо: як рясно усіяно поле забитими й раненими червоними!

Вже два дні лежить чимало з них мертвими.

Наш лікар, пані Світлана Харченко *), як завжди, зараз за першою лінією опікується жертвами бою.

Якийсь молодий і гарний собою комуніст-жид, ранений у ногу, благає, щоб його „не добивали", бо в нього жінка й дитина.

— Ми не большевики й звичаю вашого не маємо **). Зараз вам обандажують рану й повезуть до шпиталю.

— Якої ви частини?

— 54-го совітського полку.

Це той Комуністичний ім. Леніна полк, що його розбили Сині вчора і якого червоне командування кинуло сьогодні з резерви з метою припинити відступ своїх частин.

Особливо значні страти поніс сьогодні 399 совітський полк. Це та частина червоних, що, відступаючи, попала між два вогні: наш і свій.

Чимало й Синіх зложило свої голови у цих боях; чимало вибуло зі строю раненими.

Із старшин забито сотника Кривущенка, тяжко ранено здібного й одважного старшину, командира 1-го куреня сотника Довгаля, та легко кілька інших старшин.

Трофеї нашої перемоги: 9 кулеметів ручних, кілька кулеметів „Максіма", багато муніції й рушниць.

Цікаво, що на здобутих нами ворожих кулеметних тачанках були різні награбовані речі, й між ними навіть грамофонові плити.

Сутеніє. Я в Крижополі.

Населення христиться: „Слава Тобі, Господи, нарешті дочекалися своїх". Село в жалобі: недавно москалі розстріляли сорок селян за „саботаж".

Молодь проситься до полку.

Старі благословляють їх: „Помстіться, діти, за безневинно пролиту кров батьків і братів ваших!"

* * *

---

*) Забита в серпні 1919 р.

**) Наших ранених москалі завжди добивали.

Розбиті на голову червоні відірвались від Залізної дивізії й відійшли головними силами аж до стації Крижополя.

Бої за Вапнярку скінчилися. Цей так важливий залізничий вузол залишився за нами. Але через півтора місяці околиці Вапнярки знову будуть ареною тяжких боїв, і в них найактивнішу участь бере знову 3-я стрілецька Залізна дивізія.

Д-р. Б. КРУПНИЦЬКИЙ.

Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р.

(На підставі нових даних).

Старі дослідники української історії: Костомаров, Антонович та Еварницький, пишучи про діяльність гетьмана Пилипа Орлика на Правобережній Україні в 1711 р., звертали свою увагу скорше на фактичний перебіг подій, ніж на вияснення причин та обставин, що серед них працював Орлик на Україні. Основне питання, чому широко закроєна акція Орликова в 1711 р. не принесла сподіваних результатів, лишалося через те невиясненим. У цьому не можна обвинувачувати самих істориків, бо джерела, що на них вони спиралися, були, здебільшого, московського офіційного походження: реляції московських військових командантів на Україні та їх переписка з приводу воєнних подій. Натомість матеріялів, що походили б від другої сторони — шведів, запорожців, татар, поляків — майже не було. Не один історик вказував на потребу в таких джерелах: так Еварницький думав, що без них не можна обєктивно представити бою під Білою Церквою *); Борщак пошукував за ними в Парижі, але не міг нічого знайти **).

Працюючи в Пруському Державному Таємному Архіві, знайшов я кілька документів, що дають нам дещо нового для освітлення акції Пилипа Орлика на Україні в 1711 р. Головна вага цих документів полягає якраз у тому, що вони доповнюють московські реляції описом подій у шведсько-татарському освітленню. Особливо цінною є одна кореспонденція, що писала її невідома особа з Бендер, місця перебування шведського короля й нашої української еміґрації. Вона коротко малює самий похід Орлика й татар на Україну, а, головно, подає, чому акція спільних татарсько-польсько-козацьких сил не мала успіху. Отже, ці нові матеріяли, разом із іншими, вже друкованими — як дневник фельдмаршала Шереметєва, що його до цього часу дослідники не прийняли під увагу, — дають нам можливість на-

*) Д. И. Эварницкій; „Исторія запорожскихъ казаковъ“, С.-Петербургъ 1897, т. III, стор. 499.

**) Ілля Борщак: „Гетьман Пилип Орлик і Франція“ в Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів 1924, т. 134—135, стор. 83.

ново освітлити деякі неясні питання з часів перебування гетьмана Пилипа Орлика на Правобережній Україні в 1711 р.

Шведсько-українська поразка в 1709 р. мала далекосяглі наслідки. Москва ставала в ряди першорядних европейських держав: вона виростала на силі не тільки на півночі — супроти шведів, але також і на півдні — супроти турків. Зайнявши Правобережну Україну та безконтрольно розпоряджаючи в Польщі, Петро І-й ставив під загрозу васальні володіння Туреччини в Східній Европі: Крим, Молдавія та Валахія робилися безпосередніми сусідами московського царя. Політична рівновага на Сході Европи рішуче перехилялася набік Москви. Прибуття Карла XII й Мазепи до Бендер з невеликою купкою людей і без армії демонструвало туркам ad oculos змінену ситуацію. Поки йшла боротьба між Карлом XII та Петром І на Україні, Туреччина не бажала встрявати в події, очевидно, не рахуючись з можливістю скорої розвязки кампанії. Тепер виринало перед нею питання, що робити, щоби спинити небезпечну для неї московську експанзію. Обставини вимагали від Туреччини активнішої, рішучішої політики. Таким чином для Карла XII й Пилипа Орлика, нововибраного на еміґрації по смерті Мазепи гетьмана України, самими подіями була підготована доріжка до розуму й серця турецького султана. Вони це, звичайно, й використали, спираючись на зручну дипломатію французького резидента в Царгороді Дезаєра та польського представника інтересів Станислава Лєщинського, Понятовського. Не зважаючи на традиційну корупцію високих достойників Порти, на підкупи збоку Москви та інтриґи інших держав, все ж таки вдалося штовхнути Туреччину на той крок, що, безперечно, відповідав її державним інтересам, хоч і приходив трохи запізно, бо повинен був бути зроблений ще під час рішучого змагання поміж Карлом XII і Петром I.

Наприкінці 1710 р. Туреччина оповістила московському цареві війну. Лишень тепер союз між Швецією й Туреччиною став доконаним фактом. Шанси Карла XII знову пішли догори, а заразом покращали й вигляди для суто-української політики Пилипа Орлика. Стало можливим переведення в життя тих плянів, що, безперечно, плекалися й Карлом XII, і Пилипом Орликом на протязі цілого 1710 р. Бо Карло XII, навіть у критичні часи після Полтави, сидячи в Бендерах, не думав залишати так довго веденої боротьби на Сході Европи. Польща й Україна грали й тепер поважну ролю в його політичних комбінаціях. Ще тоді, коли позиція Туреччини не була ясною, задумана була широка операція, що мала на меті закріплення України за Орликом та Польщі за Станиславом Лєщинським. Правобережна Україна, а почасти й Лівобережжя та Слобожанщина, мали стати тереном акції, що, в разі успіху, повинна була б бути поширена й на Польщу. Проєктувався не якийсь наїзд чи виправа для ослаблення ворога та руйнації потрібних йому воєнних засобів, але опанування хоч частини тих територій, що на них претендувалося. Звичайно, що турки, оскільки вони зважилися воювати, нічого не могли

мати проти такої операції, що давала їм готовий пляцдарм на чужій території для дальшої боротьби з москалями. З цього погляду політика Туреччини, татар, шведського короля, Станислава Лєщинського й Орлика йшла по одній лінії.

У цих рямках і діяльність Пилипа Орлика набирає немалого значіння. Він показав себе неабияким дипломатом. Школа, що він її ще за молодих часів пройшов на службі в гетьмана Мазепи, наприкінці на посаді генерального писаря, — була аж надто непогана.

Ще на початку 1710 р. вдалося йому за допомогою шведського короля осягнути немалі успіхи, що закріплювали його становище щодо запорожців, єдиної в ті часи реальної сили, на яку він міг опертися. В квітні 1710 р. його було обібрано на гетьмана, і з цього приводу появилася знаменита Орликова „конституція", що мала в собі спеціяльні статті на користь запорожців. Більше того, демократична тенденція, що так недвозначно в ній відбивається, йшла по лінії бажань не тільки запорожців, але й звичайної козацької маси. Отже, новий гетьман ставив справу широко й хотів опертися на співчуття цілого козацтва українського. Недурно ж знаходимо в цій конституції ідею обмеження гетьманської влади та встановлення козацького парляменту або народньої ради, що мала складатися з представників усього козацтва та збиратися тричі на рік *). Також і національно-державний момент був підкреслений у ній дуже сильно: постулятом конституції являлася повна незалежність України від Польщі й Москви, при чім кордони з Польщею визначалися по лінії Случі, як колись за Богдана Хмельницького **).

Також і назовні оперував Орлик не менш зручно. Очевидно, не без його впливу прийняв на себе Карло XII обовязки протектора й оборонця українського народу. Енерґії і зручності Орлика треба здебільшого завдячити й те, що створений був союз із татарами, до якого ввійшли шведи, Пилип Орлик, як гетьман України, та запорожці ***). Поляки з партії Станислава Лєщинського були також притягнуті до спілки. Дуже значною гетьмановою заслугою було й те, що йому вдалося зобовязати татар при вступі на українську територію не брати ясирю — полонених, не грабувати церков і, взагалі, не робити насильства ****).

З дипломатичного й політичного боку, здавалося, Орлик підготовив усе, що було потрібним для воєнної акції на Україні. Сприяла неначе його завданню й ситуація в Москві. Московщина переживала в 1710—11 р. р. дуже тяжкі часи: довга війна зі шведами, хоч і скінчилася наразі царевою перемогою, та, все ж таки, давалася йому добре в знаки. Лихий матеріяльний стан населення, недостача фінансів, незадоволення старшин-чужинців, яких так багато було в ар-

---

*) Костомаровъ: „Мазепа и Мазепинцы", С.-Петербургъ 1885, стор. 525 й д. Переписка Орлика й інших діячів походу в Чтен. Импер. Москов. Истор. Общ. 1847, № 1, стор. 1 й д.

**) Переписка, ibid., стор. 5.

***) Костомаровъ, ibid., стор. 628; Переписка, ibid, стор. 17—19.

****) Костомаровъ, ibid., стор. 629; Переписка, ibid., стор. 47—49.

мії Петровій; дорожнеча, особливо на мясо й інші продукти скотарства в наслідок епідемії серед рогатої худоби *) — все це дуже утруднювало положення царя на випадок війни. На Україні було ще гірше: на Лівобережжі шведська війна остаточно знищила матеріяльний добробут населення; Правобережжя обсадили московські війська, що поводилися з населенням, як хотіли. Так 10 грудня н. ст. 1710 р. пише пруський резидент у Польщі Лельгефель (Lölhöffel) до свого короля, що москалі роблять страшні безчинства на Поділлю: беруть хліб і сіно, не залишаючи селянинові ні крихти на прожиток; голодна смерть загрожує через те і людям, і худобі **). Цілком зрозуміло, що така господарка дуже допікала і посполитству, і козацтву. І воно знову стало покладати свої надії на запорожців та Орлика. Коли почали розходитись по Правобережжі Орликові універсали із закликом до боротьби проти москалів, то вони знайшли вже для себе цілком підготовлений ґрунт ***). Навіть і Слобідська Україна не була вільна від елементів, ворожих москалям ****). Певно, що й на Лівобережжі не все було гаразд. Недурно ж то московська влада так пильно стежила за козаками й особливо за старшиною, що, звичайно, сприяли поширенню Орликової аґітації *****).

Таким чином, і дипломатично-політична підготовка Орликова, і настрої, особливо Правобережної України, здавалося, давали надії на успіх задуманої кампанії. Але при ближчій аналізі знаходимо й тіневі сторони, що наперед ставили цілу акцію під знак запитання. Поперше, були це самі шведи. На жаль, шведський протекторат над Україною мав у даних обставинах скорше ідеальне, ніж реальне значіння: сидячи в Бендерах, Карло XII не мав уже власної армії (вона майже вся пішла в полон під Переволочною) і не ризикував посилати з Орликом на Україну ті рештки, що ще збереглися при ньому після втечі з України. Єдине, чим він міг допомогти, це своїми старшинами-дорадниками та інструкторами, що, дійсно, як ми побачимо далі, знаходилися в армії українського гетьмана. Цього було замало, бо гетьман потребував хоч невеличкої числом реґулярної армії, що могла б і повинна була б зрівноважити різнобіжні інтереси й тенденції — козацькі, польські й татарські; що була необхідною й для закріплення території та організації влади й війська.

---

*) Див. реляцію пруського резидента в Москві Кайзерлінґа до пруського короля з 28 Juni (9 Juli) 1711 р. № 21 (Preuss. Geheim. Staats-Archiv Rep. XI. Russland 21a).

**) Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. 9. Polen 27 ii—5:
„Sonsten man auch nicht woll beschreiben kann, was ungemeine exorbitantzien die Moscowittische Trouppen in Podolien verübeten, und wie dieselbe weit und breit alles heu und getreyde emportireten, umb ihnen darauss Magazinen zu machen, ohne dem Landmann die mindste subsistenz überzulassen, so, dass alldorten aus hungers Noth ein genereles sterben an Menschen und Vieh befürchtet, und der ohne deme sehr schlechte Zustand der Gvarnison in Kamieniec hiedurch noch viel gefährlicher gemachet würde".

***) Костомаровъ, ibid., стор. 631; А. З. Мышлаевскій: „Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ", С.-Петербургъ 1898, стор. 81.

****) „Сборникъ в.-истор. мат.", ibid., стор. 13.

*****) Костомаровъ, ibid., стор. 630, 631.

Небезпека полягала також і в тому, що приходилося, маючи незначні, порівнюючи, власні сили, спиратися головним чином на татар. Турки, як можна думати, надавали операції на Україні другорядне значіння і свого війська не дали, готуючися до головного зудару з москалями. Татари, як відомо, ніколи не визначалися стійністю; добрі кіннотчики, були вони здатні для наїзду, маневрової війни, тільки не для поступового, систематичного опанування території. Далі ми побачимо, яку фатальну ролю відіграли татари під час самої кампанії. Очевидно, Орлик розумів небезпеку, що грозила цілій справі збоку татарської хиткости та нахилу до грабунків. Недурно забезпечував він себе татарською обіцянкою поводитися на Україні, як у краю союзному. На жаль, такі обіцянки від татар були завжди дуже проблематичного характеру.

Не міг мати гетьман повного довіря як до поляків, так і до безпосередньо йому підлеглих запорожців. Положення запорожців було дійсно невідрадне. Впродовж 1710 р. летять із козацького табору біля Бендер жалібні прохання до шведського короля про допомогу *). Карло XII не міг багато чим допомогти: він сам сидів по вуха в боргах, брав гроші, де тільки міг і за дуже високі проценти. Того, що давали турки на утримання шведів, поляків та запорожців (за деякими відомостями 150 французьких „écus" щоденно) **), далеко не висгарчало. Лишень наприкінці 1710 р., коли турки оповістили москалям війну, призначали вони більшу субсидію шведському королеві; проте й ця допомога не була так велика, щоб радикально змінити на ліпше тяжкий матеріяльний стан союзників Карла XII. Що це так, побачимо ми трохи далі.

Маємо цілий ряд даних з того часу, що освітлюють скрутне положення шведів, поляків і запорожців. Дуже цінні з цього погляду донесення пруського резидента в Польщі Лельгефеля, що уважно слідкував за настроями Карлових прихильників, особливо поляків, та реґулярно доносив про них своєму королеві.

У серпні 1710 р., як про це довідуємося з додатку до реляції резидента, що подавав обсервації польських шпіонів з-під Бендер, ситуація була така: шведів у Карла XII 500 людей, вони живуть у великих злиднях; кількість козаків—2,000, поляків—2,000. Польська мізерія гірша за шведську й козацьку: вони примушені продавати останню свою амуніцію (le reste de leurs équipages), щоби мати щось на прожиток (pour leur subsistance) ***).

Реляція Лельгефеля з 17 вересня н. ст. 1710 р. нотує: польські війська, що знаходяться біля Яс під командою київського воєводи Потоцького, післали своїх делеґатів до шведського короля з проханням про грошову допомогу, загрожуючи, що, коли нічого не дістануть, перейдуть до Польщі та приєднаються до коронної ар-

---

*) Переписка, ibid., стор. 21, 24—25.

**) „La Relation des Espions, qui sont partis de Bender de 16 d'Août 1710"— як додаток до реляції пруського резидента в Польщі Лельгефеля з 10 вересня н. ст. 1710 р. (Preuss Geh. St.-Ar. Rep. 9. Polen 27 ii-5).

***) „La Relation des Espions", ibid.

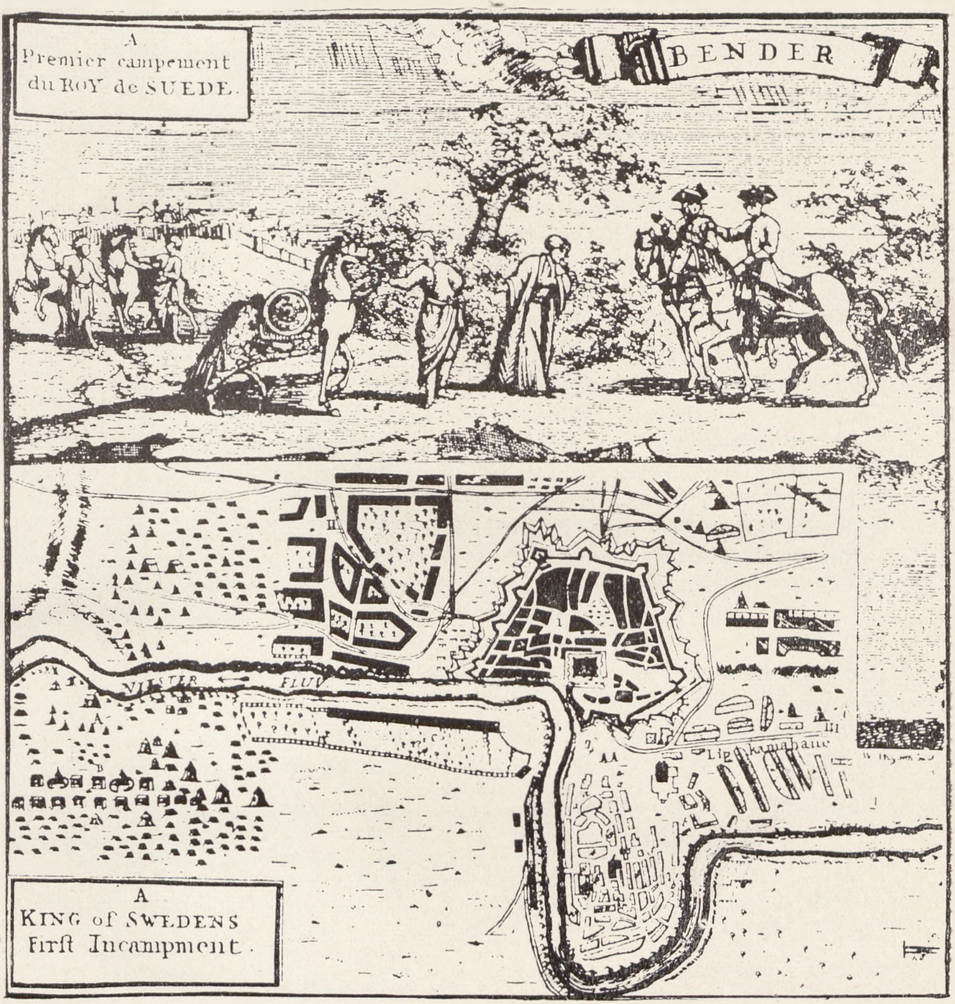

Бендери за часів перебування там Гетьмана Івана Мазепи. Перший табор короля шведів. Угорі — турки вітають короля Карла XII, унизу — плян м. Бендер, на ньому один із таборів — українського війська. Джерело: „Voyages du Sr. A. de la Mattraye en Europe, Asie et Afrique etc. a la Haye 1727“.

мії *). Вже реляція з 24 вересня н. ст. констатує погіршення ситуації: польські жовніри „wegen schlechter Verpflegung" (через зле відживлення) дезертують цілими купами до Камянця та до коронного полковника Загоровського **).

З реляції з 22 жовтня н. ст. читаємо: „Хвороби й лихе відживлення (schlechte Verpflegung) привели до того, що 1 жовтня н. ст. 9 компаній (Compagnien) польського війська перейшли Дністер на зєднання з коронною армією" ***).

З другого боку похідний журнал Шереметєва дає нам дуже цікаві подробиці щодо матеріяльного стану запорожців. Узятий москалями в полон поляк Іван Нєбєльський показав таке:

> „Воевода кіевскій и Орликъ, и кошевой въ Немировѣ прошли нынѣ недѣля, а войска при воеводѣ поляковъ и ліпковъ 3,000, и большая половина безъ ружья, токмо при немъ 4 пушки; да при Орликѣ и кошевомъ запорожцевъ 4,000, у которыхъ ружья нѣтъ же, понеже, будучи въ Бендерѣ и идучи изъ Бендеръ, отъ голоду продавали"... ****)

Перед нами повстає, отже, типова картина еміґраційних злиднів: голод, хвороби, дезерція, продаж амуніції й т. д.

У результаті маємо цілий ряд моментів, що могли чи то позитивно, чи то неґативно вплинути на вислід кампанії: з одного боку добра дипломатична підготовка справи та співчуття населення, з другого — татарська непевність та матеріяльний стан і навіть дезорганізація у власних рядах. Все залежало від того, чи вдасться добре перевести операцію з організаційного й воєнного штандпункту, як також від того,— як поводитимуться татари на Україні.

Повернемося до самого походу Орлика, татар і поляків на Україну. Його було поведено зразу у двох основних *****) напрямках: татарський хан Девлет-Ґерай пішов у січні 1711 р. з головними силами (приблизно 50 тисяч кримської орди) ******) на Слобожанщину,

*) Реляція Лельгефеля з 17 вересня н. ст. 1710 р. з Данціґу. (Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. 9. Polen 27 il-5).

**) Реляція Лельгефеля з 24 вересня н. ст. 1710 р. (Strys unter Dantzig"), ibid.

***) Реляція Лельгефеля з 22 жовтня н. ст. 1710 р. (Данціґ). ibid.

****) Фельдмаршалъ графъ Б. П. Шереметевъ: „Военно-походный журналъ 1711 и 1712 г. г.", С.-Петербургъ 1898, стор. 11. (Донесення князя М. Голіцина з Золочева 24 лютого ст. ст. 1711 р.).

*****) Крім того виступила ще й кубанська орда, що зробила диверсію в околицях Азова й Таганрогу. Цей наскок мав другорядне значіння, так, що ми на ньому зупинятися не будемо,

******) Fabrice (Anecdotes du Séjour du Roi de Suede à Bender, Hambourg 1761) в 11 листі до герцоґа Гольштайнського з 12 лютого н. ст. 1711 р. подає, що кримський хан виступив 23 січня н. ст. з Перекопу на чолі 50 — 60 т. армії; в одній кореспонденції з Царгороду з 24 лютого н. ст. зазначається, що він виступив 4 лютого н. ст. з ордою в 75 т. чол. (Preuss. Geh. St.-Ar. — додаток до реляції пруського посла у Відні з 21 березня 1711 р. н. ст.); Neugebauer, шведський резидент у Царгороді, в листі до шведськ. державного секретаря Stiernhöck'а з 12 (22) лютого 1711 р. зазначає, що кримські татари виступили походом на Москву в числі 200,000 (Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. XI. Russland 22a копія).

маючи при собі кілька сот запорожців *); трохи пізніше Орлик з. своєю союзною армією вступив на територію Правобережної України

Щодо кримського хана, то він, опинившися на Слобожанщині, не знаходив собі спротиву. Невеличкі залоги, що стояли в деяких укріплених містах і містечках Харківського полку, не могли утриматися. Генерал Шидловський, що йому було доручено оборону Слобідської України від татар, не прибув ще навіть до Харкова **). Населення й козацтво було частинно застрашено, частинно не виявляло якоїсь ворожнечі до татар, особливо, бачачи в татарських рядах невелику купку запорожців ***). Так містечко Водолаги Харківського полку не поставило спротиву, навпаки, винесло татарам хліб і сіль; інші, як Мерефа й Таранівка—пробували оборонятися й були взяті штурмом ****). Не дійшовши до Харкова, хан несподівано повернув назад до р. Самари, де обложив два укріплені міста на Самарі: Новосергіївське (Вольное) і Новобогородське. Новосергіївські козаки зі старшинами добровільно піддалися татарам, передаючи в їхні руки московську залогу міста: одного капітана й 80 жовнірів ****). Гарнізон Новобогородського вперто оборонявся, так, що хан мусів зняти його облогу *****).

Укріпившись почасти на Самарі, хан одначе недовго тут перебував: 13 (24) березня, як подає кореспонденція з Бендер, він знову був у Криму ******).

Ідучи назад до своїх володінь, лишив він біля 1,000 чол. козацько-татарської сторожі на Самарі та обсадив Новосергіївську кріпость невеличкою залогою, обіцяючи на весну знову навідатися на Україну. Тим часом Скоропадський, після ханового відступу, не гаючись, зайняв цей важливий форпост на південному сході України, при чому козаків, що добровільно перейшли до кримського хана, було скарано *******).

Такий поспішний відступ кримського хана був, звичайно, невипадковим. Треба звернути увагу на те, що татари опустили Самару,

---

Останні дві відомості, очевидно, перебільшені. Вірогідна є за те відомість гольштайнського репрезентанта при швед. королеві Fabric'a, що знаходився весь час у Бендерах і міг мати більш-менш певні інформації і з татарського боку.

*) Д. И. Эварницкій: „Исторія запорожскихъ казаковъ", С.-Петербургъ 1897, т. III, стор. 494.

**) „Сборникъ военно-истор. матер.", ibid., стор. 54.

***) „Сбор. в.-ист. матер.", ibid., стор 13 і 49.

****) Кореспонденція з Бендер (анонімна) з 6 (16) травня 1711 р. Копія її, що з неї я тут користаю, знаходиться в Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. XI. Russland 22a—як додаток до реляції пруського резидента у Відні з 27 червня н. ст. 1711 р.

*****) Эварницкій, ibid., т. III, стор. 496.

******) Анонімна кореспонденція з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., ibid.; генерал Шидловський у своїм донесенню до адмірала Апраксіна з 12 березня ст. ст. каже, що татарський хан пішов від Самари до Криму 5 березня ст. ст. (Сбор. военно.-истор. мат., ibid., стор. 54); у згоді з цим стоїть і реляція Кайзерлінґа, де він звертає увагу на те, що цар вже 8 (19) березня отримав повідомлення про татарський відступ. (Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. XI. Russl. 21a) — реляція Кайзерлінґа з 30 (19) березня 1711 р. № 8),

*******) Эварницкій, ibid., т. III, стор. 496.

не докінчивши навіть облоги Новобогородського *). Причини, очевидно, полягали в певних обєктивних умовинах. І вони, дійсно, були: надходила весна, і треба було сподіватися, що в недалекому часі, як це дуже влучно підносив у своїй реляції пруський резидент у Москві Кайзерлінґ **), почнуть розливатися річки й утруднять маневрування татарської кінноти. А, між тим, лежав глибокий сніг (цінна вказівка бендерської кореспонденції з кримських джерел) ***), бракувало фуражу ****); коні були виснажені, стомлені; їх вже й так багато загинуло під час походу ****). Ситуація складалася так, що ханові, хоч і не мав він перед собою якихось поважних московсько-козацьких сил — вони були далеко, — не лишалося нічого іншого, як повертати назад.

Коли приглянемося до цієї операції татарського хана ближче, то побачимо, що вона прийняла характер тих звичайних наїздів на Україну, що їх робили татари й без того щороку. Ні союз зі шведами, Орликом і запорожцями, ні взяте на себе зобовязання не робити шкоди українському населенню й козацтву, ні в чому не змінили татарського поводження. Кримський хан, очевидно, і не міг, і не думав надовше затримуватися на українській території. Тому й робив те, що йому здавалося єдиним у такій ситуації доцільним: швидко рухаючись, як можна більше знищити підвладну московському цареві територію й ослабити таким чином московсько-козацькі сили на сусідній йому українській землі *****). Що це так, показує нам його дуже проста тактика по відношенню до населення Слобожанщини: там, де люди йому добровільно піддавалися, направляв їх на річку Самару, як це сталося з нещасним населенням Водолаг, що по дорозі під час переселення впало до рук полтавського судді Петра Коваaнька, який завернув усіх назад, пригнав до Полтави і тут з наказу згори розстріляв кожного десятого за оружний спротив при зустрічі з його військовим відділом; решту погнали через Москву на заслання ******). Таке зрушення з місця прихильного, здавалося б,

*) Эварницькій, ibid., т. III, стор. 495.

**) Рел. Кайзерлінґа з 8 (19) березня 1711 р. № 8 (Preuss. Geheim. St.-Art. Rep. XI. Russland 21a): „Vielleicht dörffe aber dis wohl die sicherste ursach der beschleunigten Tartarischen Retraite seyn, weil sie an jenen Orthen, alwo das Clima weit wärmer gelegen, das baldige auffgehen, und die grossen Ergiessungen der Ströhme besorgen müssen".

***) Анонімна кореспонденція з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., ibid: „Vor eingefallene gar zu tieffe Schnee, durch welchen zu marchiren die Pferde nicht wenig abgemattet wurden, verhinderte diesesmal den Han weiter in Moscau zu gehen, ausser das die gewöhnliche Zeit des Aussenbleibens der Tartarn schon verschlossen war..."

****) Эварницькій, ibid., т. III, стор. 495.

*****) Анонімна кореспонденція з Бендер з 6 (16) травня 1711 р.: „...Derohalben der Han vergnügt mit diesem dem Feinde zugefügten grossen Schaden, Befehl gab, dass die Tartarn mit ihrer beute an Sclaven (ihre Anzahl sich bis 12,000 Personen erstrecket) und Vieh, wie auch denen in ermeldten Städten genommen Canons sich auf den Rückweg nach Crim begeben solten, welches auch ohne Hinderniss bewerckstelligt worden.."

******) Судіенко: „Матеріалы изъ отечественной исторіи", Кіевъ 1855, т. II, стор. 186. Цитую, на жаль, по Костомарову „Мазепа и Мазепинцы", С.-Петербургъ 1855, стор. 636.

татарам і запорожцям населення робилось, як здогадує Костомаров, на те, щоб розселити його у вільних степах—володіннях кримського хана*). Зате не мав хан жалю до тих, що або не показали наявно прихильности до татар, або навіть зважилися на спротив: 12 тисяч пішло по бендерських відомостях у татарську неволю. Анонімна кореспонденція з Бендер, що подає останні новини з Криму, так малює татарське поводження:

„Denen Einwohnern der orthen, so sich gutwillig submittiret, ward eine Stadt in der Ukraine angewiesen, da sie sich solten niedersetzen*), und ward ihnen erlaubet, so viel mit sich zu nehmen, alss sie fortschaffen könten. Das übrige ward denen Tartarn zu Beute gegeben, so wohl alss die örther, welche mit Sturm erobert wurden. Viel andere Städte und Dörffer wurden aufgebrennet nebst 150 grossen Fahrzeugen oder Vitinen, so unter der vestung Samara lagen, und womit Czaar vorgehabt, den Dnieper Strohm herunter seine Infanterie und Stücke zu führen, umb Crim so viel bequemlicher mit der Zeit anzugreiffen“ **).

Так закінчилася операція татарського хана на Слобідській Україні. Вона мала шкідливі наслідки для Орлика: після руїни, що її полишили по собі татари на Слобожанщині, не було чого надіятися на співчуття й підтримку населення на Лівобережжі та на Слобідській Україні. Тут шанси Орликові падали до зера.

Щодо головної акції Орликової на Правобережній Україні, то вона почалася згідно з Fabric'ом 11 лютого н. ст. 1711 р.***), коли виступила з Бендер союзна армія в складі буджацької та білгородської орди в числі 20—30 тисяч люду, на чолі якої стояв син кримського хана — султан Галга, поляків під командою київського воєводи Потоцького та старости Галецького й запорожців під Костем Гордієнком, що нараховували в своїх рядах—і поляки, і запорожці разом—6—7 тисяч люду****).

---

*) Порівняй Костомаровъ, ibid., стор. 635.

**) „А тим мешканцям, що добровільно до нього зголошувалися, було призначувано місце на Україні, де б вони мали оселитися, і дозволено їм було забрати з собою стільки, скільки можуть унести. А решту віддавано в ясир тим татарам, що забирали їх штурмом. Багато інших міст і сіл було попалено, а разом із ними 150 великих байдаків, що стояли під кріпостю Самарою і якими мав замір цар перепровадити вниз р. Дніпром свою піхоту, щоби тим вигідніше йому було кожного часу напасти на Крим“. Анонімна кореспонденція з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., ibid.

***) Fabrice, ibid., стор. 48.

****) Fabrice, що випроважав армію в похід разом із Карлом XII, подає перебільшені числа: 4,000 поляків, 12,000 козаків, 40,000 татар (Fabrice, ibid. стор. 48). Сам Орлик нараховував козацькі сили, коли до нього приєдналися майже всі полки Правобережної України, на 16,000 чол. (Костомаров, ibid., стор. 634). Щодо татар, то в Mottraye, Voyage 1728, стор. 4, більш правдиво: син кримського хана пішов у похід „avec plus de vingt mille Tartares d'Akerman et de Budgiak“ (з більше, як 20,000 білгородських та буджацьких татар). Neugebauer у листі до секретаря Stiernhöck'a з 12 (22) лютого 1711 р. (Preuss. Geh. St.-Ar. Rep. XII. Russland 22a) теж перебільшує: „Des Tartar Chans Printz aber

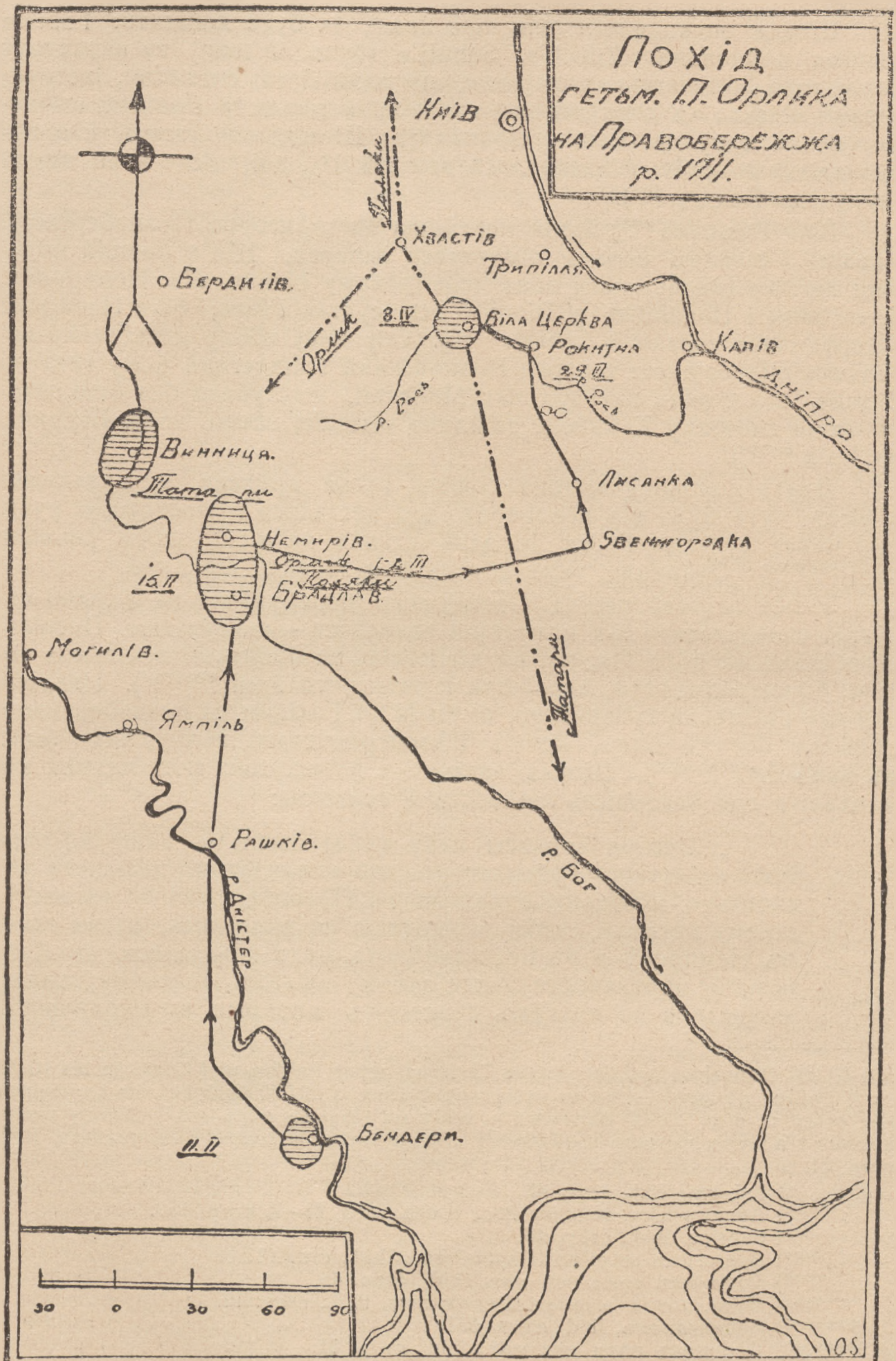

Похід
гетьм. П. Орлика
на Правобережжя
р. 1711.
Київ
Хвастів
Трипілля
Бердичів
Біла Церква
Рокитна
Канів
Дніпро
р. Рось
Винниця.
Немирів.
Брацлав.
Лисянка
Звенигородка
Могилів.
Ямпіль
Рашків.
р. Дністер
р. Бог
Бендери.
Татари
Орлик
30 0 30 60 90

Шведи знаходилися теж при армії; їх було небагато: Fabrice називає полковників Zülich'a, Schulz'a (були й інші) та нараховує окрім того 30 шведських старшин, що мали бути, очевидно, інструкторами війська та дорадниками головної команди *). Головна команда лежала в руках Пилипа Орлика **). Шведський король сам випроваджував армію й знаходився при ній $1^1/_2$ дні, після чого верхи вернув до Бендер ***).

Біля Рашкова ***) армія перейшла на територію Правобережної України і швидко почала посуватися наперед. Ще в першій половині лютого розмістилася вона в широкому районі між Немировим, Брацлавом і Вінницею: у Вінниці осів султан Галга; біля Немирова зосередилися козаки й поляки ****). Спротиву збоку московсько-козацьких сил не було: генерал Волконський і підлеглий йому генерал Відман, що стояли на кордонах Молдавії, відступали без бою, охороняючи спочатку Камянець та йдучи пізніше, певно, через Бердичів на Київ *****).

Другу половину лютого союзна армія провела, не рухаючися з місця: чути було від полонених, що досталися в московські руки, про наказ султана Галги 10 день стояти на місці, щоби спочили коні ******). Очевидно, темп походу був занадто швидкий.

У цей перший період Орликового перебування на Україні ситуація складалася — так принаймні здавалося — якнайліпше. Поспільство сгало на його бік; майже всі полки, за винятком декількох сотень білоцерківського, перейшли в ряди його армії *******). Недурно нарікав київський губернатор, князь М. М. Ґоліцин, на правобережців, „понеже бо сей бокъ, кромѣ Бѣлоцерковскаго полку, весь былъ въ измѣнѣ" ********). Щораз читаємо в донесеннях московських комендантів про непевність людности й козацтва:

> „...Весьма черкасы намъ небезопасны — пише до царя брат київського губернатора, що командував спільними московсько-козацькими силами на Правобережжі — по нынѣшнему времени, дабы непріятелю не поддались, и так нынѣ въ Немировѣ и въ Бреславлѣ отъ нихъ показалось, что безъ всякой противности оные замки воеводѣ кіевскому отдали, такожде и по другимъ деревнямъ, которыя по околичности

---

mit 50.000 Budsaken und Oszakower Tartaren nebst Pohlen und Cosaken bis 10,000 nach Pohlen gangen". (А син татарського хана з 50,000 буджацьких і очаківських татар та з до 10,000 поляків і козаків на Польщу вирушив). Дійсну цифру козаків і поляків скорше знайдемо у „Воен.-поход. журналі" Шереметєва, ibid., стор. 11.

*) Fabrice, ibid., стор. 48.
**) Архивъ Юго-Западн. Рос., Кіевъ 1868, III—2, стор. 187.
***) Fabrice, ibid., стор. 48.
***) Воен.-пох. журнал Шереметєва, ibid., стор. 12.
*****) Сборникъ воен.-ист. мат., ibid., стор. 45.
******) Воен.-поход. журнал Шереметєва, ibid., стор. 12.
*******) Костомаровъ, ibid., стор. 631.
********) Сборникъ воен.-ист. мат., ibid., стор. 81.

Бреславля и Немирова, съ доброжелательствомъ непріятелямъ провіантъ даютъ и отъ нихъ не бѣгуть" *).

Тут грало ролю не тільки незадоволення населення з управління своїх полковників, як це підносить почасти Антонович **); не тільки московські здирства, що так дошкуляли людям, але й зручна тактика Орликова в цей період перебування на Україні. Фактом було, що ця „пестрая толпа" з запорожців, татар і поляків, як її називає Антонович **), трималася пристойно й не дозволяла собі знущатися над населенням та його грабувати. В цьому була, безперечно, заслуга самого гетьмана. Він стояв на сторожі права й порядку, розуміючи, що від цього залежить, у першу чергу, успіх задуманої операції. Що це йому давалося нелегко, свідчить відомий його пізніший лист до шведського короля, де він подавав причини невдачі походу й указував на свої власні зусилля в цьому відношенню ***).

Це признають і самі москалі. Князь Гр. Долгорукий пише до Якова Брюса:

> „А султанъ, ханскій сынъ, и воевода кіевскій около Немирова обрѣтаются. Которые, кромѣ провіанту и фуражу, полону не берутъ и никакого разоренія, какъ въ нашихъ краяхъ въ Украинѣ, такъ и въ здѣшнихъ мѣстахъ, не чинятъ, токмо поступаютъ факціями; знатно, что хотятъ прельстить поляковъ и казаковъ къ своей сторонѣ..." ****)

Те ж саме підтверджують і полонені, що впали москалям у руки:

> „...— и отъ него — заявляє один із них — воеводы кіевскаго, и отъ султана заказано казаковъ изъ польскихъ хлоповъ отнюдь не рубить и въ полонъ не брать, и не разорять, кромѣ провіанту и фуражу" *****);

другий підтверджує;

> „казаковъ и поляковъ не разорять заказ великой, только велѣно брать провіантъ и фуражъ" ******).

І султан, і Потоцький, як видно, покищо трималися умов, складених із Пилипом Орликом. Очевидно, й тому, що з запровіянтуванням армії не стояло ще зле: населення не відмовляло в постачанню фуражу й провіянту, хоч це з часом могло бути й дуже дошкульним; та й сам султан, здається, привіз із собою деякі запаси ******). Не обходилося, звичайно, й тепер без певних непорозумінь і несправедливости. Ми вже чули, в якому стані знаходилися запорожці й поляки, коли прийшов час іти на Україну: продавали останню амуніцію, щоб мати з чого жити. Очевидно, стан війська — і запорозького, і польського — не був задовільний: показалася недостача зброї

---

*) Сборникъ военно.-истор. мат, ibid., стор. 47.
**) Арх Юг.-Зап. Рос, III—2, стор. 187.
***) Переписка, ibid., стор. 38—42.
****) Сборникъ военно. істор, мат., Ibid., стор. 49.
*****) Военно-пох. жур. Шереметева, ibid., стор. 11. ******) Ibid., стор. 12.

й, узагалі, необхідного знаряддя. Треба було вживати організаційних заходів, щоб цей брак направити. Що робив у цьому напрямку Орлик, ми не знаємо. Його справа не стояла так зле, бо до нього надходили городові козаки з правобережних полків, що приносили з собою зброю й поповняли ряди його війська. Зате Потоцький пускався на всякі хитрощі, щоб якось посилити свої польські відділи. Так полонений поляк Іван Нєбєльський докладав москалям, що Потоцький ловить козаків, особливо тих із них, що мають при собі „пищали", і примушує їх у себе служити *). Та Потоцький у своїй кореспонденції до Орлика й сам признавався в такій примусовій формації свого війська **).

Наприкінці лютого або в початках березня союзна армія посунулася наперед **). Вона взяла напрямок на єдиний ще поважний московський форпост на Правобережній Україні — Білу Церкву — не прямою дорогою, як цього можна було сподіватися, тільки спочатку просто на схід, аж до Звенигородки, а відтіля — на північний захід, на р. Рось **). Ціль була, очевидно, взяти цілу Правобережну Україну в свої руки аж по самий Дніпро: для того захоплення Білої Церкви являлося конечним. По дорозі мала союзна армія й першу сутичку з ворожою стороною: висланий проти Орлика генеральний осавул Бутович під Лисянкою потерпів поразку й дістався до полону ***). Дорога стала таким чином вільною аж до самої Білої Церкви. На цей раз армія йшла повільно так, що опинилась неподалеку Білої Церкви десь біля 18 березня ст. ст. ****). Ми не знаємо докладно причин такого повільного руху: можливо, в цей другий період кампанії далися відчути труднощі із запровіянтуванням армії; також і глибокий сніг та лихі дороги могли стати на перешкоді. Як би там не було, коли армія наблизилася до району Синяви — Рокитної, то ситуація її безперечно змінилася на гірше, хоч і ворога ніде не було видно. Про це довідуємося з листа Потоцького до Орлика, писаного з Рокитної 29 (18) березня 1711 р. Там він нарікає на злидні:

> „że y Soltana Imśći y moia kwatera żadnego ani dla ludzi, ani dla koni niema pożywienia, y cale tu o głodzie, nawet y bez słomy stoiemy *****).

Ясно, що запровіянтування армії в новому районі ставало справою дуже нелегкою. Приходилося дуже натискати на населення; реквізиції мусіли приймати щодалі то ширші розміри. Населення, як видно, не розпоряджало більшими запасами на прохарчування такої

---

*) Военно-пох. жур. Шереметєва, ibid., стор. 11.

**) Переписка, ibid., стор. 66.

***) Судієнко: Матер., II, стор. 29. Цитую по Костомарову, ibid., стор. 631.

****) Переписка, ibid., стор. 67.

*****) „що й Султана, його Милости, і мій штаб не має жадної поживи ані для людей, ані для коней, і стоїмо тут цілком голодні й навіть без соломи". Переписка, ibid., стор. 68.

значної армії *). Як наслідок цих труднощів захиталася дисципліна: не тільки татари, але й поляки допускалися зловживань та насильства над мирним населенням. Повставала незгода між начальниками **). Потоцький мусів себе виправдувати перед Орликом, бо, очевидно, той настоював на дотриманню порядку й обережного відношення до населення; мусів запевнювати його, що він добре розуміє,

> „że u wiele takich requizycyi nie możesz denegare dla ludu, który chcesz mieć pociągniony in sensum et obsequium sui“ ***).

У таких обставинах приходилося ще з тиждень простояти на місці, поки не було приступлено до облоги Білої Церкви. Чому так,— докладно не знати: набираємо враження, неначе частина війська й артилерія знаходилися на правому березі р. Росі і що їх треба було переправляти на лівий, щоб зручніше підступити до Білої Церкви. На перешкоді стояли зруйновані гребля й міст біля села Синяви, що їх приходилося направляти за допомогою місцевого населення ****).

25 березня ст. ст. почалася нарешті облога Білої Церкви. Чи була вона ведена всіма силами союзної армії, чи нею зайнявся лише Орлик зі своїми козаками та частиною татар і поляків, як думає Антонович *****), — ми не знаємо. Як би там не було, і сам султан, і Потоцький мусіли знаходитися десь недалеко ******).

Орлик, здається, уявляв собі зайняття Білої Церкви справою зовсім нетяжкою *******). Коли це так, то він, безперечно, помилявся. Треба знати, що Петро I давно звернув увагу на Білу Церкву, розуміючи її значіння, яко головного московського форпосту на Правобережній Україні. Кріпость була добре забезпечена всім потрібним для витримання облоги; ще незадовго до приходу Орликової армії були довезені бойові припаси, порох, оливо ********). Ні в артилерії, ні в іншому бойовому припасі недостачі не було *********). Залога Білої Церкви була, правда, невелика: вона складалася з 500 москалів, що стояли під командою полковника Аннєнкова, та частини білоцерківських козаків полковника Танського, вірних московському цареві *********). Крім того, стояло до послуг команданта кріпости й білоцерківське поспільство, його все можна було використати на

*) Можливо, що й москалі, відступаючи перед Орликовою армією, знищили запаси провіянту, що ними розпоряджало населення, хоч про це ми не маємо відомостей.

**) Переписка, ibid., стор. 67 і 68.

***) „що в багатьох таких реквізиціях не можна відмовити людям, яких хочеш потягнути за собою розумом і хитрощами“. Переписка, ibid., стор. 67.

****) Переписка, ibid, стор. 68.

*****) Арх. Юг.-Зап. Рос, III—2, стор. 188.

******) Переписка, ibid., стор. 68.

*******) Сборникъ военно.-истор. мат, ibid., стор. 229.

********) Арх. Юго-Западн. Рос., III—2, стор. 749.

*********) Сборникъ воен. ист. мат., ibid, стор. 229 й д.

допомогу залозі *). Орликові сили були, звичайно, значно більші: вже запорожці та правобережні козаки, що до нього пристали, начисляли щонайменше 10,000 люду **), поминаючи вже татар та поляків ***).

Та одначе кількість сама собі не грала при облозі кріпости значної ролі: татарсько-польська кіннота не могла багато прислужитися під Білою Церквою, і по суті все залежало від того, чи вдасться Орликові з тими технічними засобами, що були в нього в руках, здобути кріпость. Ми вже звертали увагу на те, як незадовільно були озброєні запорожці й поляки, як продавали вони свою амуніцію в Бендерах і навіть під час маршу з Бендер на Україну.

Ще гірше стояла справа з артилерією: на цілу армію припадало 4—5 гарматок ****). З ними, безперечно, не можна було осягнути потрібного для здобуття кріпости ефекту.

Все це, звичайно, не лишилося без наслідків. Як тільки союзна армія обложила Білу Церкву, то вже на другий день зайняла саме місто. Це справи одначе не вирішило, бо москалі відтягнулися перед переважними силами ворога до замку і тут дуже успішно відбивали атаки Орликової армії. Два рази пробували козаки протягом другого й третього дня облоги, закріпившись у нижньому городі та порobивши шанці, атакувати самий замок, але не мали успіху *****). Показалося, що без достаточної й відповідного калібру артилерії здобути замок штурмом не можна. На це цілком ясно вказує анонімна кореспонденція з Бендер, яка, базуючись на татарських інформаціях, коротко зазначає, що під час походу було опановано багато земель і міст, як також і місто Біла Церква,

> „...aussgenommen den Schloss so ohne dazu gehörigen Artillerie nicht hat können angegriffen werden“ ******).

---

*) Nicolas Costin, дуже фантастичний оповідач, подає в своїй хроніці все ж таки деякі реальні подробиці про участь поспільства в обороні кріпости: „quelques détachements russes, qui, quoique peu nombreux, mais aidés des bourgeois...“ (M. Kogalnicean, Fragments tirés des Chroniques moldaves et valaques pour servir à l'histoire de Pierre le Grand, 1841, стор. 224).

**) Сборникъ военно.-істор, мат., ibid., стор. 231.

***) Офіційна реляція полковника Анненкова, до якої мусимо поставитися з резервою, подає число татар, що були під Білою Церквою, на 20,000, поляків і волохів на 3,000. Ibidem, стор. 231.

****) Воен.-поход. журнал Шереметєва, ibid., стор. 11 і 12; пор. анон. кореспонденція з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., ibid., князь М. М. Голіцин у листі цареві з 16 квітня ст. ст. 1711 р. з Богуслава каже: „...да 2 пушки отбиты и двѣ смаговницы у казаковъ Богуславскаго и Корсунскаго полку, которые было собрались и хотѣли идтить за Орликомъ“. Можливо, що правобережні козаки поставили до розпорядимости Орлика деяку власну незначну артилерію. Ця допомога, певно, не дуже посилила артилерійну базу Орлика. (Сборн. воєн.-ист. мат,. ibid., стор. 73).

*****) Сборникъ воєнно-истор. мат., ibid.. стор. 230 й д.

******) „...за винятком замку, який не можна було атакувати без потрібної (належної) для того артилерії“. Анон. кореспон. з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., ibid.; пор. Kogalnicean, ibid , стор. 224: „ceux-ci (розуміється, осадна армія Орлика) avaient même établi des batteries, mais ce fut encore inutilement“.

Так пройшло три добі облоги кріпости (25—27 березня ст. ст.) без рішучого результату. Така невелика, здавалося, невдача мала трагічні наслідки. Наступив той психологічний момент, коли ціле підприємство через татар зійшло на нівець. Татари, певно, й раніше були вже невдоволені. Їх молодий і, як його характеризує Орлик *), недосвідчений у військових справах султан, хоч і був, здавалося, з Орликом одних думок, зміг тільки на певний час утримати своїх мурз і орду в покорі; вже й раніше мурзи вимагали від Орлика ясирю, що йшло супроти договору *). Та й обставини складалися так, що вони могли тільки підсилити нахил татар до зради спільному підприємству. Треба собі уявити, що похід відбувався зимою, коли лежав сніг і легко томилися коні, коли було тяжко прохарчувати людей і, особливо, коней **). Під Білою Церквою, як ми вже чули, з запровіянтуванням війська було й дуже погано. З другого боку і час був уже пізній — кінець березня: можна було сподіватися скорого розтавання снігів і розливу річок, що могло стати для татар просто небезпечним, коли б надійшли більші реґулярні московські сили.

Бачачи, що під Білою Церквою операція не посувається наперед, і почувши, що вже десь недалеко надходять москалі, татари вирішили справу по-своєму: розкинувши свої загони майже до Дніпра, беручи ясир-полонених та руйнуючи церкви, — пішли просто до Буга, лишивши гетьмана й цілу акцію на Божу волю ***). Гетьман кинувся був за ними, благаючи султана повернутися або дати йому хоч 10,000 татар для продовження війни ***). Цього одначе не сталося. Та вже й було запізно. Бо правобережне козацтво, що було приєдналося до Орлика, почувши, що татари плюндрують села й містечка та беруть людей у ясир, — кинулося рятувати своїх близьких ****). Орликова армія з кожною годиною маліла. Прийшлося покинути облогу Білої Церкви й відтягнути військо до Хвастова *****). Після того поляки, здається, зробили ще виправу на Полісся; Орлик же — пішов просто до Дністра ******).

Московська дивізія кн. М. Ґоліцина, посуваючись від Києва через Трипілля на Білу Церкву, не вспіла прийняти участи в подіях. Тільки передовий загін Волконського відбив значну партію полонених від якогось татарського відділу *******).

---

*) Переписка, ibid., стор. 38.

**) Що ці обставини дійсно грали ролю, видно з анон. кореспонденції з Бендер з 6 (16) травня 1711 р., ibid.: „Der Pferde Unvermögenheit, welche von täglichen marches sehr abgemattet worden, und der Tartarn manier nach einer gewissen zeit ein jeder nach seiner Heymath zurück zukehren, umb ihre Pferde zu futtern und wieder zu erholen, ist die ursach, warum sowol der Polnische alls der Cosackische Feldherr Potoczky und Orlik sich auch näher hieher an die Gränzen gezogen...“

***) Переписка, ibid., стор. 38 й д.

****) Переписка, ibid., стор. 41; Костомаровъ, ibid., стор. 634.

*****) Сборникъ воен.-истор. мат., ibid , стор. 230,

******) Костомаровъ, ibid , стор. 632.

*******) Сборникъ воен.-истор. мат., ibid., стор. 73, 79, 82.

Так трагічно для України й для Орлика кінчилася операція на Правобережжі й у Слобожанщині. Вона мала для гетьмана й для шведсько-української орієнтації, що він її заступав, дуже тяжкі наслідки. Правда, і Орлик, і запорожці приймали участь у прутській кампанії літом того ж року по боці Туреччини; правда, гетьман дбав про загоєння ран, нанесених татарами Правобережній Україні, і просив турецького султана про поворот полонених правобережців, що той і наказав зробити бендерському баші *). Це, одначе, настроїв населення Правобережжя, Лівобережжя й Слобожанщини змінити вже не могло: тут тратив гетьман остаточно ґрунт під ногами.

От тут то й насувається питання: чи ж гетьман добре зважив свої сили й реальні можливості, коли задумував таку широку операцію на Україні? Не можна йому заперечити доброї волі й гарячої любови до своєї рідної Землі. Також показав він значний дипломатичний хист, бо зєднав собі чимало союзників для задуманої операції на Україні. Але й підготовка операції, і переведення її в життя показали цілий ряд організаційних хиб, що їх гетьман або не бачив, або не міг їх зліквідувати. Вже сам вибір часу крив у собі небезпеку: пізньою зимою (похід почався 31 січня ст. ст.) не можна було дуже покладатися на татар, хоч вони й узяли на себе певні зобовязання. Татарська допомога завжди носила в історії України короткий і напевний характер: пригадаймо собі війни Богдана Хмельницького! Тим більше в даній ситуації, коли треба було незадовго сподіватися топлення снігів і розливу річок, що було дуже небезпечним для татарської кінноти; коли тяжко було прохарчувати людей і здобути фуражу для коней; коли лежав глибокий сніг і лихі дороги дуже швидко виснажували сили коням. Зрозуміло, що в таких обставинах, при затягуванню походу на довгий час (а він тривав без малого два місяці, аж по кінець березня ст. ст.), мусіло повстати незадоволення серед татар і в наслідок того—традиційні зрада й ексцеси з їхнього боку.

Татари могли бути в цій ситуації тільки силою помічною і при тому такою, яку потрібно було своєчасно відпустити додому на відпочинок. Це вимагало з одного боку швидкости руху, швидкого опанування Правобережної України, а з другого — опертя в першу чергу на свої власні сили та на організацію їх.

Ми вже знаємо, в якому стані знаходилися запорожці й поляки, коли виступали в похід на Україну: еміґраційні злидні примушували навіть продавати амуніцію. Не набагато ліпше стало й під час перебування на Україні: армія значно побільшилася, але в технічному відношенню дужчою не стала. Особливо небезпечною була недостача потрібної для облоги кріпостей артилерії: москалі, зачинившись у Білоцерківському замку, змогли через те успішно відбити всі атаки Орликових козаків.

Так приходимо до висновку, що Орлик силою обставин і власного непередбачення опинився, можна сказати, в трагічній ситуації:

---

*) Переписка, ibid., стор. 42; Костомаровъ, ibid , стор. 635.

власні сили були організаційно й технічно слабі, хоч й значно побільшилися під час перебування на Україні; татарські, на них через те тим більше приходилося спертися,—небезпечні й непевні. Результат міг бути тільки один: повна ліквідація так широко задуманої операції і, більш того—дискредитація цілої справи, що за неї взявся був Орлик, в очах населення України.

ОЛ. УДОВИЧЕНКО
Генерального Штабу Генерал-хорунжий.

Форсування Дністра під Городницею.

(14 вересня 1920 року).

На початку місяця вересня 1920 року Українська армія, з огляду на загальну ситуацію на спільному українсько-польському фронті, примушена була відійти за р. Дністер та обсадити позицію по правому березі його, від румунського кордону й аж до м. Галича.

3-ю стрілецьку Залізну дивізію після тижневого безперестанного бою за передмостний пляцдарм біля м. Нижнева було відведено до армійської резерви в район м. Тисмяниці й замінено 2-ю стрілецькою Волинською дивізією.

Не більше як тиждень дивізія одпочивала в резерві, бо вже 9 вересня від штабу армії одержано наказ:

> „3-ю Залізну й 4-ту Київську стрілецьку дивізію перекинути залізницею в район м. Городенки (біля румунського кордону), де разом із 5-ю стрілецькою Херсонською дивізією вони творять праву групу Армії У. Н. Р.“

Разом із наказом про перегрупування штаб армії дає таке оперативне завдання правій групі:

> „У звязку з загальним наступом Армії У. Н. Р., що передбачається розпочати ранком 14 вересня, на праву групу покладається завдання: зфорсувати р. Дністер і розбити ліве крило червоної армії, що стоїть на лівому березі р. Дністра та спирається на румунський кордон“.

Завдання було тяжке й відповідальне. Надто обмежений термін для підготовки (4 дні) ще більше ускладняв виконання цього завдання, бо кожна переправа через річку вимагає детальної й забарливої підготовки. Переправа ж через р. Дністер, завширшки 319 метрів, з будуванням мосту, при наших слабих технічних засобах, здавалося, була цілком не до виконання. Операцію в такому маштабі вперше довелося переводити молодій Українській армії.

При виконанню цього оперативного завдання треба було мати на увазі два моменти:

1. Виконання завдання збоку тактично-бойового і 2. Технічна підготовка його в звязку з переправою через р. Дністер.

До вивчення й розробки цих питань штаб 3-ої стрілецької Залізної дивізії приступив ще звечера 9 вересня, як тільки прибув до с. Городниці.

Вже вніч на 10 вересня для розвідки позиції було вислано розвідчі партії від піхоти, артилерії й саперів *).

Ранком 10 вересня на розвідку виїхав і польовий штаб із командиром групи.

Тактична бойова підготовка складалася: з детального вивчення місцевости, місця переправи й вивчення ворожих сил.

Місцевість. На відтинкові р. Дністра, від румунського кордону аж до с. Іванього, лівий берег був крутий, місцями покритий лісом, що закривав від нашого зору запілля ворога.

Прибережна смуга правого берега, особливо в районі с. Городниці, була полога, запілля відкрите. Позиції для нашої артилерії були надто невигідні. Батареї можна було встановити безпосередньо за висотами „292" і „309" (за 2 кіл. на схід у с. Пробабиному) майже відкрито, або відтягнути їх ближче до с. Пробабиного, на західнє узбіччя цих висот, але тоді далекосяжність і обстріл лівого берега вглиб значно зменшувалися б.

Кореґувати гарматний вогонь по ворожому запіллю з огляду на його невидимість було неможливо.

Відкритий тил нашої позиції вимагав повного маскування й потайности під час пересування війська та підвозу матеріялу для будови мосту.

Але мала ця позиція деякі й позитивні риси — це глибокий яр, що починається від с. Серафинців, підходить до південної околиці с. Стрільців, а далі повертає на схід та виходить до Дністрового берега в с. Городниці.

Дорога від с. Стрільців до с. Городниці якраз проходила стрижнем цього яру, була укрита від зору ворога рідким лісом та кручами й могла нам послужити за добру комунікацію з берегом Дністровим. Як далі побачимо, ця дорога виходила до броду біля с. Городниці.

Вибір місця переправи. Розвідка, що для цього провадили сапери, була досить небезпечною. Вислана від 3-го Інженерного куреня, вона намітила три пункти, придатних для будови мосту й переправи вбрід:

1. Біля с. Михальчого, на місці спаленого в світову війну австрійською армією деревяного мосту; 2. На перегині Дністра поміж с. с. Поточиськами на правому березі та Іваням—на березі ворожому, бо в цьому місці Дністер мілкий і прудкість його у фосі — середня; 3. Біля с. Городниці, бо тут Дністер не широкий—301 метр і має брід.

---

*) Старшинська розвідка від останніх була на березі Дністра ще вніч на 9 вересня.

Укритий підхід до с. Городниці яром, про нього ми вже згадували вище, примусив штаб 3-ої стрілецької Залізної дивізії обібрати цей останній пункт на місце переправи.

Саперні старшини вночі 11 вересня почали докладну розвідку наміченого місця для переправи. Кілька разів вони на човнах пробували провадити проміри глибини, прудкість течії, але ворог відганяв їх вогним. Ця розвідка лише ранком 13 вересня змогла подати штабові групи докладні відомості про наслідки своєї праці.

Розвідка виявила, що р. Дністер біля с. Городниці має: ширину — 301 метр, найбільшу глибину — 1 метр 60 сант., прудкість у фосі — середню, дно — рівне, піскувате й тверде.

Таким чином із одержаних даних можна було зробити висновок: р. Дністер біля с. Городниці можуть перейти вбрід кіннота й артилерія.

Ворожі сили. Відомості про ворога, що подав штаб армії, були дуже обмежені й скромні, а саме: 363 піший совітський полк тримає фронт від румунського кордону до гирла р. Стрипи. Про артилерію нічого не зазначалося; між тим одна ворожа батарея досить справно обстрілювала навіть кожну окрему людину, що рухалася вбік річки. Провадити розвідку напередодні форсування Дністра—це рівнозначило б з виявленням своїх намірів, тому штаб 3-ої дивізії (він же й штаб групи) мусів обмежитися на відомостях штабу армії та поповнити їх відомостями од місцевого населення. Селяни стверджували присутність на фронті невеликих частин червоної армії та одного куреня, зформованого з галицьких українців, що дуже суворо ставляться до „петлюрівців". Ці останні відомості зробили прикре враження на військо.

Отже, висновки щодо сил ворога були такі: 363 піший совітський полк займає фронт від румунського кордону до гирла р. Стрипи. На березі Дністра, в хатках проти с. Жежави — одна сотня при 3-х кулеметах. В с. Іваньому — одна сотня. Поміж цими сотнями, на віддалі з пів кілометра, окремі бекети при кулеметах, а між ними ходять стежі. Одна батарея (4 гарматі) біля с. Іванього. В м. Заліщиках резервова частина 363 пішого совітського полку (курінь) і галицький курінь. В с. Дзвинячі — 2 ескадрони кінноти.

Загальна кількість ворога, що міг поставити нам опір: 800 баґнетів, до 15 кулеметів, 4 гарматі й 2 ескадрони кінноти (180 — 200 шабель).

Сили ніби й невеликі, але все ж достатні, щоб не допустити нас перейти на лівий берег Дністра.

Наші сили. До складу правої групи ввійшли: 3-я Залізна, 4-та Київська й 5-та Херсонська стрілецька дивізія *). Щодо бойового складу кожної дивізії, то він був приблизно такий:

---

*) Командир 3-ої стрілецької дивізії (він же командир групи) — ген.-хор. Ол. Удовиченко, командир 7-ої бриґади — полк. Шандрук, командир 8-ої бриґади — підполк. Туркул, командир 9-ої бриґади — полк. Ольшевський, командир

3-я стріл. Залізна—500 баґнетів, 400 шабель, 12 гармат;
4-та „ Київська—250 баґнетів, 150 шабель, 4 гарматі;
5-та „ Херсонська—150 баґнетів, 50 шабель, 4 гарматі.

Остання дивізія з бойового боку була дуже слабка, бо перед тим майже дві третині її складу, виключно галичани, дивізію залишили й зі зброєю та кіньми помандрували до Чехії. З цих причин 5-та стрілецька Херсонська дивізія мала завдання пасивного характеру, а саме: демонструвати переправу через Дністер, біля с. Михальчого.

Отже, фактично ударну групу можна було облічити в складі: 800 баґнетів, 550 шабель і 16 гармат.

Посідання нами цінної артилерії ґарантувало серйозну вогневу підтримку нашій піхоті.

Плян операції. Командування армією призначило загальний армійський наступ на ранок 14 вересня. Між тим 4-та стрілецька дивізія зосередилася в районі м. Городенки тільки надвечір 13 вересня, а дві сотні 3-го кінного полку, що були в командировці по охороні Дністра майже за 40 кілометрів, зовсім не прибули до полку.

З цих причин командуючий армією наказав перенести початок наступу на ніч 15 вересня. Як пізніше виявилося — неготова до наступу була й середня група біля Нижнева.

Успіх нашої операції залежав од рішучости, швидкости переправи нашого війська та несподіваности удару,—тому вся підготовча праця — як прокладення телефонічних дротів, влаштування обсерваційних пунктів, встановлення артилерії, підвіз матеріялу для мосту та інше,—форсовно переводилася лише вночі.

Артилерія стала на позиції тільки ввечері 14 вересня й того ж вечера зробила коротку пристрілку.

Отже, штаб групи, після вивчення ситуації, опрацював та прийняв такий плян операції:

До 21 год. 14 вересня частини, що призначені для виконання операції, зосереджуються в яру, що йде на захід від с. Городниці.

О год. 22 сапери спускають пороми й плоти (2 пороми й 5 плотів).

О год. 23 відпливає перший транспорт піхоти (24-й і 28-й курінь від 3-ої й 4-ої стрілецької дивізії), далі переправляється решта піхоти.

24-й і 28-й курінь, зараз після висідки на лівому березі, в першу чергу атакують сторожову сотню, що тримає хутір на самому березі Дністра, проти с. Жежави. Здобувши його, енерґійно посуваються на с. Жежаву, з метою опанувати більший пляцдарм.

3-го кінного полку — полк. Фролов, командир 3-ої гарматної бриґади — полк. Чижевський, дивізійний інженер — полк. Харченко, командир 4-ої стрілецької Київської дивізії — ген.-хор. Ю. Тютюнник, командир 5-ої стрілецької Херсонської дивізії — полк. Долуд.

На команду артилерія відкриває ураганний вогонь по хутору (по десять набоїв на гармату), після чого, на особливий наказ, переносить вогонь на вороже запілля та на цілі, вказані для кожної батареї окремо.

Кіннота й артилерія переходять р. Дністер бродом, по особливому наказу.

Інженерний курінь 3-ої Залізної дивізії після перших же стрілів приступає до будови мосту.

Ось такий плян операції прийняв штаб правої групи.

Виконання пляну. 14 вересня о год. 21, згідно з наказом по групі, частини обсадили свої місця. Ніч була темна. В с. Городниці, заваленому стосами дошок, „козлами“ та іншим матеріялом, була метушня. Вогні всі погасли. Курити заборонено.

В темряві рухаються люди, стикаються, лаються, але хтось пошепки та рішуче наказує: „тихо“.

Ворожі гармати деколи пускають чергу ґранат, що рвуться десь далеко в нашому запіллі.

Іноді рвуться ґранати чи шрапнелі над яром, біля с. Городниці, але відчувається, що ворог, так собі, „лякає“. З кожним вибухом на березі все стихає, робота припиняється. Сапери вже тягнуть важкі плоти й пороми до води. Доглядаючи за роботою саперів, стоїть група старших начальників. Тут командир групи, командири дивізій та інші. З неглибокого рівчака, де примістився штаб групи, чутні приглушені розмови телефоністів: „Галло... галло... 7-й гарматний... 8-й... Київці...“ Це телефоністи перевіряють сполучення з батареями.

При вході до с. Городниці, на західній його околиці, при дорозі в яру тихо лежить піхота. Десь далеко чути іржання коней, що відразу припиняється, бо певно господарі їхні різким рухом затулили їм рота. Там стоїть наша кіннота. Ще далі на горі, біля с. Стрільців, майже за 5 кілометрів од берега стоять сотні підвід із матеріялом для мосту.

Там також балакають пошепки, не курять, бо щодалі в запілля, то більшою уявляється небезпека.

Але нарешті дивізійний інженер полк. Харченко доповідає командирові групи, що все готове.

Обслуга плотів при веслах. Раптом із ворожого берега застрекотів кулемет. Вся обслуга по коліно в воді кинулася до берега ховатися від куль, плоти ж тихо попливли за водою. Це щось почула ворожа сторожа та на всякий випадок покрила кулями й с. Городницю. Знову тихо. Сапери побігли ловити плоти.

24-й і 28-й курінь уже на березі. Тихо подається команда: „Шапки скинь!“ Хтось читає молитву — „...і поблагослови Україну Твою“... Молитву закінчено. Козаки христяться. В усіх на душі почуття, що робиться велике й святе діло. Справді, українські вояки на вбогих плотах відпливають, щоб виконати свій патріотичний обовязок. Чи перепливуть, чи загинуть у хвилях Дністрових?

Починається всаджування людей на плоти. На кожний із них призначено по 15 душ разом із старшиною й кулеметом, але плоти при цьому тягареві поринають під воду, тому число людей зменшується до 12. На пороми сідає по 30 душ люду. Люди на плотах, тримаючи один одного, відпливають.

Хтось із темряви тихо каже: „Щасливо пливіть!"

З плота чути голос: „Коли не підемо рибу лапати в Дністрі, то будемо на тому березі".

Вже минуло 30 хвилин, як відпливли; здається, що сотня мусить бути на тому березі. Очі всіх впялися в темряву. Всі чекають на сиґнал ліхтарем, що мусить свідчити про щасливу переправу, але сиґналу нема. Тільки на 45 хвилині з того берега коротко блиснуло світло та й то не там, де чекали, а майже під самим хутором, де стояла ворожа сотня. Течія віднесла плоти майже під самого ворога. На командному пункті хвилювання. Справді — кілька ручних ґранат, — і від нашого десанту зі 100 людей залишилися б тільки трупи.

Але ворог спить. Очі всіх далі скеровані на протилежний берег. Чекають на новий сиґнал. Він мусить повідомити, що десант є готовий до атаки. Нарешті є й цей сиґнал. Усе гаразд. Командир групи наказує: „Артилерія, вогонь!"

Телефоністи, що майже прилипли до апаратів, нервово передають наказа: „Батареї, вогонь... вогонь..."

Ще хвилина, і з узбіччів правого берега Дністра над с. Городницею загриміло 16 гармат.

Виблиски гарматних стрілів, свист набоїв, гучні й гарні вибухи над нещасливим хутором, осяяли-освітлили місцевість, порушили нічний спокій природи. Одночасно з відкриттям артилерійського вогню на лівому березі, на схилах його, видно було рівну стрічку жовтофіялкових вогнів, що помалу піднімалися вгору; то наша піхота відкрила рушничний вогонь та почала атаку.

Батареї раптово замовкли; лише з того берега, з нічної тиші, глухо долітали звуки рушничних стрілів.

Вже час переносити вогонь на запілля ворога. Командир групи дивиться на годинника й знову падає команда: „Артилерія, вогонь!"

Хоч командний пункт і мав подвійне получення з батареями, але останні не можуть прийняти наказу. Командний пункт добре чує батареї, тоді як на батареях нічого не чують з командного пункту. Певно від гарматної стрільби та лихої ізоляції дротів, щось сталося на лініях. Збентежені телефоністи біжать по линіях шукати ушкодження, але раптом батареї почули наказ і відкрили вогонь.

Між тим плоти повернулися, але пристали до берега майже на пів кілометра нижче від с. Городниці. Поки сапери притягали їх до села та перекинули другий і третій ешельон піхоти — почало світати. Дальша переправа відбувалася в умовах значно ліпших і скорше.

До 5 год. ранку вся піхота була вже на лівому березі та швидко зникла на схід.

Ворожа батарея біля 1 год. ночі почала обстрілювати місце переправи, але о 2 год. припинила стрільбу й більше вже не виявляла себе. Сапери міряли брід, ставили тички, а сотні людей розпочали будову мосту.

Лише о год. 9 прибуло перше повідомлення від піхоти. У ньому було сказано, що 24-й і 28-й курінь атакували с. Жежаву, вибили ворога, що в безладді відійшов у напрямку на м. Заліщики та на схід. Тим часом кіннота й артилерія (крім двох батарей, що залишилися прикривати переправу) вже підходили до броду.

О год. 7 ранку 15 вересня 3-й і 4-й кінні полки та бриґадні й штабові кінні сотні пішли бродом через Дністер.

Першим пішов 3-й кінний полк. Поступово коні опускалися в воду. Спочатку по коліно, далі по черево, а на середині річки, раптово втративши ґрунт під ногами, починали плисти. Козаки, в міру того, як кінь опускався в воду, підбирали ноги, хапалися за гриву, реготалися, а деякі безрадно дивилися на човни саперів, що вартували на небезпечній, глибокій з прудкою течією фосі річки. Але це тривало якусь тільки мить—переляканий кінь знову відчував ґрунт, випливав із глибини й із задоволенням порскав та підтюпцем біг до берега. В таких умовах перейшла річку вся кіннота 3-ої й 4-ої стрілецької дивізії. Небезпечнішою була справа з переправою артилерії. Перша батарея ледве досталася на лівий берег, бо коні у фосі не змогли витягти гармат, але все скінчилося добре, хоч люди дуже перестрашилися за свої гармати. Решта батарей переправилася без жадних пригод.

Лише два вози з кулеметами й кіньми втопилися.

До 8 год. 15 вересня все військо групи було на лівому березі. Залишилося перекинути обози, шпиталь та інше, але все це мусіло чекати на закінчення будови мосту.

В т р а т и н а ш і були невеликі: 1 старшина й 22 козаки ранених. Ні одного забитого. Вдатна переправа й рух уперед до Збруча створили бадьорий настрій серед вояків.

Розбитий ворог спішно відходив на схід і північ. Наша кіннота переслідувала його. Біля 10 год. прибула перша партія полонених із 363 пішого совітського полку; серед них були не тільки москалі, але й українці з Галичини, що входили до складу 3-го Галицького совітського куреня.

Щоправда, цей курінь при перших же стрілах почав розбігатись, але присутність його була все ж таки явищем прикрим. Його відпустили додому. З допиту полонених виявилося, що червоні командири чекали на наш наступ, але не вірили, що українське військо відважиться переправлятися через Дністер, тому особливих заходів до охорони не було вжито. Несподіваний і дужий вогонь нашої артилерії не дав змоги організувати оборони, а атака 24-го й 28-го куреня примусила червоноармійців панічно втікати. Резерви червоних у темряві ночі попали також під гарматний вогонь, а зустрівши нашу піхоту, — не прийняли бою й відступили в безладді.

Група старших начальників 3-ої Залізної стрілецької дивізії на березі Дністра під с. Городницею під час переправи 3-ої Залізної й 4-ої Київської стрілецької дивізії на лівий берег Дністра дня 14 вересня 1920 р. Зліва на право: 1) командир гарматної бриґади полк. Г. Чижевський, 2) адьютант польового штабу сотн. Пил. Коваленко, 3) командир дивізії ген.-хор. Ол. Удовиченко, 4) помішник командира дивізії ген.-хор. Вол. Ольшевський і 5) командир технічного куреня полк. Павло Харченко.

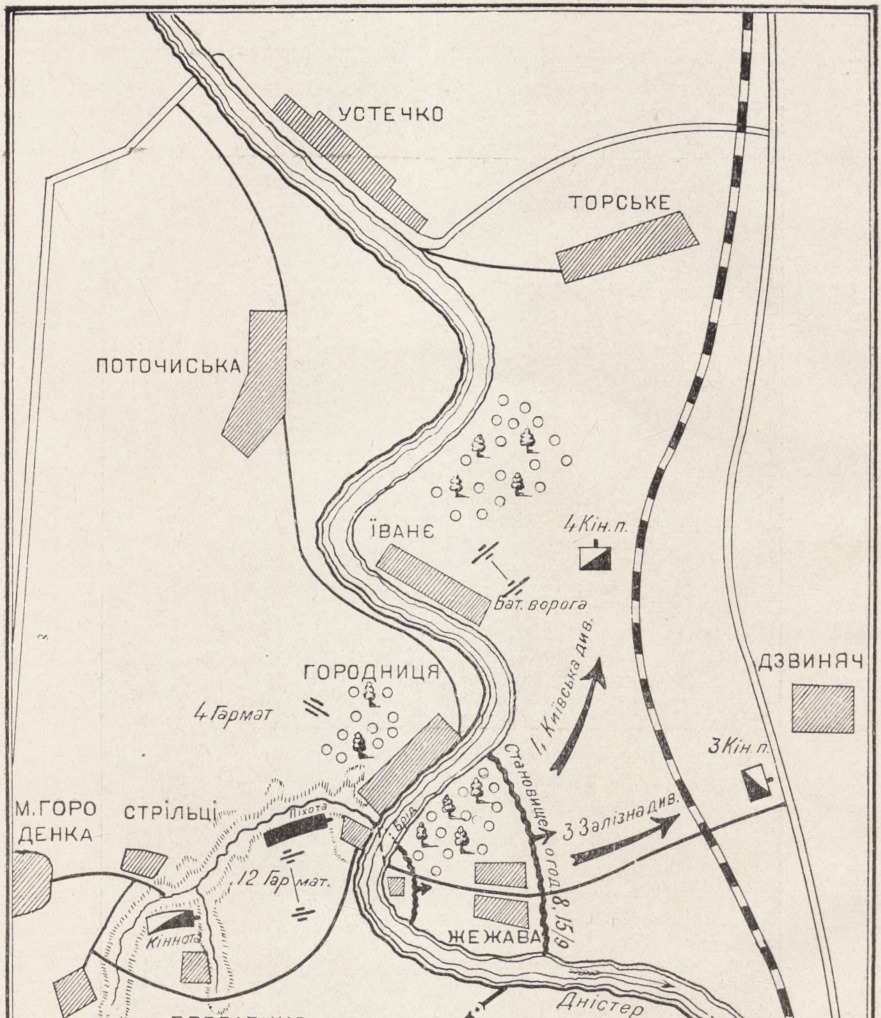

СТАНОВИЩЕ ПРАВОЇ ГРУПИ АРМІЇ У. Н. Р.

з 14 на 15 вересня 1920 р.

Дальший хід подій можна назвати: марш 3-ої стрілецької Залізної дивізії від Дністра до Збруча на Велику Україну.

Точно й детально розроблений плян операції, відданість і героїзм війська спричинилися до того, що права група в складі 3-ої Залізної, 4-ої Київської й 5-ої Херсонської дивізії виконали блискуче своє завдання.

Будова мосту. В історії молодої Української армії будова мосту через Дністер є подією надзвичайної ваги, як збоку технічного, так і тактичного. Ця подія свідчить, що в 1920 році армія Українська осягнула досить високий організаційний, технічний та бойовий розвиток. Завдання по будові мосту було несподіваним для командування 3-ої стрілецької Залізної дивізії та дуже його заскочило. Здавалося, що будова мосту через велику р. Дністер буде не до виконання. Наша армія мала лише один інженерний курінь при 3-ій стрілецькій Залізній дивізії та другий при штабі армії. Але курінь 3-ої стрілецької Залізної дивізії не мав навіть струменту, як от: сокир, пилок та іншого. Викликала сумнів і технічна підготовка молодих старшин цього куреня. Але наказ мусить бути виконаний. Молоді старшини й козаки інженерного куреня завзято приступили до роботи. 9 вересня група старшин вже обслідувала Дністер, а в самому м. Городенці провадилася діяльна підготовка. 12 вересня до м. Городенки прибув 3-й інженерний курінь у складі: 25 старшин та 320 козаків. На другий день прибула польська саперна сотня в складі: 5 старшин та 120 жовнірів. Тут же на місці було зформовано платну робітничу команду з місцевого люду в складі 100 чоловік.

Усього над будуванням мосту працювало: 30 старшин, 440 козаків і 100 робітників.

Матеріял до будови, як от: дошки, стовпи, кладки, лати, банти та інше був у великій кількості на місцевому тартаку, що значно полегшило всю роботу. Різне приладдя: сокири, пилки, цвяхи та інше було придбано в м. Городенці або зроблено на місці в кузнях.

Для відтранспортування матеріялу до с. Городниці в розпорядження інженерного куреня призначено було: 2 тягарові авта, 120 селянських і 50 військових возів. За 3 дні авта зробили 36, а вози 360 рейсів — кожний рейс на 14 кілометрів.

Конструкція мосту: деревяний на крижовницях („козлах“), з камяним савуром (з огляду на прудку течію) та з поруччями. Довжина мосту — 330 метрів і широчина — $3^1/_2$ метрів (на два ряди возів).

Матеріялу витрачено: на 94 крижовниці й на переводини — 755 штук (5 — 6 вершків, довжиною 6 аршинів); дошок для подвійного помосту — 1,870; лат, бантин, тичок та інше—560; цвяхів залізних — 15 пудів; залізних скиб для скріп та переводин — 1,150.

Переправлено (за перші 3 дні): людей—3,400, коней—2,800, возів — 820, гармат — 6.

Час будови мосту.

Будова мосту на річці Дністрі розпочалась о 23 год. 14 вересня. Закінчена — о 1 год. 17 вересня. Таким чином міст було збудовано за 50 годин.

В історії молодої Української армії будова мосту через р. Дністер є фактом надзвичайної ваги. 3-й інженерний курінь 3-ої стрілецької дивізії виконав блискуче важке завдання та тим придбав собі неабияку славу.

Додатки *).

Негайно. Д. таємно.

Комбригам 7, 8, 9, Ґайсинсько-Брацлавській бригаді, 3-й гарматній бригаді, Комкуріня 3-го кінного. Дивізійному інженеру. Помкомдиву 3 — полк. Вяземцеву.

По наказу Комдива 3 повідомляю, що завтра — 10 вересня — дивізія переходе в новий район. Перекидка буде переведена по залізниці. Вагони будуть подані на ст. Тисмяниця і Полачи. Командирам бригад і окремих частин негайно повідомити про необхідну кількість критих вагонів, площадок, потрібних для вантажування доручених їм частин. Ці відомости надіслати Дивінженеру полк. Харченко. Останньому зараз же вжити відповідних заходів для подачи вагонів. Звертається особливу увагу на таємність перегруповання.

ч. 916/оп.
13 год. 13 хв. 9.IX. 1920.
м. Станіславів.

За Наштадива
Сотник Макаренко.

Зі Штабу Армії.
ч. 356.
11 год. 35 хв.

Негайно.

Комгрупи ген. Удовиченко і Загродському. Комдиву Окремої Кінної.

Наступ 8-ої польської дивізії, початий вночі, продовжується успішно. Зранку заняті: с. с. Водники і Семаковці, а також опановано горбками, що на півн.-схід цих сел. Ворог виявив невеликий опір. По тільки-що отриманим відомостям польська армія заняла: Ковель та Володимир-Волинський. Загальна ситуація вимагає, аби наступ Армії У. Н. Р. не був затриманий та розпочався б сьогодня й енергійно, аби не пропустити сприяючого моменту, коли ситуація складається для нас корисна. Команда польської армії пильно прохає про початок нами наступу негайно, аби праве крило 8-ої дивізії при дальшому просуванню не було загрожене. Акція Окремої Кінної дивізії мусить продовжуватися, згідно наказу ч. 0171, бо міст у м. Езуполя уже відновлено.

14.IX. 1920.
м. Станіславів.

Наштарм полковник Ліпко.

Наштагрупи ген. Удовиченко.

4-та Київська дивізія прибула в м. Городенку і розташувалась у вказаній її районі. Штадив у фольварку 4-ої клясової школи.

13 год. 14.IX. 1920.
ч. 796.

Наштадив Київської
Башинський.

---

*) Текст додатків подано в редакції оригіналів. — Редакція.

Наштарму У. Н. Р.
На ч. 182/к.

Після персональної рекогносцировки місця переправи через Дністер, переправу обібрано проти с. Городниці. Умови переправи тяжкі. При самій інтенсивній праці саперів 3-ї дивізії і тільки-що прибувших польських саперів, міст можна буде налагодити лише в ночі з 14 на 15 вересня, та і в цьому не можу бути певним. Як що трапляться які перешкоди і труднощі під час самої будівлі мосту, припускаю, що форсування Дністра можна почати тільки в ночі з 15 на 16 вересня.

Київська дивізія, що повинна прибути в новий район 12 вересня, ще не прибула, навіть не знаю — де вона.

Отже немається можливим почати наступ ранком 14 вересня, а тільки з 14 на 15 в ночі.

Гадаю після переправи заняти фронт: Журавка, Угриновці, Торське, Устечко — піхотою, а кінноту направити на Ягельниця—Чортків.

До цього часу не прибули дві кінні сотні 3-го кінного куріня, що на охороні Дністра, та підлягають в оперативному відношенню Волинській та Херсонській дивізіям. Прошу відповідного розпорядження.

Гадаю частини Херсонської дивізії після переправи зняти з позиції і направити вперед.

14 год. 30 хв. 13.IX. 1920. Комдив 3-ї,
ч. 835 ген. О. Удовиченко.

Наказ.

Військам Правої Групи Армії У. Н. Р.

ч. 14.

м. Городенка. 10 год. 14.IX. 1920.

Мапа 2 і 5 верстов в дюймі.

Групировка ворога на лівому березі Дністра на участку від Заліщики — Лятач — без змін.

Наша армія переходе в наступ.

Дорученій мені правій групі, в складі 3-ої, 4-ої і 5-ої дивізій, наказано форсувати р. Дністер та оволодіти на лівому березі линією: Тлусте Місто — Цапівці.

Наказую:

а) Піхота. До 15 год. 14 вересня зосередитися в колону, в такому порядкові: 8, 7, 9 і Гайсинсько-Брацлавська бригада на шляху, що іде лощиною вздовж річки Лемиць. Голова колони — у західньої околиці с. Городниці.

Піхоті мати при собі тільки ручні кулемети, без тачанок.

б) Бригадній кінноті залишитися в с.с. Серафинці, Стрільце і бути готовій до виступу по першому наказу.

в) 3-му кінному куріню перейти до 15 год в с. Серафинці.

г) Обози I і II порядку залишаються на попередніх місцях.

д) Батареям до 12 год. сьогодня стати на позиціях по вказівках Комбрига 3-ої гарматної.

е) Київська дивізія. Піхоті з ручними кулеметами перейти до 18 год. сьогодня в с. Городницю. Обоз залишити в с. Стрільцях. Кінноту дивізії залишити в м. Городенка.

Артилерії стати на позицію по вказівках Комбрига 3-ої гарматної.

ж) 5-й Херсонській дивізії залишатися в с. Чорнятин.

з) Штаб групи в м. Городенка.

Комгруп Правої ген.-хор. Удовиченко.

Наштадив полк. Пересада.

Наказ.

Військам Правої Групи Армії У. Н. Р.

ч. 15.

с. Городниця. 12 год. 14.IX. 1920.

Мапа 2 і 5 верстов в дюймі.

Групировка ворога — без змін.

Ліворуч нашої групи — група ген. Загродського в складі 1, 2 і 6 дивізій, що має завданням форсувати р. Дністер у м. Нижнієва та заняти район: Бариш, Монастарисько, Коростятин.

Дорученій мені групі наказано: форсувати р. Дністер і опанувати лінією Тлусте Місто—Цапівці.

Наказую:

Переправу через р. Дністер виконати у с. Городниці на плотах, паромах і по мосту, що буде збудований саперами під керуванням Дивінженера 3.

Для переправи в першу чергу призначаються: один курінь 8-ої бригади і один курінь Київської дивізії.

Порядок переправи буде вказаний мною персонально на місці переправи.

Після переправи на лівий берег Дністра, куріню 8-ої бригади заняти позицію по східній околиці с. Жежави, а куріню Київської дивізії — участок від с. Жежави виключно до Дністра по півн.-східньому узліссю.

Після переправи решті піхоти 3-ї і 4-ї дивізій, продовжувати наступ, при чому 8-ій бригаді заняти участок від Дністра, на південь від с. Журавки, через це село, до с. Дуплиська включно.

7-ій бригаді—участок від с. Дуплиська виключно до с. Чортанівці включно.

4-й Київській дивізії — від с. Чортанівці виключно, через залізничу стацію Торське, с. Торське і далі по р. Луги до Дністра.

9-й і Гайсинсько-Брацлавській бригадам стати в мойому резерві в с. Жежави.

Херсонській дивізії залишатися в груповому резерві у с. Чорнятині.

Кінноті Київської дивізії рушати на с. с. Цапівці—Буряківка з метою знищення ворога в цьому напрямкові.

3-му кінному куріню іти в напрямку на Тлусте Місто, яким і оволодіти.

Бригадній кінноті 3-ої дивізії залишатися в селах Серафинцях і Стрільцях до особливого розпорядження.

Переправа гармат на лівий берег і заняття їми нових позицій — по особливому наказу.

Оперативний штаб групи перед початком операції перейде в с. Городницю.

Центральна телефонна стація групи — в с. Стрільцях біля церкви.

На ст. Городенка будуть відділи гарматної і санітарної армійських летючок.

Шпиталь 3-ої дивізії в м. Городенка.

Оперативні донесення штабами бойових участків надсилати до штабу групи о год. 3, 9, 15 і 21.

Командуючий Правою Групою ген.-хор. Удовиченко.

Наштагрупи полк. Пересада.

Кіннота 3-ої Залізної стрілецької дивізії форсує Дністер під с. Городницею у р. 1920.

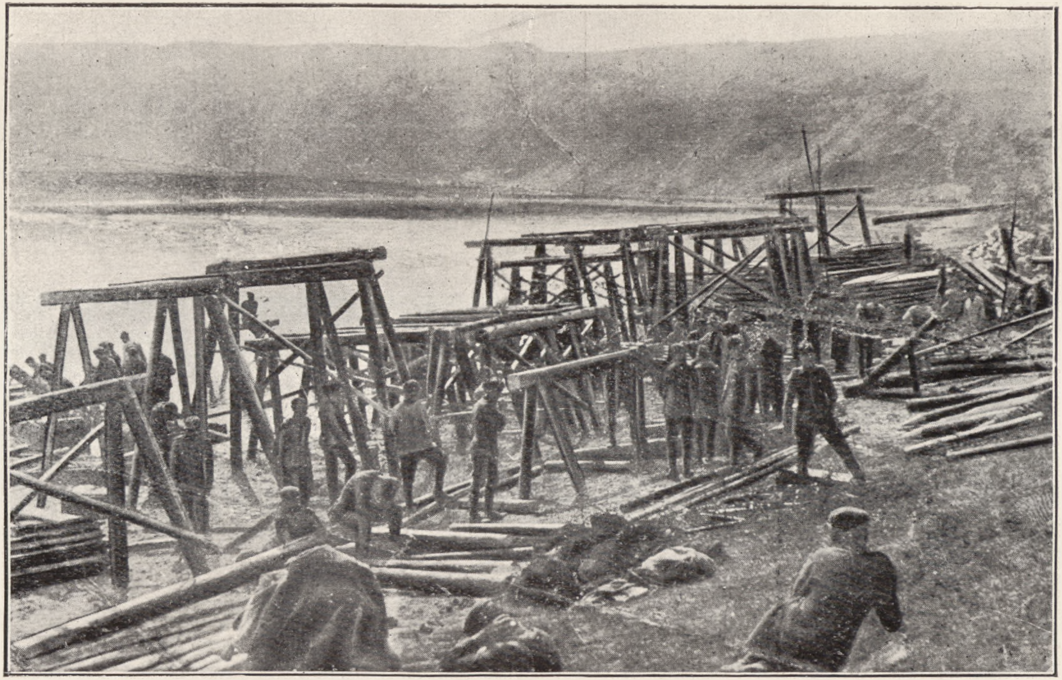

З-ій інженерний курінь будує міст через Дністер біля с. Городниці в Галичині 14 вересня 1920 року.

П. ШАНДРУК
Генерал-хорунжий.

Українська армія в боротьбі з Московщиною.

(18 жовтня — 21 листопада 1920 р.).

У війні 1920 року з огляду на союз України з Польщею військa обох держав творили спільний фронт проти червоної Москви. Була ця війна дуже змінливою. За неповні два тижні навальний наступ польських армій *) від заходу та ділання Армії У. Н. Р. і повстанців у московському запіллю допровадили до звільнення від москалів значної території Правобережної України. Потім, після майже місячного очікування на наслідки операцій на Північному Польському фронті, в часі якого на Україні відбувалися операції лише оборонного характеру, стався 5 червня прорив кінної армії Буденного під м. Самгородком і рейд її в запіллі II і III польської армії. Операції Буденного враз із поновним наступом московським на півночі змусили поляків, а за ними й нас, до відступу на захід. Несподіваний той відступ, що тривав майже півтора місяці, видавався москалям за остаточну перемогу. Однак, незабаром наступив 15 — 17 серпня цілковитий розгром їхніх сил під Варшавою. Для української армії в звязку з цим розгромом москалів повстали перспективи неминучого поконання Москви, що давало підстави до надій на остаточне звільнення Батьківщини. Але саме тоді, в часі найбільших успіхів обох союзних армій, прийшло до замирення між Польщею й Московщиною, і тому дальшу боротьбу проти москалів, хоч і побитих, а все ж під кожним поглядом дуже грізних для нашої невеликої армії, ми провадили власними силами.

Воєнна ситуація армії У. Н. Р. на день 18-го жовтня. (Схема ч. 1).

18 жовтня о годині 24-й, у наслідок умови між поляками й москалями з дня 12 жовтня про завішення зброї, бойові акції було припинено на цілому протимосковському фронті, хоч в умові про українську армію й не згадувалося.

На цей день армія наша, успішно переслідуючи розбитого ворога, осягнула лінію: м. Яруга над Дністром, с. Володіївці, лінія р.

*) У цих арміях знаходилися 2-га й 6-та українські дивізії.

Мурафи до м. Джурина, с. Мовчани, с. Носківці, с. Токарівка, с. Лопатинці, с. Багринівці, с. Літинка (10 клм. на захід од м. Літина). На цій лінії армію нашу було затримано. Фронт, що його тримала армія, в простій лінії виносив понад 150 клм. Ліве крило армії було забезпечене тим, що в районі м. м. Новокостянтинова й Острополя знаходилася 5-та польська піхотна дивізія.

Ще під час ділань у Галичині нашу армію було поділено на три оперативні групи. Поділ цей мав після переходу на Україну особливе значення—цього вимагали і зручність керування на так розлеглому фронті, і недостача засобів технічного звязку, і передбачення, що майбутні операції на просторих ланах України наберуть характеру самостійних ділань окремими групами. Згадані групи органічних зєднань не творили, не посідали й окремих штабів, а функції ті повнили штаби тих дивізій, що їхні командири керували групами. Групи складалися: права — 3-я Залізна й 1-а Кулеметна дивізія*), gros сил у районі м. м. Шаргорода — Лучинця; середня — 4-та Київська й 6-та Січова дивізія, gros сил у районі с. Коцмазового — Копайгорода—с. Кошаринців; ліва — 1-а Запорозька дивізія, gros сил її знаходилося в районі с. с. Головчинець—Лисогорки—Петранів. Армійську резерву складали: 5-та Херсонська дивізія, розміщена в районі ст. Миток — с.с. Мартинівки — Матейкового; 2-га Волинська дивізія, зосереджена в районі с. с. Галузинців—Волковинців, та Окрема кінна дивізія, скупчена в районі м. м. Ялтушкова—Бару. Штаб армії перебував у м. Городку.

Загальний чисельний стан армії виносив: старшин 3,456, козаків 19,764; бойовий стан виносив за звітами штабу армії: старшин 1,785, баґнетів 4,560, шабель до 2,500, кулеметів 306, гармат 3" і 6" разом 51, бронепотягів 3, панцерних самоходів 6.

Замирення між поляками й москалями увільнило останніх од найсильнішого ворога, і це дуже ускладнило нашу стратегічну ситуацію, бо москалі здобули можливість скерувати всі свої зусилля на боротьбу з нами. А, до всього, не могли ми покладатися й на те, що біло-московська армія генерала Вранґеля звяже поважніші московсько-большевицькі сили, бо тоді вже відбувалася, власне кажучи, ліквідація її. Виявилося натомість, що разом із нами буде воювати проти червоних москалів „III-я російська армія генерала Пермикіна" і Козацька кінна дивізія осавула Яковлева. Армія генерала Пермикіна складалася з одної пішої й одної кінної дивізії (дані про неї подано в розділі „Ситуація армії У. Н. Р. на 10 листопада"; там же подано дані про дивізію осавула Яковлева). Одиниці ті зформовано в Польщі з інтернованих „бредовців"**) і полонених червоноармійців, — їх насильно змобілізували були большевики, і вони при першій же можливості перекинулися до поляків,—і перебували під політичним керівництвом „Російського Політичного Комітету в Польщі",

*) Увійшла до складу правої групи фактично 27 жовтня.

**) Армія деникінського ген. Бредова, що в р. 1919 оперувала в Україні, не могла пробитися в Крим до Вранґеля, тому пішла на північний захід, в напрямку до польського фронту й була інтернована в Польщі.

очоленого відомим московським політичним діячем Б. Савінковим. Комітет провадив боротьбу проти большевиків за „демократичну Росію“ і для того організовував збройну силу. Визнаючи засадничо право всіх підбитих Москвою народів на самоозначення та національно-державне існування, Комітет цей не тільки визнав Українську Народню Республіку, але вважав за необхідне, щоб організовані ним військові одиниці, під час боротьби в Україні, оперативно співділали з українською армією і тим посередньо виконували своє призначення аж до часу, коли повстануть можливості продовжувати боротьбу з червоними на території московській.

Кінну дивізію осавула Яковлева було зосереджено в районі м. Чорного Острова й підпорядковано безпосередньо нашому Командуванню, що приділило її 24 жовтня до лівої групи. Армії генерала Пермикіна, на 28 жовтня перетранспортованій до району м. м. Шепетівки—Старокостянтинова, було поставлено завдання оперувати в напрямку на ст. Козятин, коли армія У. Н. Р. розпічне наступ.

Все ж і таке підсилення значно збільшувало шанси української армії, хоч, справді, ми вже навчилися поважно оцінювати енерґію й завзяття червоних провідників в осягненні заміреного. І через те наше Командування армії здавало собі справу з того, що червоні щодалі, то все зростатимуть на силі. Тому, власне, найбільші надії покладало Командування на допомогу від повстанців. Хоч акція повстанців із наближенням осени значно зменшилася, та все ж Командування мало на увазі, що в звязку з продовженням наступу армії на схід, повстанці поширять свою діяльність, і в цій цілі видало спеціяльні зарядження.

Повстанчі отамани не мали великих сил, зате ціла Україна була вкрита сіткою повстанчих загонів, а саме: в районі м. м. Ананьєва—Вознесенського ділав загін отамана Вовка, силою в 1,000 людей; у районі м. Балти—ст. Вапнярки оперував Заболотний, маючи до 500 людей; у районі Миколаєва—Кривого Рогу—Бобринця оперував Махно з загоном у 7,000 людей, що хоч і не дуже надавався на борця за державність, але в тім часі бив усяких москалів, білих і червоних, під гаслом „за Україну“; в районі м. м. Брацлава—Тульчина знаходився загін Голуба в 150 людей; в районі м. м. Гайсина—Гумані оперував загін у 300 людей, що склався з розбитого большевиками загону отамана Волинця; в районі ст. Жмеринки — м. Літина, цебто в безпосередньому московсько-большевицькому запіллю, оперував Шепель, маючи 700—3,000 люду; в районі м. м. Коростеня—Радомишля перебував Струк із загоном у 300 людей; у районі Білої Церкви знаходився загін Пилявського, силою в 280 — 300 людей; у районі м.м. Сквири—Таращі знаходився Мордалевич, маючи до 600 людей. На Лівобережжі оперували: Шуба в районі Кременчука — Хорола; Чорноморець із 400 людей у районі Переяслава — Лубень; Терпило з загоном у 300 людей у районі м.м. Яготина — Прилук; на Чернигівщині Ромашко, маючи до 900 людей. Головний штаб повстанців знаходився на Київщині, маючи, як видно з повищого, до розпорядимости силу в 14,000—16,000 повстанців. Це були, так би мовити

кадри, що, в залежності від ситуації, могли розростися в десятки, а навіть сотні тисяч людей. Приклад цього ми вже мали в часі повстання проти гетьмана Скоропадського в листопаді—грудні 1918 р.

Діяльність повстанців наразі обмежувалася: на нищенню важливіших воєнного значення обєктів у ворожому запіллі (мости, залізниці, склади з бойовими матеріялами, харчами тощо), акціях проти невеликих ворожих відділів, що переводили реквізиції збіжжя; іноді навіть нападали повстанці на більші адміністративні пункти. Для боротьби з повстанцями москалі виділили були досить зачні сили, так наприклад: проти Шепеля вони вислали бриґаду 47-ої дивізії, проти Мордалевича оперувала майже ціла 7-я дивізія, проти Заболотного—бриґада 60-й дивізії, а проти Махна—ціла VI армія*). Кількість осередків повстанчого руху та безсилість ворога здушити цей рух — свідчили, що повстанча акція була для москалів дуже небезпечною. Тому в тогочасній несприятливій для нашої армії ситуації повстанці були дуже важливим чинником у розрахунках Командування, являючись, до певного ступеня, й джерелом нашої сили.

Таким чином із певною долею оптимізму можна вважати, що на день 18 жовтня українська армія враз із повстанцями числом була значно сильніша від розбитого й здеморалізованого ворога, не кажучи вже про те, що була без порівняння міцніша духом.

Московсько-большевицькі сили на фронті проти нашої армії на день 18 жовтня складалися з розбитих нами в попередніх боях і здеморалізованих дивізій XIV армії—41, 47, 60, 45 та щойно підвезеного до району Жмеринки 5-го запасового полку, разом до 6,000 — 7,000 баґнетів, 600—900 шабель, 50—60 гармат**).

От так у світлі фактичному представлялася ситуація нашої армії на день 18 жовтня.

Організаційні заходи в армії, склад армії на 10 листопада, стан забезпечення і стан моральний.

Безупинне переслідування ворога після переходу Збруча не сприяло систематичному поповненню армії людьми, і, хоч частини безпосередньо й приймали численних охотників, лічбовий стан її все ж збільшився незначно. Тому негайне оголошення бранки було конечне. Уряд постановив у першу чергу покликати 5 річників (1890 – 1894 рр.) і, з огляду на те, що звільнену територію ще не було опановано державно-адміністративним апаратом, переведення мобілізації поклав на командуючого армією, тим більше це було доцільне, що покликаних безпосередньо втілювалося до частин армії. Штаб армії визначив дивізіям мобілізаційні райони в 5 звільнених від ворога повітах: Новоушицькому, Камянецькому, Проскурівському, Староко-стянтинівському й Заславському й запропонував командирам дивізій

---

*) На підставі відомостей штабу армії.

**) Склад XIV московської армії подано за розвідчими актами штабу армії. З огляду на відсутність большевицької літератури про операції проти нас в р. 1920, дані ці не можна вважати за стислі.

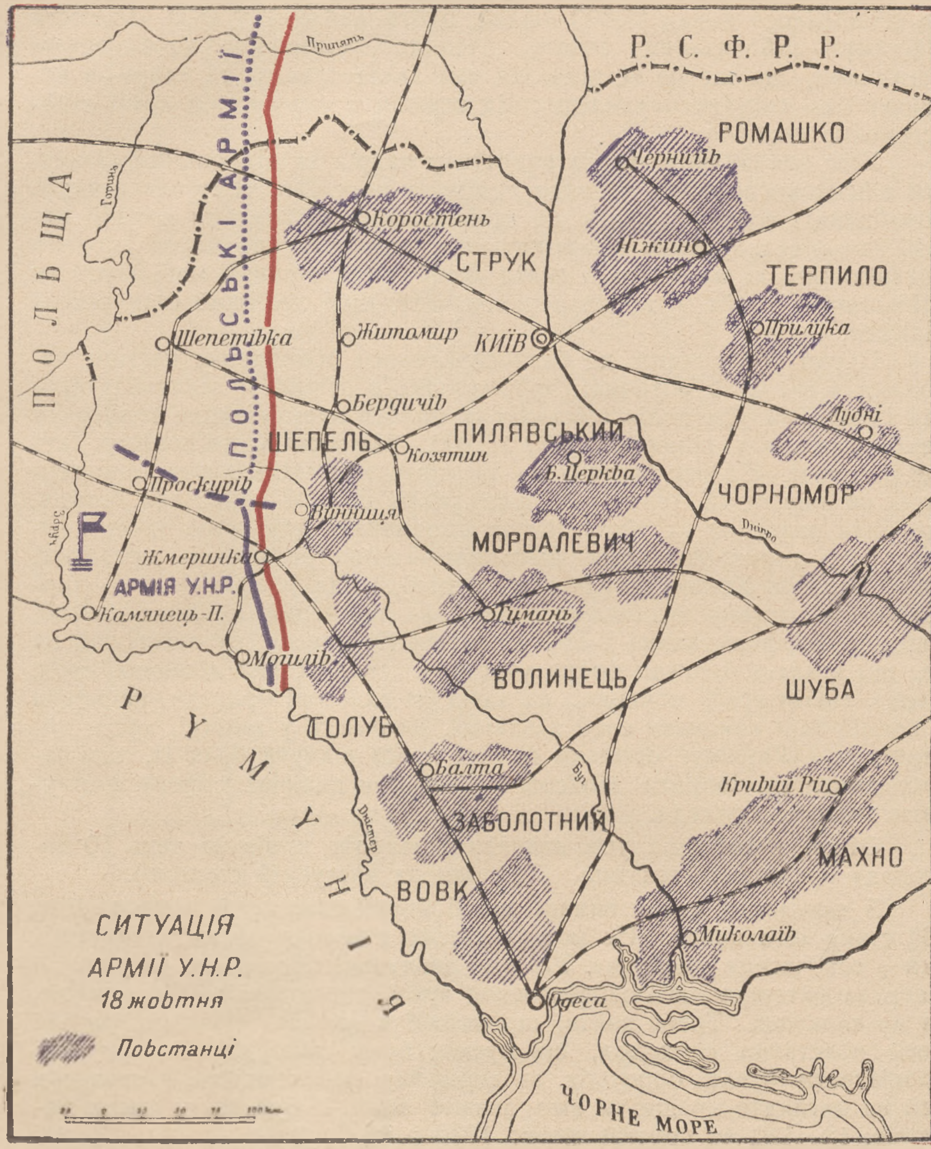
Р. С. Ф. Р. Р.
ПОЛЬЩА
РУМУНІЯ
ПОЛЬСЬКІ АРМІЇ
АРМІЯ У.Н.Р.
РОМАШКО
СТРУК
ТЕРПИЛО
ШЕПЕЛЬ
ПИЛЯВСЬКИЙ
ЧОРНОМОР
МОРОАЛЕВИЧ
ВОЛИНЕЦЬ
ШУБА
ГОЛУБ
ЗАБОЛОТНИЙ
МАХНО
ВОВК
Чернигів
Ніжин
Коростень
Прилука
Шепетівка
Житомир
КИЇВ
Бердичів
Лубні
Козятин
Б. Церква
Проскурів
Винниця
Жмеринка
Камянець-П.
Умань
Могилів
Балта
Кривий Ріг
Миколаїв
Одеса
ЧОРНЕ МОРЕ
Припять
Горинь
Дніпро
Дністер
Буг
СИТУАЦІЯ АРМІЇ У.Н.Р. 18 жовтня
Повстанці

(Схема ч. 1).

мобілізацію розпочати негайно. Командири дивізій оголосили мобілізацію 20—30 вересня, а 15 жовтня її вже було закінчено. Виявилося, що мобілізація пройшла, як на тогочасні умовини, блискуче*), бо зголосилося понад 15,000 людей, цебто майже 70% всієї кількости військово-зобовязаних. Решту, очевидно, становили змобілізовані москалями, що ще не встигли від них здезертувати, та хворі—в кожному разі свідомого ухилення від служби в українській армії зареєстровано не було.

Усіх покликаних, через недостачу кадрів та відповідної кількости військового майна, частини прийняти не могли, тому певне число новобранців було передано до щойно зформованих при кожній дивізії запасових куренів. Належить тут зазначити, що через умовини організаційні та матеріяльні склад армії із закінченням мобілізації не збільшився—треба було ще деякого часу, щоб лічбовий стан частин піднісся.

Поруч із заходами до безпосереднього поповнення частин, заходами армії було розпочато формування в запіллі 2 запасових бриґад із відділів усіх родів війська і їх малося дещо пізніше доповнити рекрутами двох річників: 1899 і 1900. На місці буде згадати, що ще в травні, під час наступу на Україну, наше Військове Міністерство на звільненій території зформувало було 7 запасових бриґад, що мали завдання — підготовляти поповнення для армії та одночасно бути територіяльними військово-адміністративними органами, але 9 вересня Командування армією ці бриґади розформувало, призначивши частину особового складу на зміцнення лінійних дивізій, частину на зформування 1-ої Кулеметної (?) дивізії, не зважаючи на те, що згадані бриґади брали участь у всіх бойових діланнях армії. Через відхід армії в червні на захід ті запасові бриґади не могли в повній мірі виконати своє завдання, натомість у жовтні, після повернення в Україну, остільки сильно дався відчути брак їх, що наспіх довелося творити запасові курені при дивізіях і знову формувати запасові бриґади.

Отже, в наслідок усіх наведених заходів армія на день 10 листопада представлялася так: (Таблиця на наступній сторінці).

З наведених даних видно, що бойовий стан армії виносив біля 36% стану загального. Не можна такого стосунку вважати за разючий у тогочасних умовинах. Усі вже згадувані обставини, як рівно ж і справа матеріяльного забезпечення армії, про що мова буде нижче, на це склалися. Треба знати, що майже в усіх на терені колишньої Росії повсталих державах, що мусили були свою збройну силу імпровізувати в часі боротьби за державну незалежність, — стосунок цей не виглядав краще, а вже значно гірший був він у самих москалів: 12—18% на протязі цілого 1930 р.**)

---

*) Між іншим, у деннику 1-ої кулеметної дивізії записано: „7 і 8 жовтня. Мобілізація йде швидким темпом і дуже успішно. Козаки, що прибувають, зараз же приступають до навчання. Частини збиваються, все налагоджується".

**) „Improwizacja w wojsku". Kpk. Polska Zbrojna № 314/1931 г.

СКЛАД АРМІЇ У. Н. Р.
на 10 листопада 1920 р. *)

	Загальний стан						Бойовий стан					
	старшин	козаків	коней: верх.	коней: гарм.	коней: обозн.	возів	багнетів	шабель	кулеметів	гармат	панц. самоходів і бронеп.	літаків
Штаб армії разом із службами . .	323	1386	76	—	160	69	521	—	46	4	8/2	—
Запорозька авіяційна ескадра . .	9	44	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Команда тилу	199	592	19	—	34	20	—	—	14	—	—	—
1-а Запорозька стр. дивізія . . .	451	3667	496	70	613	278	1763	481	113	12	—	—
2-а Волинська „ „ . . .	398	5375	425	60	515	224	1726	318	90	11	—	—
3-я Залізна „ „ . . .	804	8421	1313	80	1309	560	2575	606	112	15	—	—
4-а Київська „ „ . . .	498	4216	362	53	531	109	882	221	78	10	—	—
5-а Херсонська „ „ . . .	183	2057	32	24	207	27	798	30	56	4	—	—
6-а Січова „ „ . . .	407	4143	157	42	607	?	1467	128	30	7	—	—
Кулеметна дивізія	371	3615	84	43	432	59	1545	57	66	7	—	—
Окрема кінна дивізія	245	1923	860	26	336	149	136	740	70	4	—	—
Всього . .	3888	35259	3824	398	3744	понад 1346	11413	2561	675	74	8/2	3

*) Вжито цього способу укладення даних про склад армії, бо він найвиразніше представляє стосунок між загальним станом і бойовим. В таблиці не показано складу дивізійних запасових куренів за відсутністю даних про них, рівно ж не згадується про запасові бриґади, бо вони перебували в стадії формування кадрів.

В порівнянню до стану з дня 18 жовтня наша армія, як видно з наведених даних, значно збільшилася, цебто праця щодо її поповнення дала за будь-що-будь досить короткий час певні додатні наслідки.

Справа забезпечення армії. Щодо одягу, то в першу чергу був він потрібний для новопокликаних. Деяка частина їх зголосилася була в придатному до польової служби власному одязі, але переважна більшість потребувала його, особливо бракувало взуття. Під цим поглядом із можливою нам допомогою прийшла Польська Інтендантура, а одночасно дещо було одержано з закупів, що їх поробила наша Військова Місія в Польщі. Невеликі, порівнюючи, наслідки дали спроби здобути одяг та взуття на власному ринку, бо бракувало необхідних для пошиття матеріялів. Сирових шкур малося досить, але ті кілька гарбарень, що знаходилися в Камянецькому повіті на Поділлю, не посідали конечних для обробки їх хемічних середників, а спровадження з інших місць вимагало довшого часу. Невеличку фабрику сукна в Дунаївцях, зруйновану москалями, можна було урухомити, але рівно ж бракувало середників хемічних.

Таким чином належно забезпечити армію одягом, узуттям і білизною можна було б тільки через відповідно зорганізовану доставу з-за кордону. Все ж можна ствердити, що попередній наш досвід не пішов на марне, бо, зрештою, все ж таки так-сяк армію було одягнено. Справді, частини виглядали різнобарвно, бо козаки ходили у військових плащах, у кожушках, інші навіть у свитках, але не було босих і таких, що замість плаща, загорнувся в рядно, як це все бачити можна було восени р. 1919.

На харчування нарікати дуже не було підстав. Багате Поділля навіть і після кількарічних на тій території воєнних подій ще могло ділитися своїми харчовими засобами з армією й робило це охоче. Більшість продуктів частини купували самі; дещо, головним чином мясо й товщі, заготовляли армійська та дивізійні інтендантури. Стан харчування міг би тільки поліпшуватися в звязку з дальшим просуванням армії на схід.

Справа постачання для армії коней. Єдиним доставником коней на звільненій території було селянство, але в наслідок безнастанних воєнних ділань воно вже літерально було позбавлене кінського інвентарю. Війська, що оперували в Україні, стосували методу виміни зужитих коней на ліпші селянські, при тому незавжди з доплатою, а щодо большевиків, то вони просто одбирали в селян ліпших коней, щоб не дісталися „петлюрівцям", а крім того і ми, й москалі притягали населення до виконання „воєнно-кінської повинности". В наслідок такого господарювання, селяни відмовлялися продавати коні за найвищі навіть ціни, а перед реквізиціями вміли так їх сховати, що відшукати їх було годі. Через те не дивним було побачити в частинах не тільки обози на волах, але й артилерію, — такий був брак коней. А тим часом ситуація вимагала збільшення кінноти. Спрапді, ліверанти вміли продертися через лі-

Генерал-майор Л. **Кондратович**, член Українського Військового Генерального Комітету (2-го складу).

Володимир Кедровський, член Українського Військового Генерального Комітету (2-го складу).

нію фронту з большевицького запілля й приводили до нас коней з України, але то була краплина в морі, не кажучи вже про те, що платити їм за тих коней доводилося просто казкові ціни. Формально справа ремонту коней була зорганізована так, що при кожній дивізії для постачання її кіньми існувала ремонтна комісія; однак, із наведених причин праці своєї ці комісії розвинути не могли.

Трагічно просто представлялася справа забезпечення армії набоями. Гарматні набої лічилося на штуки, а мушкетні (це було майже нормою) посідали лише ті вояки, що в даній хвилі повнили службу в полі. Набої видавалися козакам по строгому обрахунку, бо частини дуже берегли їх на випадок бою. Доходило до того, що частини в своїх звітах про стан набоїв показували меншу кількість, ніж у дійсності посідали, а це в надії одержати більше від органів постачання*). Під цим поглядом заходили просто неймовірні речі: штаб армії, щоб мати можливість належно розподіляти набої, що надходили з-за кордону, мусів був через органи контр-розвідки здобувати правдиві відомості про стан набоїв у дивізіях. 8 жовтня 1920 р. за № 758 доповідав начальник контр-розвідчого відділу штабові армії, що „в 3-й дивізії гарматних набоїв мається до 960 штук, мушкетних і до кулеметів до 133,050 штук... в 4-й дивізії мушкетних набоїв до 20,000 штук, цебто пересічно до 10 набоїв на вояка, коли взяти лише по дві стрічки на кожний із 29 тяжких кулеметів, що посідає дивізія... в 5-й дивізії гарматних набоїв нема (!)...“ Зі свого боку начальник артилерії армії доповідав, що „артилерійська летючка має мушкетних набоїв 3,300“. Начальник штабу армії повідомляє: „Негайно. Командир 4-ї дивізії. На № 285. Зараз висилається для дивізії до Зінькова сто (!) гарматних набоїв“. Командир 3-ї дивізії 14.X. № 1166 доповідав: „Командарму. Доповідаю, що на всю артилерію дивізії лишилося 12 (дванадцять) набоїв... Прошу надіслати хоч би хемічних“. Повищі документи самі за себе говорять. Потрібних нам мушкетних набоїв ми не могли мати в достатній кількості й від Польщі через те, що польське військо посідало іншу зброю. Наша Військова Місія в Польщі заходилася була купити набоїв в Англії, але й там трудно було дістати їх до російського 3-лінійного мушкету, що ним була узброєна наша армія, тому вирішено було закупити й інші мушкети. І ото перед самим відходом нашим за Збруч, десь біля 18 листопада, одержано було першу партію англійських мушкетів Lec Enfild зр. 03· в кількості 1,300 штук, але набоїв до них було лише 100,000. Але тоді вже ані набої, ані мушкети не були нам потрібні. З огляду на труднощі, що їх ми мали за весь 1920 рік із забезпеченнями, можна сміливо твердити, що головним джерелом постачання нас набоями був ворог.

Коли, взагалі, справа забезпечення армії різним військовим

*) „Командирові 5-ої дивізії. Командарм дивується, чому подаєте такі недокладні відомості після того, як відомо, що дивізія захопила багато набоїв од ворога й значну кількість позичила іншим дивізіям. 13 X. 1920. № 228. Наштодарм Ліпко“.

майном перебувала в стані дуже далекому від задовільного, то, як бачимо, постачання набоями було в стані катастрофальному. Врятувати ситуацію під цим поглядом могла б тільки широка поміч Европи, але, на жаль, Европа не дуже спішилася навіть пізнати визвольні змагання українського народу.

Всі наведені браки в забезпеченні армії, річ ясна, мали свій відємний вплив на моральний стан вояцтва й, особливо, командного складу. Однак, свідоме свого національно-державного обовязку вояцтво розуміло, як тяжко було Урядові побороти різні перешкоди політичного характеру, від чого залежало усунення матеріяльних браків,—і не нарікало. Воно було готове на найбільші жертви, чого яскраві докази вже не раз дало й у минулих роках, і в цьому 1920. Ті старшини й козаки, що від самого початку визвольної боротьби перебували в складі армії, іноді по кількадесят разів ранені, переносили тягар воєнних невигод із якоюсь, коли так можна висловитися, клясичною витривалістю. Вони, ці справжні ветерани визвольної боротьби, були героями — перші в бою, останні у вимаганнях. То вони були душею армії, то через них настрій армії був завжди добрий *). Треба, однак, ствердити, що велике під цим поглядом значення мав також і настрій населення. Перемучене війною, тероризоване червоними москалями, воно (надто покликані до війська, бо, власне, вони були речниками успособлення цілого населення) готове було на найбільші жертви, щоб уже раз на все увільнити Батьківщину від москалів усіх кольорів. А головне те, що вояцтво наше вірило в перемогу, почуваючи за собою велику силу правоти національної справи.

Відомості про ворога на 10 листопада **).

За час від 18 жовтня до 10 листопада москалі виконали поважну організаційну працю, щоб довести свої сили на нашому фронті до стану боєздатности. Вони поповнили дивізії, що тримали фронт, стягнули резерви, вжили надзвичайних зусиль, щоб піднести настрій червоноармійців.

Штаб армії посідав відомості про такі організаційні заходи москалів: 9 жовтня вони оголосили по цілій Україні, з застосуванням спільної відповідальности населення, мобілізацію всіх мужчин до 45 років; створили спеціяльні частини з дезертирів, що їх змусила вернути до війська ота спільна відповідальність населення, та, крім того, проголосили амнестію. Стягнули москалі на наш фронт частини з найдальших кінців Росії (наприклад, виявлено було, що 2 полки прибуло з Архангельська, а 1 з Туркестану), взагалі поповнення для лінійних дивізій складалося головним чином із немоскалів: татар,

---

*) Найкращим доказом високого морального стану вояцтва треба вважати ворожу оцінку. В захоплених нашою кіннотою в бою під Деражнею 2 жовтня ворожих актах знаходимо наступне: „Політичний звіт 535 совітського полку. 27.IX. 1920. № 619... Настрій петлюрівців (Армії У. Н. Р.) піднесений, твердий, бадьорий..."

**) На підставі даних штабу армії.

мордвинів, чувашів, калмиків тощо — це для того, щоб не наражатися на масову дезерцію змобілізованих українців, що, звичайно, битися проти своїх не хотіли. З сусідньої XII армії (її назвали „українською радянською", однак протиставити її нам не наважилися) московське командування перекинуло в район Вінниці — Літина сильну 24 дивізію (хоч перебувала вона в складі „української армії", але складалася виключно з москалів) та пересунули з-під Новокостянтинова в район на південь від Жеринки 8-у кінну дивізію „червоного козацтва", що з нею ми вже мали до діла давніше. Нарешті були відомості, що з відділів „ЧК" створили большевики спеціяльні ударні групи та вислали на фронт міліцію з найближчих до нього міст і містечок.

У наслідок усіх цих заходів сили, що їх зібрали большевики проти української армії за час від 18 жовтня до 10 листопада, на цей день представлялися так:

	баґнетів	шабель	гармат	бронепотягів і самолетів
41 дивізія	3,500—4,000	600—700	25	—
60 „	3,000	500	18	—
24 „	6,500—8,000	?	32	—
45 „	3,000—4,000	600	24	—
47 „	2,500	?	?	—
8 кінна дивізія . , ...	—	1,000—1,500	8	—
25 Башкирська кінна бриґада . . .	—	500	—	—
Кінна бриґада Котовського	—	600—800	4	—
Бронепотягів у районі ст. Жмеринки	—	—	—	9
Дві авіяційні ескадри	—	—	—	18
Разом . .	понад 18,500	до 4,000	120	9/18

Отже вистарчило ворогові короткого часу перерви в операціях, щоб заходи його до піднесення лічбового складу сил дали позитивні наслідки. Дохового зміцнення своїх сил досягли москалі з одного боку через втілення до частин значного відсотка комуністів, з другого — вміло, як завжди, стосованою ними безоглядністю та добре зорганізованим терором. Звичайно, поза всіми спеціяльними заходами мало значіння ще й те, що червоноармійці були добре забезпечені бойовими запасами *), добре одягнені, незле харчовані. Взагалі, матеріяльні браки вдалося москалям вирівняти, що рівно ж вплинуло

*) Полонені нами в боях після 10 листопада червоноармійці мали при собі по кількасот набоїв. Вони оповідали, що їм видавали по стільки набоїв, скільки кожний мав сили піднести.

на настрій червоноармійців тим більше, що перед ними нашу матеріяльну ситуацію вміли большевики представити катастрофальною. Таким чином, боєздатність червоних значно піднеслася, й коли ще в перших днях після замирення були в нас відомості про розклад серед червоних, про дезерцію й досить таки численні випадки переходу до нас не тільки салдатів, але й старшин, то вже цього не було в листопаді; натомість, два випадки переходу 3 і 6 листопада червоних командирів мали, як виявилося, за ціль шпигунство.

Зміцнившися ворог, почав виявляти аґресивність. Наші оперативні звіти до дня 31 жовтня були дуже лаконічні, бо повідомляли, що „день і ніч на фронті пройшли спокійно", а починаючи від 31 жовтня, вже на цілому фронті було стверджено ворожу діяльність.

Лише одно дошкуляло москалям та сильно відбивалося на настрої чорвоноармійців — це акція наших повстанців, що несподівано виринали там, де їх найменше було сподівано, й немилосердно нищили насамперед комуністів.

Угрупування московських сил, за розвідчими даними штабу армії, було таке:

41 дивізія — м. Ямпіль, с. Дзигівка, с. Борівка, с. Пилипівка:

140 бриґада 47 дивізії — с. Рознатівка, с. Сапіжанка, с. Попелівка; решта дивізії — в районі Вапнярки;

60 дивізія — с. Деребчин, с. Копистирин, Слобода Носковецька;

45 дивізія — с. Коростівці, с. Межирів, с. Рів, с. Почапинці;

24 дивізія — с. Майдан Почапинський, м. Літин і далі на північ.

У районі м. Красного, на південь від Жмеринки, було зосереджено 8-у кінну дивізію, а ще на південь від неї — кінну бриґаду Котовського. В районі с. Юзвина, що на захід від м. Вінниці, знаходилася 25 Башкирська бриґада. Були, крім того, відомості, що з півночі, від м. Янова надходила 44 дивізія. Одиниці, що їх було зосереджено в районі Жмеринки, саме: 60 і 45 піхотна та 8-а кінна дивізія й кінна бриґада Котовського, складали оперативну групу Якіра.

Щодо замірів ворога, то інших даних, крім поданих у наступній телеграмі штабу армії, не було:

„Всім командирам дивізій. Дуже негайно.
По відомостях, одержаних від поляків, большевики мають розпочати проти нас наступ між десятим а дванадцятим листопада... 19 год. 30 хв. 9 листопада № 390. Начальник штабу армії генерал Ліпко".

Топографія району операцій. — Комунікаційні лінії та засоби.

Територія Поділля, де відбулися останні в році 1920 бої української армії з москалями, лежить у межах: на захід од залізниці Вапнярка—Жмеринка, на полудень від лінії м. м. Хмельник — Старокостянтинів, а з півдня обмежує її Дністер. Вона виявляє з себе невисоке узгіря, що є полудневo-східньою відногою Авратинської височини і становить вододіл між річками Дністром і Бугом. Щодалі на схід, а також на північ, узгіря ступнево знижується, однак свою засадничу конфіґурацію зберігає аж до Дніпра.

Лінія фронту, що на південь від м. Бару засадничо бігла вздовж р. Мурафи, поділила територію операцій на два дещо відмінні простори — східній і західній.

Від устя р. Мурафи починаючи, Дністер виразно змінює свій біг у напрямку полудневому й через це значно розширюється район операцій на південь. Тому, власне, Дністрові допливи на східньому просторі: Русава, Яланець і Марківка не є для акції на схід поважними, вигідними для оборони перешкодами, бо рух в напрямку Вапнярки й далі на схід невтралізує їхнє оборонне значення, а наявність все ж надалекого Дністра та за ним Румунії унеможливлює напочатку який-будь маневр із полудня. Нечислені допливи на цьому басейні р. Буга не мають важливого тактичного значення, а сам Буг узимі, що, власне, наближалася, взагалі, не є перешкодою, бо пересічно від початку грудня замерзає, сталі ж на ньому переправи в населених пунктах сприяють оперативному маневрові обох противників у кожній порі року.

Інший характер має простір західній. З півночі, майже простопадно до фронту, обмежує цей простір той самий Буг із комплексом своїх правобічних доплпивів — Бужок, Вовк, Рів, що мають засадничий напрямок захід—схід. При тому творять вони багато широких ставів та мають болотисті, в деяких місцях досить широкі річища. З півдня західній простір обмежує Дністер. Його допливи: Немія, Лядава, Жван, Вербка, Калюс, Ушиця й Смотрич, що перерізують увесь простір у напрямку північ—південь і пливуть у дуже глибоких ярах із стрімкими берегами, утруднюють маневрування більшими одиницями, але, натомість, є вони догідними натуральними оборонними лініями.

Покриття обох просторів є однакове. Невеликі лісові обєкти, більші та частіші в районі Вінниці — Хмельника, й густо розкидані оселі створюють догідні умовини для маневрування.

Шляхів, придатних для воєнних цілей, на цілій території дуже мало, бо конфігурація поверхні на Поділлю з одного боку, відсутність важливих економічних осередків збоку другого, — розвиненню їх не сприяли. Залізниця Волочиське — Проскурів (Деражня) могла обслуговувати лише ліве крило нашого фронту. Користання з найближчої до фронту рокади Могилів — Жмеринка могло мати місце лише на відтинку Могилів — Бар, бо Жмеринка знаходилася у ворожих руках. Далі в запіллі була друга рокада Камянець—Проскурів, але значення її було дуже обмежене через те, що не посідала вона простопадного сполучення до фронту. Взагалі ж у ближчому часі рух на залізницях розвинутися широко не міг, бо бракувало паротягів, ваґонів, палива й шмари. Шосейних шляхів, простопадних до лінії фронту, було тоді два: 1)—Дунаївці—Ушиця—Котюжани з відгалуженнями на Бар і Могилів та 2) — Проскурів — Деражня — Бар. Перший із них був головною комунікаційною лінією армії. Звичайних доріг між селами багато, біжать вони засадничо вздовж вододілів із відгалуженнями до осель, що в більшості притулилися в ярах, на берегах річок. Ці дороги не все надаються навіть у суху погоду

для руху обозів і артилерії, особливо, в полудневій частині західнього простору з огляду на свою стрімкість. Бездощева осінь сприяла використанню й цих доріг.

Сталі телеграфні й телефонні лінії перебували в оплаканому стані, й не було ані засобів, ані в потрібній кількості фахових сил, щоб їх направити. Штаб армії використовував їх у міру можливости для звязку зі штабами дивізій, обслуговуючи військовими звязковими відділами; натомість телефонний звязок штабів дивізій із підлеглими частинами був дуже лихий, через це було стосовано інші засоби звязку, як мотоциклістів, ровeристів та кінних гонців. Брак технічних засобів звязку змусив використати навіть ті телеграфні й телефонні лінії, що знаходилися перед фронтом уздовж великого тракту Могилів — Джурин, з чого, очевидно, скористав ворог, щоб знати про все, що говорилося на тих відтинках телефоном. Такий стан звязку дуже дався в знаки, коли большевики розпочали 10 листопада наступ: майже 36 годин штаб армії не був полученний із штабом правої групи, де саме зайшли були події, що передрішили вислід операцій і війни.

Загальний висновок відносно властивостей терену на обох просторах можна зробити такий. Терен на схід від лінії фронту був догідний для маневрування, не було на ньому поважного натурального опертя для ворога, і це сприяло дальшому посуванню нашої армії на схід, принаймні в першу чергу до Буга. Опанування й належно зорганізована оборона його забезпечувала наше запілля, як підставу до дальшої боротьби. Однак, операції на тому районі могли б наразити ліве крило армії на ворогове протиділання з району Бердичів—Козятин—Біла Церква. Район на захід від лінії фронту, посідаючи цілий ряд зручних для оборони натуральних ліній, у вигляді річок, що протікали в глибоких ярах, сприяв нашим відповідно змонтованим оборонним діланням навіть невеликими силами у випадку ворожого наступу, натомість, від нього вимагав і значних сил, і великої кількости бойових засобів.

Оперативні заміри й зарядження нашого командування.

Замирення на цілому протимосковському фронті мало силу на два тижні, після чого автоматично продовжувалося, оскільки за три доби не наступило відкликання. Отже, речінець замирення кінчався 1 листопада, і згідно з умовою союзне польське військо 2 листопада мало розпочати евакуацію, оскільки не наступив би розмир. Командування вирішило використати цю двотижневу перерву в операціях, щоб перевести конечну організаційну працю в армії, без чого продовження наступу на схід здавалося неможливе. Щоб ту організаційну працю узгіднити та достосувати до згаданого речінця, командуючий армією на день 21 жовтня скликав вищий командний склад армії на нараду для спільного обговорення справи. На цій нараді, між іншим, щодо майбутніх ділань було усталено, що найближчим і пильним завданням армії було осягнення річки Буга.

Передбачаючи 2 листопада розпочати наступ, Командування дня 29 жовтня видало наступний оперативний наказ:

Наказ Таємно.

Військам Дієвої Армії *)

№ 191.

м. Городок. 29 жовтня 1920 року

(Мапа 5 і 10 верстов в 1"). 10 год. 20 хв.

1. Сили ворога та угруповання їх на Правобережній Україні вказані на доданій до цього схемі.

Крім того є відомости, що на лінії між ст. Вапнярка і Жмеринка курсують 5 бронепотягів, значна кількість бронепотягів курсує на лінії Вапнярка — Черкаси, Бірзула—Вознесенськ—Кременчуг, Жмеринка—Козятин—Київ, охороняючи колії від руйнування їх повстанцями.

Всі останні відомости про ворога свідчать про моральний розклад радянських військ, їхнє небажання вести війну і погане забезпечення інтенданськe.

2. Польські війська мають опустити терен України після підпису мирного договору з радянським урядом Росії. Відворот польських військ розпочнеться правдоподібно 2 листопаду зі скорістю 20 верст за добу.

З району нашої армії польське військо відворот за р. Збруч вже розпочало.

3. Лівіш нас в районі Шепетівка—Старокостянтинів угрупована російська армія ген. Пермикина, співділаюча нам.

4. Мій загальний оперативний намір указаний окремо командірам дивізій персонально.

5. До здійснення цього наказую:

а) Права група. Ген.-хорунжий Удовиченко (3-я Залізна Стр. і 1-а Кулеметна дивізія). Рішучим ударом знищити находячогося перед групою ворога і відкинути його на південь і на схід від лінії Кетроси—Мясківка—Вапнярка—р. Сельниця—р. Буг від с. Маньківка до м. Брацлав включно, викинувши авангарди за цю лінію на південь і схід верст на 10—15. Після цього зосередкувати можливо сильний резерв в районі с. Горишківка.

Звязкові старшинські пости...

б) Середня група. Ген.-хорунжий Безручко (5-та Херс. і 6-та Стр. дивізії, бронепотяг „Чорноморець"). Рішучим ударом знищити находячогося перед групою ворога і відкинути його за р. Буг на відтинку м. Брацлав (виключно для Середньої групи)—гирло р. Ров. Авангарди перекинути за р. Буг до колії Райгород—Вороновиці.

Звязкові старшинські пости...

в) Ліва група. Ген.-хорунжий Базільський (1-а Запорозька і Збірна козацька осаула Яковліва дивізії). Рішучим ударом знищити ворога, находячогося перед групою і відкинути його за р. Буг на відтинку від гирла р. Ров до м. Хмельник включно. Авангарди перекинути за р. Буг до лінії колії Вороновиці—Калинівка—Люлинці включно.

По осягненні лінії р. Буга Кінну дивізію в найкоротчий термін зосередити в районі м. Хмельника.

Звязкові старшинські пости...

Відділ генерала Пермикина.

Відділом мішаного складу з допомогою бронепотяга „Кармелюк" можливо довго тримати Шепетівку.

---

*) Літерально передано з оригіналу. Так само літерально передано всі акти, що їх наводиться в тексті.

Головними силами наступом від м. Старокостянтинова на схід осягнути лінію с. Митинці — с. Скаржинці — с. Носівка, викинувши кінноту можливо далі на схід, щоб при змозі захопити нею ст. Козятин і м. Бердичів.

Пункт звязку з Лівою групою встановити в с. Качанівці.

Резерв армії. 2-а Волинська див., 4-а Київська і Окрема кінна дивізії. Зосередкуватися: 2-а Волинська див. в районі Волковинці—Галузинці—Римові Каричинці, маючи передові частини в дотеперішньому стані до окремого наказу. 4-а Київська див. — в районі м. Ялтушків. Окрема кінна дивізія — в районі м. Воньківці,бути в повній готовости до маршу до 20 год. 1 листопада.

Маршрут руху буде даний своєчасно.

6. Всім групам скінчити всі потрібні до начала акції угруповання військ до вечора 1 листопаду, про що донести мені не пізніше 20 годин тогож дня. Пильно слідкувати з вечора 1 листопаду за ворогом.

7. Час початку акції буде вказаний додатково...

Орігінал підписали:

Командуючий армією генерал-поручник Омелянович-Павленко і Начальник штабу генерал-хорунжий Ліпко.

Після одержання цього наказу дехто з командирів дивізій завідомив штаб армії, що з огляду на те, що армійське постачання не виконало приречених на нараді 21 жовтня обіцянок щодо забезпечення дивізій набоями й одягом, їхні дивізії не є належно приготовлені до бойових акцій і просили про відсунення речінця наступу. Щоб знати, як підготовлені всі дивізії, штаб армії 31 жовтня вислав до командирів дивізій обіжника такого змісту:

„Дуже негайно. Всім Комдівам. Згідно наказу Командарма прошу шифрованою телеграмою повідомити до 12 годин 1.XI... 3/ чи готова дивізія розпочати спільну акцію 2.XI, чи ні, а в такому разі причини цьому, а також коли буде готовою до цього... Наштадарм Ліпко".

Тим часом 1 листопада стало відомо, що замирення між поляками й москалями автоматично продовжується на наступні два тижні на цілому фронті. Командири дивізій піднесли питання, щоб стриматися ще якийсь час із початком операцій для кращої підготовки дивізій. Командуючий армією прихилився до арґументів своїх підлеглих, і наступ було відкладено „до особливого розпорядження".

За час після 31 жовтня до 9 листопада Командування нових чи додаткових оперативних розпоряджень не видало, цебто й надалі був актуальним на випадок наступу наказ № 191. Одержавши 9 листопада від поляків відомості про те, що москалі готуються до наступу між 10 — 12 листопада (дивись вищенаведену телеграму), Командування постановило зі свого боку розпочати наступ, що видно з наступного розпорядження:

„Дуже негайно. Всім Комдівам... Командарм наказав Вам безумовно розпочати заряджену Вашої дивізії бойову акцію точно вніч з 10 на 11 листопада, бо дальша відстрочка неможлива ні в якому разі, щоб не втратити ініціятиви. До виконання цього вжити всіх зусиль. Городок, 9 жовтня*), 19 год. 30 хв. ч. 390. Наштадарм У. Н. Р. Генштабу Генхор Ліпко".

---

*) Треба „листопада".

Генерал-поручник **Михайло Омелянович-Павленко.**

Командир 11-ої пішої дивізії. Отаман Катеринославського Кошу Вільного Козацтва. Командуючий Української Галицької Армії. Командир Запорозького Корпусу. Командуючий Армії Української Народньої Республіки. Військовий Міністр.

Генеральн. штабу генерал-полковник **Олекса Галкин.**

Начальник Головного Штабу. Начальник Головної Мобілізаційно-Персональної Управи Військового Міністерства. Віце-Міністр Військових Справ. Військовий Міністр. Член Вищої Військової Ради.

Отже, 11 листопада армія наша мала продовжувати перерваний наступ, але ворог випередив нас, розпочавши наступ 10 листопада зранку.

Ситуація Армії У. Н. Р. на 10 листопада. (Схема ч. 2).

З причин технічних евакуацію з України польського війська було відкладено, як щойно згадувалося, на два тижні, цебто мала вона розпочатися 16 листопада. Для ситуації української армії, доки вона не розпочинала руху вперед, мало це дуже важливе значення, бо й надалі до того речінця було забезпечене її ліве крило від удару з півночі. З хвилею розпочаття наступових ділань положення армії під цим поглядом ускладнилося б, тим більше, що армія генерала Пермикіна, що, властне, своїм рухом у напрямку Бердичів — Козятин мала б забезпечувати від такого удару, ще не була готова до операцій. По умові з нашим Командуванням вона повинна була закінчити своє зосередження не пізніше 15 листопада й уже 16 розпочати наступ. Щодо дивізії осавула Яковлева, то її було стягнено ще 7 листопада до Деражні, й вона мала оперувати безпосередньо на лівому крилі армії в напрямку на Вінницю, в складі лівої групи.

Армія генерала Пермикіна:

1 стр. дивізія генерала Бобошка — 2,150 баґнетів, 100 шабель, 32 кулемети, 12 гармат;
2 стр. дивізія полковника Палена в стадії формування;
Збірна кінна дивізія генерала Трусова — 620 шабель, 300 баґнетів, 20 кулеметів.
Разом в армії: до 2,500 баґнетів, понад 700 шабель, 52 кулемети, 12 гармат.

Збірна кінна козацька дивізія осавула Яковлева:

772 шабель, 38 кулеметів, 4 гарматі, при загальному числі 190 старшин, 1,528 козаків, 914 коней.

Отже, Армія У. Н. Р. враз із повищими одиницями на день 10 листопада мала:

	14,000 баґн.,	4,000 шаб.,	765 кулем.,	90 гармат
проти московських	18,500 „	4,000 „	? „	120 „

Розподіл наших сил на фронті засадничо лишився без змін, лише в середній групі 5 дивізія змінила 4-ту, що відійшла до району м. Ялтушкова до армійської резерви — було це 4 листопада. Крім того 3 листопада Окрему кінну дивізію було пересунуто на захід до м. Воньковець із метою забезпечити їй спокійну організаційну працю й відпочинок.

У звязку з проєктованим на 2 листопада наступом Головна Команда Війська У. Н. Р. 30 жовтня видала наказ Повстанчому Штабові про інтенсифікацію повстанчого руху, в наслідок чого 7 листопада було одержано відомості, що розпочали акцію отамани Шепель, Голуб і Заболотний. Про акцію інших отаманів даних нема.

Наступ москалів 10 листопада.

10 листопада перед годиною 8 ворог, користаючи з туману, непомітно наблизився до наших застав і повів атаку двома кінними групами (див. схема ч. 2), атаку цю підтримала 41 піхотна дивізія на цілому своєму фронті. 8-а кінна дивізія наступала на м. Шаргород, де був стик між правою й середньою групою; бриґада Котовського наступала на с. Березівку. Правдоподібні сили цих одиниць було подано вище.

Ворожий наступ на обох напрямках повівся успішно, не зважаючи на завзятий опір нашої піхоти. Розстрілявши всі набої, наша піхота приймала ворожі кінні атаки баґнетами. Частини 3-ої дивізії, що на неї впали обидва удари ворожої кінноти, трималася завзято. Розвиваючи початковий успіх, бриґада Котовського пішла на с. с. Серби й Сказинці, 8-а дивізія, зробивши прорив, поділилася на дві частині, й одна пішла через с. Долгівці на м. Копайгород на праве крило нашої середньої групи (його творила 5-а Херсонська дивізія), друга—на м. Лучинець. Цим кінним одиницям і 41 дивізії до вечера вдалося цілковито здезорганізувати 3-ю дивізію й на її відтинку вийти на лінію залізниці Могилів — Жмеринка, а ворожі кінні стежі в деяких місцях дійшли до лінії р. Караєць.

О годині 10 ворог сильно заатакував Кулеметну дивізію, що тримала фронт на південь від 3-ої дивізії, однак цю атаку, як і всі наступні в той день Кулеметна дивізія відбила. Спроби штабу дивізії телефонічно получитися із штабом групи і штабом армії успіху не мали, і коли штаб дивізії дізнався, що штабу групи в Могилеві вже нема, то почав шукати звязку з Генеральним Штабом у Камянці. Увечері пощастило штабові дивізії получитися з Камянцем, і Генеральний Штаб, після .одержаних від штабу дивізії інформацій про ситуацію на фронті, наказав дивізії відходити через Могилів на Яришів. Дивізія пізно ввечері дійшла до району м. Могилева, де заночувала.

На фронті середньої групи ворог розпочав наступ біля полудня (див. схема ч. 2), головні зусилля скеровуючи по вісі Носківці — Митьки. Як було вище зазначено, і частина 8-ої кінної дивізії загрожувала групі збоку с. Долговець. Біля години 16 група розпочала відступ і на ніч затрималася на лінії с. с. Володієвець — Примощениці — м. Ялтушкова *).

На фронті лівої групи цілий день 10 листопада панував повний спокій.

Перші відомості про поразку правої групи одержано було в штабі армії о годині 22-й від адьютанта Головного Отамана з Ку-

---

*) Середня група складалася з 2-х дивізій — 5-ої Херсонської, що заставами тримала визначений їй фронт, і 6-ої Січової, що вніч із 10 на 11 листопада маршувала з району Бару до району Поповець, щоб зайняти більш скупчене вихідне становище для дальшого наступу всією групою. Водосвіта 11 листопада 6-та Січова стрілецька дивізія обсадила Попівці, встановивши контакт із 5-ю Херсонською стрілецькою дивізією, що під натиском ворога за день 10 листопада відійшла на лінію Володієвець—Поповець. — Редакція.

риловець Мурованих. Відбуваючи того дня обїзд фронту, Головний Отаман Симон Петлюра, якраз о тій годині приїхав до Куриловець і, довідавшись там про ситуацію, наказав адьютантові телефонічно завідомити штаб армії. Доповіді від штабу правої групи надійшли дещо пізніше та зрештою вони й не давали образу ситуації, бо були датовані год. 10 — 12. Остання доповідь з год. 12 сповіщала, що ворог прорвав фронт, і з ним точиться бій на відтинку 3-ї дивізії. На підставі тих даних штаб армії видав таке розпорядження:

„Негайно. Комгрупи Правої і Середньої, Комдів 2 Волин., 4 Київської і Окремої Кінної. Копія Дунаєвці Головному Отаману і Проскурів Командарму.

Вчора з 8 год. ворог повів наступ і прорвав фронт правої групи в районі с. Березовка, 7 і 8 бригади, розстрілявши набої, примушени були під напором ворожої кінноти відступити. О 16 годині ворожі кінні частини помічони були у сел Немерчі і Вендичани. Командарм наказує:

1. Окремої кінної дивізії з ранку 11 листопаду перейти в Снитков, ведучи розвідку на Вендичани—Лучинець, аби розшукати ворожу кінноту і знищити її, провадючи акцію самим енергійним чином.

2. 4-ої Київської дивізії пересунутись як можна швидче на возах в м. Копайгород, тримаючі міцний звязок з середньою групою. Розвідку вести на Шаргород — Лучинець з метою співділання правої групи ударом в праве крило і по можливості в тил ворога, наступаючого на праву групу.

3. Правої групи вжити свою кінноту щодо ліквідації ворожого наступу, аби випрямити своє положення, після чого приступити до виконання завдання згідно останнього оперативного наказу. Лінія р. Немії мусит бути утримана во всякому разі.

4. Середньої групі затриматися в виконанні завдання згідно останнього оперативного наказу, вислати сильну розвідку і тримати звязок з 4-ю Київською і Окремою кінною дивізіями, а потім провадити акцію згідно останнього оперативного наказу, дивлячись по обставинам правої групи і забезпечує своє праве крило.

5. Лівої групи продовжувати виконання завдання згідно останнього оперативного наказу.

6. 2-й Волин. дивізії бути напоготові стати на марш по першому наказу, а передовими частинами виконувати покладене на дивізію завдання.

7. Комдівам 4-ї Київської і Окремої кінної мати на увазі, що від енергійного виконання ими акцій залежит становище всієї армії.

8 Командиру авіовідділу зранку 11 листопада зробити розвідку одним самолетом в районі Хмельник — Калинівка — Вінниця, виявити ворожу групіровку і відомости розвідки кинути до штабу 1-ої дивізії Стара Гута, рештою самолетів обслідувати район Лучинець — Вендічани — Озаринці з метою закидати бомбами ворожу кінноту.

9. Начальнику артилерії вислати летучку в Нову Ушицю.

11 листопада 1920 року. ч. 395/к. м. Городок, 1 год. 15 хв.

Наштадарм Дієвої Ліпко, Генкварм Генхор Кущ".

Ситуація та операції 11 листопада. (Схема ч. 3).

Вранці цього дня рештки 3-ої дивізії зібралися частково в районі с. Жвана над Дністром, частково в районі с. Рівного—м. Куриловець Мурованих, 3-й кінний полк і більша частина бригадних кінних сотень—у с. Верхньому Ольчедаєві, звідки кінноті наказано було провадити розвідку в напрямку на ст. Котю-

жани і м. Лучинець. Кулеметна дивізія біля години 9-ої дісталася до м. Яришева, де її було заатаковано з півночі й північного заходу, в наслідок чого частина дивізії по льоді через Дністер перейшла до Румунії, частина продерлася далі на захід.

Одержавши розпорядження 395/к, середня група повела сильну розвідку на с. с. Коцмозове — Грабівці й на м. Копайгород; це біля полудня допровадило до бойових чинів на цілому фронті групи, коли ворог зі свого боку розпочав наступ. Середній групі повелося викинути ворога за лінію залізниці, однак, заатакована з півночі й півдня біля години 15-ої кіннотою й піхотою понесла поважні страти й увечері знов одійшла на лінію сел Борок—Марянівки—Примощениці. На цій лінії група відбивала ворожі атаки аж до пізньої ночі.

Біля години 12 до м. Сниткова надійшла Окрема кінна дивізія й, виславши сильний розвідчий відділ у напрямку с. Татариська, разом із кіннотою 3-ої дивізії, що приєдналася до неї, попрямувала на м. Лучинець. Після успішного бою біля год. 14 в районі с. Котюжан із частинами 60 совітської дивізії, що наступала від м. Лучинця, кінна дивізія,

> „маючи незясовану ситуацію на фронті й надзвичайну стомленість свого людського та кінського складу, залишила передові частини на осягненій лінії й повернулася у м. Снитків*).

4-а Київська дивізія прибула до с. Супівки лише після 14 години, звідки розпочала наступ у напрямку на с. Берлинці Польові, але

> „в звязку з неповним зясуванням ситуації на фронті правої групи й відсутности звязку з 5-ю Херсонською дивізією... 4-ій дивізії не прийшлося розвивати зараз же осягнений успіх“ **).

За цілий день Командування нових оперативних заряджень не видало, чекаючи, очевидно, на висліди операцій, розпочатих згідно з директивою 395/к.

Ситуація та операції 12—13 листопада. Пляни та зарядження Командування. (Схема ч. 4).

Як видно з оперативного звіту ч. 340 з 8-ої години дня 12 листопада, штаб армії ситуацію на фронті та перебіг подій 11 листопада представляв собі так:

> „Від Правої групи, дякуючи відсутности звязку між штабом групи та передовими частинами, нових відомостей не одержанс. В районі на схід від Мурованих Куриловець ворога не виявлено, лише над Дністром з боку с. с. Хоньковець—Жван вчора 11 листопада були ворожі розізди, переслідувавші наші відходивші обози.
>
> Від Середньої групи брак відомостей... На стику Середньої і Лівої групи вчора 11 листопада під вечір ворог потіснив кінні застави Мазепинців ***) з сел Татариська—Сл. Межирівська—Головчинці—Курилівці. Від Лівої групи донесень не одержано“.

---

*) Короткий огляд військових подій на фронті Дієвої Армії У. Н. Р. на протязі з 10 по 21 листопада 1920 р.“ — з актів штабу армії.

**) Там же.

***) Кінний полк 2-ої Волинської дивізії.

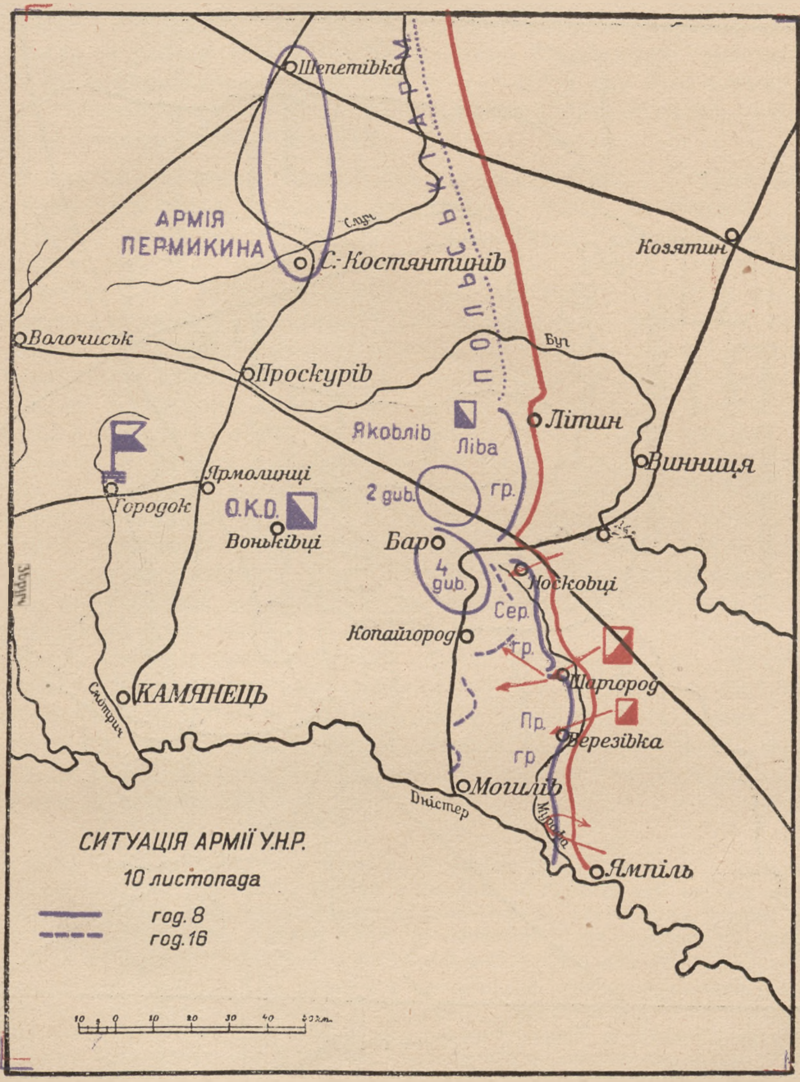
Шепетівка
АРМІЯ ПЕРМИКИНА
С.-Костянтинів
Козятин
Волочиськ
Проскурів
Буг
Літин
Яковлів
Ліва
Вінниця
Ярмолинці
Городок
О.К.Д.
Воньківці
2 див.
гр.
Бар
4 див.
Московці
Сер.
гр.
Копайгород
Шаргород
Пр.
гр
Верезівка
КАМЯНЕЦЬ
Смотрич
Збруч
Могилів
Дністер
Мурафа
Ямпіль
СИТУАЦІЯ АРМІЇ У.Н.Р.
10 листопада
год. 8
год. 16

(Схема ч. 2).

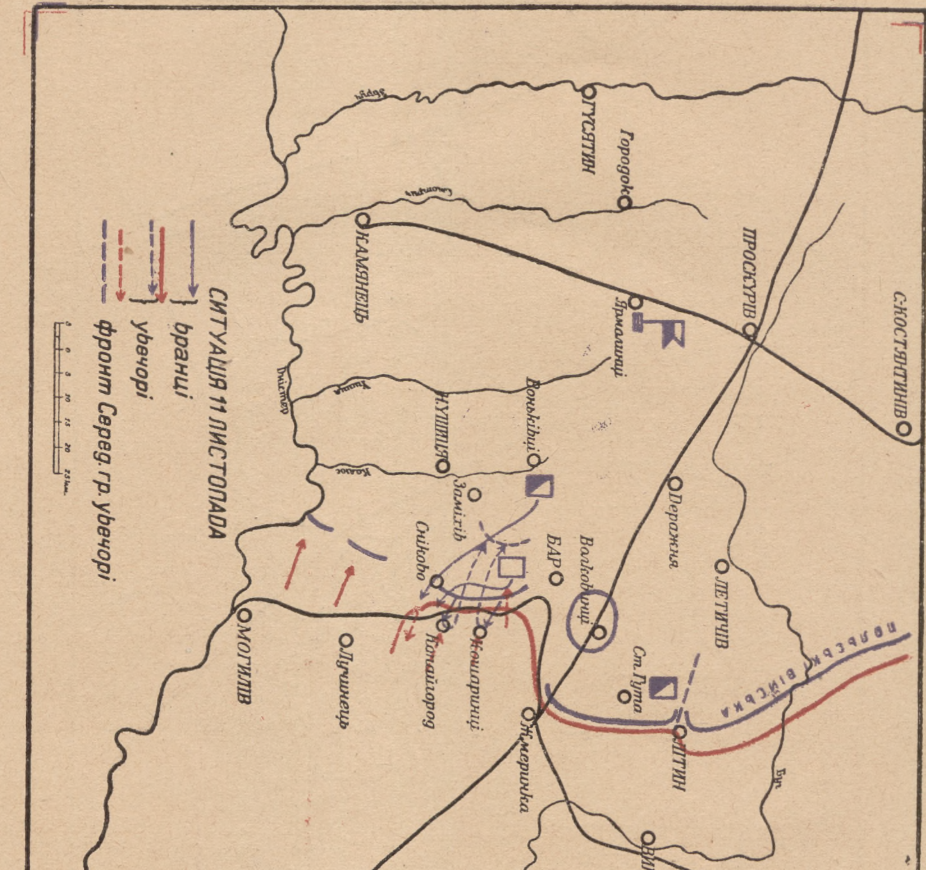
СИТУАЦІЯ 11 ЛИСТОПАДА
вранці
увечорі
фронт Серед. гр. увечорі
ГУСЯТИН
Городок
КАМЯНЕЦЬ
ПРОСКУРІВ
С.КОСТЯНТИНІВ
Ярмолинці
Н.УШИЦЯ
Деражня
ЛЕТИЧІВ
БАР
Заміхів
Снітково
Копайгород
Комарівці
МОГИЛІВ
Лучинець
Жмеринка
Ст. Гута
ЛІТИН
ВІННИЦЯ

(Схема ч. 3).

Ані цей звіт, ані розвідчий за 11 листопада не подали даних про наявність чи участь в операціях свіжих ворожих сил. В дійсності на фронті правої групи ворог мав лише невеликі кінні відділи з бриґади Котовського, що посувалися на захід слідом за нашими частинами, які відступали і які до вечера осягнули лінію с. Жвана — м. Куриловець Мурованих. Піхота 41 дивізії концентрувалася до правого крила в районі Рівного — Куриловець Мурованих, здоганяючи кінноту на реквірованих селянських возах. Gros сил 8-ої кінної й 60 піхотної совітської дивізії оперували проти середньої групи, 4-ої Київської та Окремої кінної дивізії.

12 листопада ворог виявив більшу активність — частини правої групи намагався він притиснути до Дністра, тому розділена надвоє права група, не зважаючи на заходи свого командування, не могла зєднатися й далі відходила у двох напрямках: понад Дністром і на Нову Ушицю. 4-у Київську дивізію, що від ранку згідно з наказом Командування увійшла до складу середньої групи (при чому командира дивізії було призначено за командира групи), зрана розпочала наступ на схід і захопила біля год. 12-ої Берлинці Лісові, Берлятку, Обухове, ст. Котюжани й Хрінівку. Ворог заатакував її зараз же по годині 12-й кіннотою збоку с. Татариськів та значними силами піхоти на цілому її фронті й змусив відійти на с. Борок. Окрему кінну дивізію, що стояла в м. Сниткові, ворог теж біля год. 12-ої заатакував значними силами піхоти й кінноти, при чому вжив білого прапору, щоб підступно наблизитися лавами до містечка. Після короткого бою дивізія одійшла на м. Заміхів. 5-а і 6-а дивізії після тяжких боїв напередодні активности не виявляли й боронилися на лінії с. с. Марянівки — Верхівки; пізніше, під ударом збоку Сниткова, звідки відійшла Окрема кінна дивізія, почали відходити на с. Ялтушків Підлісний. Щодо стану цих дивізій оперативний звіт ч. 352 з дня 13 листопада констатує, що 12 листопада вночі вони, в значно зменшеному складі, зосередилися в с. Ялтушкові Підлісному *). На фронті лівої групи рівно ж позначилася ворожа активність, однак жадних успіхів ворог там не осягнув.

---

*) Херсонська й 6-а Січова стрілецька дивізія одночасно з 4-ю Київською стрілецькою дивізією розпочали наступ з позиції по горбах, що на схід од села Марянівки, й місцями досягли залізниці Могилів—Бар, захопивши трофеї. Відхід на Ялтушків Підлісний почали вони за наказом після одержання повідомлення про поразку 4-ої Київської стрілецької дивізії та відхід її.

Причиною поразки 4-ої Київської стрілецької дивізії був несподіваний удар московської кінноти з півдня, в загальному напрямі від с. Котюжани, де по умові поміж командирами 4-ої Київської стрілецької й Окремої кінної дивізії повинна була наступати в той час Окрема кінна дивізія. На жаль, остання в умовлений час ще знаходилася в Сніткові, де годиною пізніше була розбита тою ж самою ворожою кіннотою.

Студії над цією першою контр акцією Командування армії викликали жваву полеміку між начальником штабу 4-ої Київської стр. дивізії ген. штабу підполковником Лушненком (Альманах 4-ої Київської стрілецької дивізії) й начальником штабу Дієвої армії ген. штабу полковником Ліпком („Український Стрілець" ч. 3). — Редакція.

Зранку 12 листопада Командування зажадало від генерала Пермикіна допомоги, тому він вислав піхотну дивізію генерала Бобошка на ст. Дєражню, куди вона й прибула вночі.

Увечері Командування видало такий оперативний наказ:

Наказ Таємно.

Дієвої Армії У. Н. Р.

№ 193.

м. Ярмолинці. 12 листопаду 1920 року

(Мапа 3, 5 і 10 верстов в 1"). 21 година.

1. Боєм з 10 до вечера 12 листопаду наші частини відсунулись: 1-а Кулеметна дивізія до м. Старої Ушиці, 3-я дивізія частиною до Старої Ушиці, частиною до м. Вербовець, 5-а, 6-а і Окремої кінної одна бригада до м. Заміхов, 4-а дивізія до Ялтушкова, 1-а Запорожська осягнула лінію Початинці—Майдан Початинський—Майдан Борковський—Літинка, одна бригада Окремої кинної дивізії з 22 пішим курінем і сотнями кінного полку Фролова вели бій 12 листопаду в районі м. Лучинець. Всі ці частини крім 1-ої Запорожської дивізії в боях з переважними силами ворога понесли важкі втрати. Рішуче значіння на існод боїв на користь ворога мала 8-а кінна дивізія

2. На 13 листопаду наказую:

а) Права група. Ген.-хорунжий Удовіченко (1-а Кулеметна і 3-я Залізна дивізії). Затримати арєргардними боями ворога на напрямку Вербовець—Нова Ушиця. Утримати район Нова Ушица—Карачієвці—Капустіни.

б) Середня група. Ген.-хорунжий Тютюнник (4, 5 і 6-а дивізії). Затримувати арєргардними боями ворога до району Слобода Бистриця—Воньківці—Грігорово,— який утримати.

в) Ліва група. Ген.-хорунжий Базільський (1-а Запорожська дивізія, 1/2 екіпаж флотський). Залишити на занімаємої сьогодня лінії розвідку, а головні сили зосереджувати до утрімання ворога на випадок його просування на лінії Радовци — Стара Гута — Голеніщів—Сохни. Збірну козацьку дивізію осаула Яковліва до 16 годин 13 листопаду пересунути в район с. Волковинці в армейський резерв до підлеглости начальникові групи армейського резерву генералу-хорунжому Загродському.

г) Група армейського резерву. Ген.-хорунжий Загродський (2-а Волинська дивізія, дивізія ген.-майора Бобошко, збірна козацька дивізія Яковліва). До 12 годин 13 листопаду зосередкуватись дивізії генерала Бобошко в районі Янчінці—Зяньківці—Шелехово; 2-ої Волинської дивізії з Мазепинським кінним полком в районі Шляховия Каричинці—Шипинці—Галузинці; дивізія Яковліва—Волковинці. Розвідку і охорону з ранку 13 листопаду висунути в напрямку на лінію Ходаки — Бар. Мати на увазі з розсвіту 14 листопаду рішучий удар в загальному напрямі на Єлтушково—Бар.

д) Окрема кінна дивізія. Співділати Правої і Середньої групам в затриманні ворога. Звязок зі штабом Середньої групи через Нову Ушицю.

Начальник Штабу Армії
Генерального Штабу
Генерал-хорунжий Ліпко.

Командуючий Армією У. Н. Р.
Генерал-поручник Ом. Павленко.

Уранці 13 листопада, як це видно з оперативного звіту штабу армії ч. 352 з години 8-ої того ж дня, ситуація була така:

Частини правої групи згрупувалися в Старій Ушиці н/Дністром і в м. Жванчику; 5-а і 6-а дивізія середньої групи зосередилися в с. Ялтушкові Підлісному, а 4-а дивізія, що сильно потерпіла під час бою 12 листопада, після одержаного наказу відходила в напрямку на с.с. Ялтушків Підлісний, Осламове, Воньківці; Окрема кінна дивізія знаходилася в м. Заміхові; на фронті кінних застав, що їх висунула була на лінію с. с. Стадульці—Комарівці Волинська дивізія, — ворог уже розпочав наступ, а дивізія стояла на старому місці в армійській резерві; ліва група трималася на лінії с. с. Почапинець — Майдану Борківського—Кулиг, маючи кінну дивізію осавула Яковлева в с. Багринівцях.

Російська дивізія генерала Бобошка розмістилася в с. с. Зіньківцях—Шляхових Каричинцях, яко армійська резерва.

Перебіг подій 13 листопада був такий:

Права група, користаючи з послабленого натиску збоку ворога, за день зібралася в Миньківцях і там переводила переорганізацію під прикриттям своєї кінноти;

Середня група з боями відходила на лінію с. с. Осламового—Дашківець—Нетечинців;

Окрема кінна дивізія зранку „вирушила з м. Заміхова через м. Нову Ушицю на м. Зіньків" *);

Передові кінні застави Волинської дивізії мали контакт із ворогом на лінії м. Бару—с. Васютинців, а дивізія, що згідно з наказом ч. 193 разом із дивізією генерала Бобошка творила армійську резервову групу, вийшла на лінію с. с. Шипинців—Галузинців;

Ліва група, щоб відтягнути на себе увагу ворога й частину його сил, розпочала наступ на цілому своєму фронті й до вечера осягнула поважний успіх: просунулася вперед на 10—15 клм. на схід, здобувши, між іншим, м. Літин; кінна дивізія осавула Яковлева, в звязку з наступом групи, розпочала рейд на Вінницю. По полудні під натиском ворога праве крило групи розпочало відступ із району Микулинець на лінію Почапинець—Майдану Почапинського.

Щодо ворога, то він ширшої акції того дня не провадив, натомість, як виявила розвідка, підтягав резерви — його колони помітили й обстріляли наші літуни на шляху Вербовець — Нова Ушиця й у районі м. Ялтушкова. В цей день вперше було виявлено в районі Нової Ушиці свіжу ворожу частину, а саме — Одеську зразкову кінну бриґаду, що налічувала, за відомостями розвідки, до 200 шабель.

Уночі з 13 на 14 листопада на цілому фронті провадив ворог розвідчу акцію.

13 листопада в додаток до наказу ч. 193 з дня 12 листопада штаб армії видав директиву ч. 140/л такого змісту:

---

*) Оперативний звіт ч. 353.

Таємно.
Персонально до адресатів.
Негайно.

Всім комдівам. Начальникові заосмотрення Армії генералу Єрошевичу.

Завтра 14-го листопада буде виданий рішучий бій ворожої кінноті,якій рішить участь всієї операції. В випадку негативних наслідків цього бою наша армія буде поступово відходити, базуючись на лінії Сатанів — Мочуленці — Чорний Острів—Миколаїв, прикриту на крилах невтральним тереном. Етапи відвороту слідуючі (в випадку недобрих наслідків армейської групи резерву генерала Загродського 14.XI — в той же день):

Перший етап — група генерала Удовіченка—околиці Нової Ушиці, група генерала Тютюнника — околиці Воньковець, група генерала Загродського—околиці Деражні, група генерала Базільського — між Деражнею і Літичовом.

Другий етап—група генерала Удовіченка—околиці Солобковці з відділом в Дунаївцях, група генерала Тютюнника — околиці Міхалполь, група генерала Загродського—околиці с. Богдановці, група генерала Базільського — околиці Піроговці.

Третій етап — група генерала Удовіченка—околиці м. Городок, група генерала Тютюнника—околиці м. Фельштин, група генерала Загродського—околиці Гречан, маючи їх перед групою, група генерала Базільського між Гречанами, с. Хотьковцями, на захід від колії.

Четвертий і останній етап — на лінії генерал Удовіченко від Сатанів до с. Веселець включно оба, генерал Тютюнник від с. Веселець виключно, до с. Мочулинці включно, генерал Загродський від с. Мочулиці виключно, до с. Юхимовці включно, маючи перед собою Чорний Острів, генерал Базільський між Чорним Островом і Миколаївим, не займаючи їх. На останньої лінії дати рішучий відпор ворога, спіраючись на гарматну вогневу завісу.

Інспектору артилерії армії негайно приступити до розвідок гарматної лінії і схеми проєкту гарматних позицій надіслати комдівам.

Начальникові заосмотрення армії негайно розпочати вивіз майна армії, а що можливо вивезти на колісних возах, зібрати до Гусятина під прикриттям бронепотяга.

Комдівам пересунути негайно постачання і обози 2-го порядку на захід від колії Ярмолинці—Проскурів, а після виявлення наслідків бою 14 листопада— або залишити їх на місцях, або пересунути негайно за останню лінію, ближче до р. Збруча і м. Купель.

м. Ярмолинці, 14 листопада *) 11 год. 30 хв. ч. 140/л. Наштадарм Ліпко.

О годині 19 дня 13 листопада Командування, щоб зреалізувати свої оперативні заміри, подані в наказі ч. 193, видало новий наказ:

Наказ Таємно.

Дієвої Армії У. Н. Р.

ч. 194.

м. Ярмолинці. 13 листопаду 1920 р.

(Мапа 3, 5 і 10 верстов в 1"). 19 годин.

1. Сьогодні о 16 год. помічені льотником ворожі гармати і скупчення військ в с. Куриловці Муровані, а по дорозі від Рівне на Куриловці Муровані рушив обоз і до тисячі ворожої піхоти. По відомостям селян ворожа кіннота рушила зранку проселочними дорогами між шосе і р. Дністром в напрямі на

---

*) Очевидно, 13 листопада.

ЛІТИН
БОБОШКО
Волковинці
Жмеринка
Заміхів
Н. УШИЦЯ
СИТУАЦІЯ
12 листопада

(Схема ч. 4).

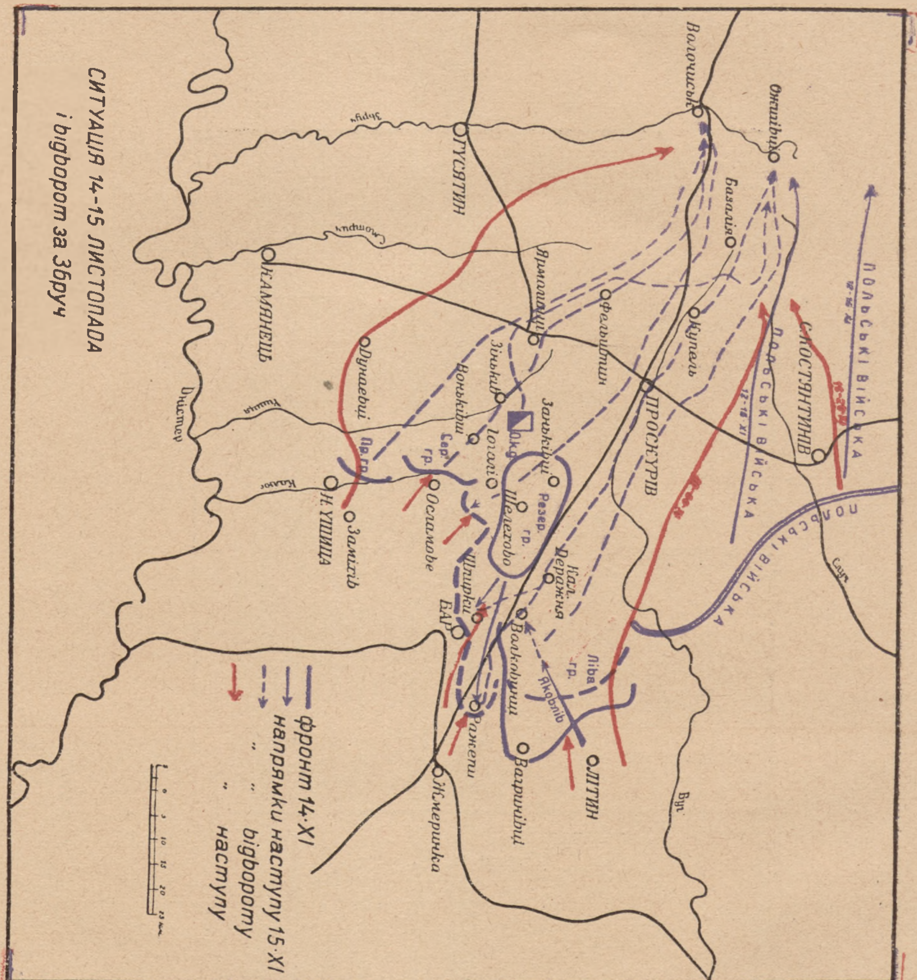
СИТУАЦІЯ 14-15 ЛИСТОПАДА
і відворот за Збруч
фронт 14·XI
напрямки наступу 15·XI
„ „ відвороту
„ наступу
Волочиськ
Ожигівці
Базалія
ГУСЯТИН
К.АМЯНЕЦЬ
Ярмолинці
Фельштин
Купель
ПРОСКУРІВ
КОСТЯНТИНІВ
ПОЛЬСЬКІ ВІЙСЬКА
Дунаєвці
Н. УШИЦЯ
Заміхів
Осламове
Шелехово
Деражня
Резер. гр.
Ліва гр.
Сер. гр.
Пр. гр.
Вовковинці
БАР
Жмеринка
Вапнярка
ЛІТИН
Вахнівці
Дністер
Збруч
Смотрич
Ушиця
Калюс
Бг.

(Схема ч. 5).

Жванчик, а льотник бачив біля 16 год. 100 ворожих кіннотчиків у с. Жвана. М. Єлтушків після бою занято ворогом.

2. Сьогодні після бою нами занято м. Літин і села Літинка і Мікулінці, що між Браїловом і Літин, алеж ворог перейшов в контрнаступ проти правого крила лівої групи і відтиснив його до с. Почапинці і Майдан Почапинський, де після півдня продовжувався жорстокий бій.

3. На 14 листопада наказую:

а) Окремої кінної дивізії і кінноті 3-ої Залізної дивізії під загальним керуванням комдіва Окремої вирушити зранку до району 4-ої Київської дивізії, приблизно на с. Осламово;

б) групі армейського резерву під керуванням генерала Загродського атакувати ворога в напрямках Єлтушково—Бар;

в) Комдіву Запорожської направити збірну козачью дивізію есаула Яковліва в напрямі через Радовці на Комаровці для співділання з групою генерала Загродського; 1-а Запорожська дивізія має виконувати завдання згідно наказу ч. 193, пильно слідкуючи за своїм правим крилом...

г) групі генерала Тютюнника і Окремої кінної дивізії вести розвідку на схід, тримаючи звязок з групою армейського резерву і по обстановці в відповідний момент перейти в наступ;

д) піхота має бути кожну хвилину напоготові проти атак ворожої кінноти, забезпечуючи свої фланги уступною формою і сильним комбінірованим вогнем.

Командуючий Армією Генерал-поручник Омелянович-Павленко.

За Начальника Штабу Генштабу Генхор Кущ.

Ситуація й операції 14—15 листопада. (Схема ч. 5).

Ранішній розвідчий звіт із дня 14 листопада нових відомостей про ворога не подав. Оперативний звіт ч. 363 з години 8-ої 14 листопада стверджував, що

„на фронті правої групи брак контакту з ворогом, на фронті середньої групи ніч пройшла в жвавій розвідчій діяльності, при чому ворог витіснив передові частини 5-ої дивізії із с. Осламово, сил ворога виявити не вдалося. На фронті групи генерала Загродського ворог тримається пасівно. Ліва група — без змін“.

Перед початком операції, зарядженої наказом ч. 194, армія зранку 14 листопада займала фронт—права група: м. м. Жванчик—Миньківці; середня група: район сел Карачіївці — Осламове — Дашківці — Нетечинці – м. Воньківці; група генерала Загродського: с.с. Янчинці—Шипинці — Галузинці — Шляхові Каричинці — Зіньківці; ліва група: с. с. Волковинці — Макаринці — Петрани — Майдан Почапинський — Стара Гута. Кінна дивізія осавула Яковлева знаходилася в с. Кулигах, Окрема кінна дивізія на поході до м. Зінькова, куди прибула о год. 13-й.

Складу армії чи бойового її стану на цей день докладно встановити не довелося, бо штаби дивізій, з дня 9 листопада починаючи, відомостей про склад дивізій не подавали. Коли ж узяти під увагу майже цілковите здезорганізування правої групи й великі втрати середньої, то з певною правдоподібністю можна вважати, що разом із дивізіями генерала Бобошка та осавула Яковлева бойовий стан армії на 14 листопада, в порівнянні до стану з дня 10 листопада,

зменшився на 30—40%, цебто міг виносити біля 7,000—8,000 баґнетів та до 2,000 шабель.

Моральний стан армії через невдачі сильно підупав, але вояцтво, однаково, було готове на найбільші навіть жертви і мало цілковите довіря до Командування, як це довели бої 14—15 листопада.

Перебіг операцій 14 листопада був такий:

Група генерала Загродського о годині 3-й розпочала наступ: дивізією генерала Бобошка на Женишківці — Ялтушків; Волинською дивізією — на Бар — Васютинці. Ще перед полуднем Волинська дивізія дійшла до лінії с. с. Шпирків — Стадульців — Ражених. У часі наступу відзначився дивізійний Мазепинський кінний полк, що розбив 533 піхотний совітський полк; рівно ж відзначився своїми сміливими атаками бронепотяг „Кармелюк", що підтримував у наступі ліве крило дивізії.

Кінна дивізія осавула Яковлева ще не приєдналася до групи й знаходилася в поході, вертаючи з рейду на Вінницю.

Середня група зранку 14 листопада під натиском ворога почала відходити на захід, при чому 5-а дивізія дійшла була до с. Солобковець, але завдяки енерґійній інтервенції Командування армії *) затрималася, після чого ціла група розпочала контр-наступ і потіснила ворога дещо на схід.

Права група без контакту з ворогом, залишивши в Миньківцях кінний відділ у 200 шабель при 12 кулеметах, почала відходити до району с. с. Іванківець — Горчишної — Демянківець.

Ліва група в цей день, виконуючи завдання, згідно з наказом ч. 193, відходила з боями на лінію с. с. Радівці — Стара Гута — Голенищеве — Сахни.

Увечері наслідки операції представлялися так: дивізія генерала Бобошка тримала здобуті с. с. Женишківці та Гоголі; Волинська дивізія затрималася на лінії с. с. Шпирки — Васютинці; середня група перебувала в бойовому дотикові з ворогом на лінії Дашківець — Нетечинець; залишена в Миньківцях кіннота правої групи під натиском ворога відійшла на захід; ліва група без змін; кінна дивізія осавула Яковлева підійшла до с. Волковинець; Окрема кінна дивізія від год. 13-ої знаходилася в м. Зінькові.

15 листопада зранку кіннота правої групи точила бій із ворожою кіннотою (за відомостями штабу армії — з кінною бриґадою Котовського) на схід од м. Дунаєвець; після полудня ворог зайняв Дунаївці. На фронті середньої групи ворог наступав на с. Нетечинці, однак, до самого вечера група втримала свої становища. Група генерала Загродського зранку пробувала наступати, однак, ворог ставив сильний опір і зараз же після полудня перейшов у контр-наступ. У наслідок цього він прорвався в напрямку на Галузинці, змусивши Волинську дивізію відходити на північ. Командуючий групою заатакував ворога кінною дивізією осавула Яковлева, що вже підійшла, та кінним Мазепинським полком, що, між іншим, полонив до 400 москвинів.

*) Телеграма ч. 357 з дня 14.XI. год. 9 хв. 40.

Удар цей стримав розгон ворога, завдяки чому Волинська дивізія мала можливість одірватися від нього. Все ж ворог використав ситуацію й просунувся глибоко між дивізіями Волинською й генерала Бобошка, що тримала напередодні здобуті села. Захопивши с. Зіньківці, ворог намагався відтяти шлях відходу бронепотягові „Кармелюк“.

Поширюючи прорив і скеровуючи рух свій на с. Кальню-Деражню, ворог почав загрожувати Запорозькій дивізії, що ввечері розпочала відворот на лінію с. с. Згарок — Козачки — Війтівці. Окрема кінна дивізія в цей день скупчилася до години 18-ої в с. Мицівцях, що 12 клм. на північ од м. Дунаєвець *).

Операції 16—21 листопада.

У наслідок ворожого успіху проти групи генерала Загродського положення 1-ої Запорозької дивізії, не зважаючи на те, що вона відійшла, було дуже небезпечне. Взагалі ж ситуація цілої армії була дуже тяжка, і тому з метою надати їй більш зосереджене угрупування й тим запобігти дальшому просуванню ворога на Проскурів, що могло б довести до розділення армії на дві частині, Командування вирішило відтягнути її на захід, концентруючи до залізниці Проскурів — Волочиське. Для здійснення цього Командування видало ще 15 листопада наступний наказ:

Таємно.

Наказ

Військам Армії У. Н. Р. і Союзної III Російської Армії

№ 195.

м. Ярмолинці. 15 жовтня **) 17 год. 45 хв.

1. Ворог на лінії на схід від м. Дунаєвець—м. Воньківці—с. Женишківці—м. Деражня і між Літином і Летичовим.

2. Мій намір дати ворогові рішучий відпор, а до того негайно перейти арміям до найвигіднішого стану.

3. Тому наказую:

а) Права група. Ген.-хорунжий Удовіченко (3-я стрілецька Залізна, 1-а Кулеметна і Окрема кінна дивізії). В ніч з 15 на 16 листопаду розпочати рух і скупчитися в околицях м. Купина до вечора 16 листопаду, маючи великий відпочинок біля с. Лисогорка до 9 год. ранку. Кіннота продовжує операцію по знищенню ворога в околицях Дунаєвець спільно з Окремою кінною дивізією, після чого до вечора 16.XI. приєднатись до Окремої кінної дивізії в околицях с. Жищинці.

Утримати ворога між Збручем нижче Гусятина і лінією Зіньків—Ярмолинці—Кузьмин—Сатанів всі включно.

Авангарди мати в с. Карабчієв і в м. Фрампіль. Лінія охорони і наблюденія Смотричь—Солобковці...

Розвідка до ворога.

б) Середня група. Ген.-хорунжий Тютюнник (4, 5 і частини 6-ої дивізії). В ніч з 15 на 16 листопаду розпочати рух і зо-

*) Оперативний звіт ч. 366 з дня 15 листопада.

**) Очевидно, листопада.

середитись в околицях Кадієвка—сл. Кадієвка—Волудринці до вечора 16 листопаду. Великий відпочинок в околицях Солобківці до 9 год. ранку. Утримати ворога в зазначеному районі...

Лінія охорони і наблюденія Глушківці—Крутобородці—Мурована і Деревяна Вербки...

Розвідка до ворога.

в) Армейська резервова група. (3-я російська армія). В ніч з 15 на 16 листопаду 1-ої дівізії генерала Бобошко розпочати рух і зосередитися вмісті зо всіма иншими боєздатними частинами 3-ої російської армії по наказу командуючого єю до вечора 16 листопаду в околицях Ляхнівка—Шаровочка—Манковці—Кудринці—Рожолинці—Верх. Волковці. Великий відпочинок в околицях Міхалпіль до 9 години ранку.

Утримати ворога в зазначеному районі... Авангарди мати в с.с. Голохвастівка, Перегонка, Шумовці.

Лінія охорони і наблюденія Магнишівка—Казимірівка—Свиноє...

Розвідка до ворога.

г) Ліва група. Ген.-хорунжий Базільський (1-а Запорожська дівізія). В ніч з 15 на 16 листопаду розпочати рух і зосередитись до 16 годин 16 листопаду таким чином, щоб міцно утримувати ворога на лінії від с. Копистин по річці Бугу до м. Меджибож..

Розвідка до ворога.

д) Армейська кіннота. 3-ої російської армії — зібрати під орудою одного начальника на лівому крилі групи всю маючуюся боєздатну кінноту.

Друга група. Підполковник Недзвецький. Збірна козацька дівізія есаула Яковліва і 2-й кінний полк імені гетьмана Мазепи.

До 16 годин 16 листопаду скупчитись в с. с. Бахматові і Давидковці; авангард в с. Колибань. Розвідка на м. Міхалпіль і вздовж колії на Деражню — до ворога.

е) Армейський резерв. Ген.-хорунжий Загродський (2 а Волинська дівізія). До вечора 18 листопаду скупчитись в районі с. с. Стуфчинці—Тиранівка—Гришовці Лісові.

. . . .

7. Гарматні позиції заняти в призначених дівізіям районах таким чином, щоб співділати не тільки своїм груповим частинам, а і сосіднім групам взаємно...

12. Майбутній маневр надзвичайно важний і успіх його залежить від персонального керування начальників своїми частинами і предбачення всяких дрібниць...

. . . .

Начальник Штабу Армії
Генерального Штабу
Генерал-хорунжий Ліпко.

Командуючий Дієвою Армією
Генерал-поручник Омелянович-Павленко.

З оперативного звіту ч. 368 з дня 16 листопада видно, що заряджене повищим наказом перегрупування армії відбулося без особливого натиску збоку ворога, він вільно посувався за нашими арєрґардами широкою сіткою кінних розїздів і лише на південь від залізниці Жмеринка—Проскурів впровадив у переслідування піхоту. Біля години 12-ої мала з ворогом бій дивізія осавула Яковлева, що разом із полком Чорних Запорожців відходила на правому крилі лівої групи. В районі с. Старої Гути ці частини

„ударили в праве крило і тил ворогові, який оперував проти резервової групи (генерала Загродського). Наслідком цієї акції нами нанесено важкий урон кінній бригаді Котовського, захоплено полком Чорних Запорожців до полону більш 300 полонених, 4 справних гармати з замками, 25 кулеметів і один бронепотяг, який тут же роззброєно і цілковито зіпсовано".

На решті фронту був спокій, і армія ввечері 16 листопада затрималася на визначеній їй лінії.

У цей день на зміцнення армії прибула на фронт українсько-польська дивізія полковника В. Славка й розмістилася в с. Немиринцях.

О годині 21 наказом ч. 196 Командування видало наказ про дальший відступ армії на лінію:

Права група — с. с. Тростянець—Нове Поріччя;

Середня група*) — с. с. Буволівці—Слобода Кадіївська;

Волинська дивізія — с. с. Гречани—Ружична—Малиничі;

Армійська резервова група (її склала ціла армія генерала Пермикіна) — с. с. Нижні Волківці—Андрійкове—Німечинці;

Ліва група — Лезневе—Стуфчинці—Печиська.

За день 17 листопада армія відійшла на визначену лінію і, згідно зі спеціяльним наказом Командування, перевела внутрішню реорганізацію, щоб зміцнити лінійні частини за рахунок частин і установ тилових. Ворог у цей день тільки переслідував кіннотою й піхотою на возах.

Розвідчий звіт ч. 342 з 17 листопада подав відомості про виявлення на фронті свіжих ворожих частин, саме: 22 дивізії, що йшла в напрямку на Меджибіж; 7-ої дивізії, що прямувала через Михалпіль на Проскурів; 44-ої в районі Жмеринки. Рівно ж звіт подав про те, що 45-у і 47-у дивізію стягнено з фронту до м. Браїлова на відпочинок.

Наказом ч. 198 з цього дня від год. 11 хв. 10 армії було наказано відступати далі, при чому вся армійська кіннота, разом із дивізійними кінними полками, повинна була зосередитися в районі с. с. Зеленої—Писарівки. Командування заміряло дати

„рішучий, останній бій ворогові кінною масою і в випадку невдачи в цьому бою укритися в нейтральній зоні на північ від смуги м. Миколаїв—с. Копачівка—м. Купель—с. Яхнівці".

Однак новим наказом ч. 199 з того ж дня від год. 14 хв. 30 Командування відмовилося від бою й вирішило

„не приймати рішучого бою на займаємому широкому фронті, відсунутись на вужчий фронт, скупчивши тісніше військо, після чого дати рішучий відпор".

Тим наказом було визначено лінію, куди армія мала відійти: с.с. Дахнівка—Немиринці—Жучківці—Чабани—Бокіївка—Антонівка—Орлинці, з тим, щоб відступ і розміщення скінчити до ранку 18 листопада й приготовитися до бою.

---

*) „5-а і 4-а дивізії". Про 6-у дивізію в наказі цьому, як і в наступних, чомусь не згадано, дивізія ця увесь час належала до середньої групи.

Ворог у цей день посувався за армією без особливої енергії.

18 листопада москалі натиснули на Волинську дивізію, що ще тримала район м. Проскурова. О годині 8-й дивізія, разом із бронепотягом „Кармелюк", почала відходити в напрямку на м. Чорний Острів. На решті фронту штаб армії констатував (в оперативному звіті ч. 379 з дня 19 листопада) відсутність контакту з ворогом і спокій.

У цей день Командування вирішило (наказ ч. 200 від год. 17-ої 18 листопада)

> „зробити зранку 20 листопада сполох на новому фронті ворожого розташування і одночасно кинути кінноту армійської резервової групи на схід, аби знищити ворожу кінноту".

Тому на 20 листопада було наказано:

> „Всім групам на протязі ночі вислати збільшені розвідочні стежи під командою найкращих молодчих старшин, при чому розвідчикам видати ручні гранати.
>
> Розвідчики мусять під ранок 20 листопаду наробити бешкету в розташуванні ворога і закидати його гранатами.
>
> Армейська резервова група. З ранку 20 листопаду направити свою кінноту в район Гречани — Волица — Малиничи — Скаржинці — Ружична з метою, аби розшукати ворожу кінноту і знищити її...
>
> Окремій кінній дивізії. З ранку 19 листопада почати рух і перейти в район села Медведівки, де стати в армейському резерві *)...

19 листопада ворог зранку наступав на цілім фронті армії й змусив її до відходу на захід, що, звичайно, перекреслило заміри Командування, передбачені в наказі ч. 200. Ситуація була така, що дальший опір наражав армію на зайві втрати, не створюючи виглядів на перемогу, і тому штаб армії сповістив дивізії, щоб відходили без боїв на захід.

20 листопада армія знаходилася на лінії: с. с. Соломна—Рапна—Рациборівка — Сарнів — Третельники — Зелена—Паутинці—Зозулинці. Ворог ще енергійніше, ніж напередодні, атакував на цілому фронті, при чому з півночі вийшов у тил Запорозькій дивізії.

Наказом ч. 201 від год. 16 хв. 30 армії було наказано боронитися на згаданій вище лінії, щоб дати можливість тиловим установам і обозам відійти на польську територію, на що вже було одержано згоду від польського уряду.

21 листопада сильно з самого рана тиснена ворожою кіннотою армія біля год. 14-ої почала під прикриттям кінноти переходити за Збруч. Перехід відбувався під ворожим вогнем у двох пунктах: у м. Волочиському й у с. Ожигівцях, і до вечера його було скінчено. Перейшло на територію Польщі біля 27,000 вояків.

---

*) Окрема кінна дивізія знаходилася в с. Гречанах, що 12 клм. на північ від м. Городка.

Висновки. Листопадова кампанія 1920 року була лише фраґментом, справді дуже важливим, у збройних змаганнях українського народу за свою державну незалежність. Через те, що вона скінчилася невдачею, українській армії довелося піти на вигнання. Досвідчення тої кампанії треба вважати за неґативне під кожним поглядом, але тим більше цінною має бути витягнена з нього наука. І, власне, через те не треба ховати можливих помилок; навпаки, ми повинні їх найбільше вишукувати й сумлінно студіювати, щоб у майбутньому не повторити.

Перш за все, хочемо зупинитися над питанням—чи можна було 18 жовтня продовжувати операції, бо щодо конечности цього, здається, сумнівів бути не може — таку думку мало й Командування.

Ситуація армії на цей день, під поглядом технічного й матеріяльного забезпечення, була дуже тяжкою. Однак сили наші були не менші, коли не більші від ворожих, а в звязку з посуванням уперед могли б лише збільшуватися. Ворог до опору, принаймні в першому часі, був не дуже здатним, а загрожений у запіллю повстанчим рухом, був би ще більше здеморалізованим, хоч, річ ясна, вживав би всіх заходів, щоб не тільки спинити рух Армії У. Н. Р. на схід, але й осягнути перемогу.

Посуваючись на схід, Армія У. Н. Р. здобула б не тільки терен, не тільки могла б збільшити свої ряди,—але здобула б і дещо з бойового майна, якого при тогочасному стані свого транспорту, а, особливо, через акцію повстанців, ворог евакувати не потрапив би.

Поповнення армії та організація запілля були конечні, однак треба було й можна було зробити це без безпосередньої участи армії; принаймні, не мусило це впливати на продовження операцій. Бо й що ж з того, що армія дещо поповнилася і дещо було зроблено для організації запілля,—коли наступила поразка.

Поліпшення справи забезпечення армії—чи ці три тижні (18.X.—10.XI.) щось під цим поглядом засаднично змінили? На нашу думку, лише поміч із-за кордону могла б змінити стан забезпечення армії, а це, безперечно, залежало від бойових успіхів армії, бо вони не пройшли б без відгуку на Заході.

Ситуація в тому часі виразно промовляла за продовженням боротьби, за напруженням останніх сил — що, звичайно, не могло ґарантувати від можливої невдачі, але кожен крок наперед вседалі відсував її від нас. Перерва в операціях, з огляду на колосальну різницю в можливостях, які ворог і ми могли використати для збільшення сил і засобів, була, як це показала дійсність, для нас згубною. Час працював на ворога.

Таким чином армія могла й мусила продовжувати операції 18 жовтня.

Наступ ворога. Командування армії дізнається про це через 14 годин. Реаґує непогодженими зусиллями окремих дивізій. На 14 листопада призначає рішаючу операцію, що від неї залежить доля цілої боротьби. Окрема кінна дивізія участи в цій операції не бере. Коли рішається доля народу, то нема великих жертв, нема

стомлености. 12 листопада окрема кінна дивізія відходить до м. Заміхова, потім до Зінькова і 14 — 15 листопада, в критичній хвилі, знаходиться дуже далеко від місця, де рішалася доля операції.

14—15 листопада, на нашу думку, були ще можливості розбити частину ворожих сил, але треба було дійсно застосувати засаду економії сил. Пізніші прагнення Командування армії „дати рішаючий бій“, з огляду на лічбовий склад армії, моральний та фізичний стан вояцтва, спричинений невдачами та розчаруваннями,— треба вважати за заміри не по засобах.

Вояцтво в цілій листопадовій кампанії дало незвичайні приклади духа, жертовности, енерґії, боєздатности. Дивізії й менші частини в окремих випадках були ведені вміло, мали успіхи, але ці успіхи, однак, залишилися без впливу на цілокупність операцій.

Оцінка сил ворога та його чинів, від першого дня операцій починаючи, дають — і тоді, очевидно, давали — дані до висновку, що перші його успіхи до певного ступеня й для нього були несподівані, цебто, що операцій своїх він належно не змонтував, — наше Командування армії могло й повинно було це використати.

Підполкозник **Ю. Капкан,** член Українського Військового Комітету (1-го й 2-го складу) й командир 1-го українського козацького ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку.

Ф. Селецький, член Українського Військового Комітету (1-го й 2-го складу).

Д-Р М. ГАЛИН
Генерал-хорунжий.

Спостереження й враження військового лікаря з часів великої війни й революції.

(1914 — 1918 роки).

I.

Санітарна справа в III (російській) армії й IX армійському корпусі.

За мобілізаційним пляном 1914 року мене було призначено на Санітарного Інспектора III-ої армії. Командантом армії став генерал Рузський, а начальником штабу — генерал Володимир Драгоміров.

19 липня (здається) оголошено було війну, й того ж числа прибуло з Петербургу нове „Положеніе о полевомъ управленіи войскъ", „височайше" затверджене тільки 16 серпня. З цього видно, що те „Положеніе" було складене наспіх. Щодо „Положенія о санітарномъ управленіи", то, зазнайомившися з ним, оставалося тільки руки здійняти до неба й благати Господа, щоб змилувався та ласкавим був до ранених, бо Головний Штаб не мав до них ані ласки, ані милосердя.

З приводу появи того „Положенія" про санітарний стан війська я довідався, що коли розглядався загальний плян „Положенія", опрацьований у Головному Штабі, то там був і плян Санітарного Управління, опрацьований Головним Санітарним Управлінням під головуванням Головного Військово-Санітарного Інспектора Євдокімова. Червоною ниткою крізь плян цей проходила думка про необхідність надати військовим лікарям поряд із обовязками, також і права, однакові з правами строєвих старшин. Цю вимогу давно вже обговорювала фахова військова література. Говорилося, що й цар згоджувався з нею, але кожного разу вимога ця розбивалася об уперте чоло великого князя Миколи Миколайовича. Так і цим разом плян Євдокімова Головна Військова Рада відкинула, а понеже іншого вироблено ще не було, то якийсь мудрагель Генерального Штабу—нездара, що, як видно, не уявляв собі, якою мусить бути санітарна справа під час війни, недовго думаючи, похапцем, склав оце „Положеніе"; наслідки його відбилися так важко на життю й стражданнях

ранених у перших же початках війни—аж доки не прибули з допомогою установи Червоного Хреста й санітарна поміч земських і міських союзів. Управління Керівника Санітарною Справою Армії складалося з керівника, діловода (з лікарів) та двох писарів (із ротних фершалів). Ось і весь склад його, з 4-х осіб для цілої армії, що складалася з 4-х піших корпусів, кавалерії, гарматних парків, санітарних частин, транспортів, етапів, інтендантів, авіяційних парків і т. п., а всього, приблизно, далеко понад 300,000 люду. У розпорядженні Санітарного Інспектора мало бути спершу 22 лазарети, з них: 4 сталі і 18 рухомих, але швидко це число зменшилося до 12, а далі й того не було.

До розпорядимости своєї Санупраління не мало ніякого майна, жадних коштів, не було ні вістового, ні розсильного, ні навіть бідки для перевозу придбаної скриньки з канцелярським приладдям, стола й 3-х табуретів. Якби автор, що заплянував це „Положеніе о полевыхъ войскахъ" мав на меті утворити лише санітарну статистичну канцелярію для нумерації лише числа ранених та хворих, що про них відомості надходили з корпусів, то це ще могло б тако-сяко бути, але на ділі воно вийшло зовсім інакше.

Катастрофа почалася з початком першого ж бою на підступах до Львова й виявилася в Золочеві. До того часу були лише сутички з невеликими втратами з обох ворожих сторін, і ранені легко розміщувалися в наших цивільних шпиталях, як от у Рівному, Дубному, Бродах та інш.

Армія швидким темпом просувалася наперед, а за нею й наш штаб поспішався, виїхавши з Києва, здається, 24—26 липня 1914 р. У Рівному вже лежали ранені кавалерійські офіцери-австріяки. До Бродів штаб прибув десь в обідню пору, а надвечір оперативний відділ його виїхав, не повідомивши нікого, до Золочева, куди тієї ж ночі викликано було й мене телеграмою. Звечера, перед тим, мене повідомили, що на двірець прибуло чимало ранених. Дійсно, я застав тут увесь перон стації й залю, заставлену ношами з раненими; між ними метушилося кілька сестер і невідомий мені лікар. Порядку не видно було жадного. До мене підходить із погордою якийсь огрядний пан і ґвардійський полковник з погонами фліґель-адьютанта. Перший рекомендується: представник думи депутат Стахович (прізвище голосне й загально відоме), а той другий—принц Ольденбурський — син *).

*) Принц Ольденбурський був сином старого генерала Петра Ольденбурського й чоловіком сестри царя Миколи II, великої княгині Ольги. У минулу війну, коли виявилися жалюгідні непорядки в санітарній справі, цар призначив старого принця на верховного головноуповноваженого санітарною справою всіх фронтів армії та запілля з необмеженими диктаторськими правами. З початку війни він, як той вихор, крутився по запіллю, лаючи всіх і все, щоби скрізь встановити санітарний порядок і забезпечити з цього боку армію. Завдяки йому, на всіх стаціях, ба навіть на малих полустанках, улаштовано було казани з окропом для чаю й діжки з холодною перевареною водою, а також і салдатські буфети. Для характеристики цього розпачливого й напів дурного, але гарячого й доброго генерала наведу два факти: в одному лазареті йдуть

Обидва вони добираються до штабу III армії, а покищо не мають де переночувати. Забираю їх обох із собою й віддаю їм свою кімнату й своє ліжко принцеві, а сам положився на скринях і вдосвіта на другий день вирушив із своїм діловодом (д-р статський совітник Лесєвич) до Золочева.

Тут вразила мене перш за все довжелезна валка селянських возів, застелених соломою й навантажених поверх неї раненими. На возах по одному, а то й по два-три, лежать тяжко ранені, а за вози тримаються ті, що ще можуть іти. Уся валка посувається поволі під гору, дорогою до замку. Цей замок—не щоінше, як Золочівська вязниця, звідки арештантів заздалегідь кудись було переведено, а в звільненому величезному помешканні став польовий рухомий військовий лазарет. Треба знати, що кожний польовий лазарет розрахований був на 200 ліжок, відповідно до чого був пристосований і весь інтендантський та медичний інвентар — по штату на 200 людей, цебто всякого добра по 200 комплектів. Але я застав тут уже до 1,000 ранених та хворих, а за мною стояла валка возів, і на них та біля них лежало й стояло ще кілька сот люду, що потрібували санітарно-медичної опіки.

Вязничні помешкання збудовані були наполовину в землі. Ось сюди, в оці камери з камяними підлогами й оцементованими стінами, з заґратованими вікнами, що пропускали дуже мало світла, зносили й абияк звалювали докупи тяжко ранених вояків. Легко ранені зоставалися на вільному повітрі, в широкому обвалованому подвір'ї й вільно влаштовувалися по своїй уподобі, як хтіли — просто на землі.

Ми зійшли до підвалу, заглянули до напів темної „операційної", де три лікарі, одна сестра й один фершал мовчки, не звертаючи на нас жадної уваги, поралися біля операційного столу, або перевязували ранених, що сиділи на стільцях. Тут же сиділи й стояли ті, що чекали на свою чергу — багато їх було. А ще більше нагорі, на подвір'ї. А скільки ж то ще їх ішло та їхало! Далі — велика оцементована, напів темна й холодна кімната (арештантська камера), з низькою стелею, наповнена не повітрям, а гнилим смородом — визівом од людського тіла та ран. Посеред камери, на камяній підлозі, навіть без соломи, навалено купою щільно один біля одного людських тулубів з яких 40—50 штук. Одразу важко розібрати, що воно тут таке. Лише людський стогін, зойк, скрегіт, голосне маячення, недоцільні рухи скоцюрблених рук і совгання ніг свідчили,

---

йому назустріч два салдати й несуть на коромислі з чимось цебер. — „Стой, давай ложку", — командує принц. Салдат виймає з за халяви ложку й подає. Принц черпнув ложкою з того цебра та в рот. Але зразу скривився й виплюнув: „Фу, какая гадость Что ето такоє?" — „Помої, Ваше С-тво". Може, це анекдот, але ось другий, уже справді — факт. Обходить принц разом із Санітарним Інспектором фронту тайним совітником Яницьким Київський шпиталь. Щось принцеві не подобалося, й він починає лаятися й гримати на Яницького, а далі впав у такий шал, що підняв палицю, яку тримав у руках, і кинувся з нею на Яницького, наміряючись його вдарити. Та в останній момент отямився.

що тут лежить тяжко побита людська маса вояків. А що це дійсно вояки — видно по одежі, бо їх не було навіть переодягнено. Нагинаюся до них, вдивляюся в їхні попелясті обличчя, бачу шкляні вже очі, чую з запеклих уст шепотіння — „води, води", а такий же його сусіда силкується прошепотіти, що вже „третій день не їв" — і от такі, сливе, всі. Це вже конання, агонія,—порятунку немає. Попід стінами дерев'яні лавки, на них теж лежать тяжко побиті й теж агонізують. З одного кутка камери почувся зойк: „Ой добийте мене, ой добийте мене". Підхожу — лежить вояк горілиць, у тому ж одязі, в якому його привезено, шинеля й чоботи на ньому, під головою його торба („вещевая сумка"); „ґімнастьорка", сорочка й частина шинелі—наскрізь просякнуті присохлою чорно-іржавою кровю, виглядають, мов воляча шкура, натягнена на людину; з-попід збитої й розшматованої перевязки на животі й крижах видно широченну рану крижа. З глибини рани вилискується розторощений хребет, і з нього випинається крижова частина хребетного мозку. Ноги вояка не ворушаться — в паралїжі, сечник — теж паралїжований і роздутий сечею, що вже третій день не витікає, випинає стінки живота. В обличчі — смерть.

Поки бігав санітар за катетром, щоб випустити сечу, бачу я, що якийсь із купи плазує на животі до стінки, де видно кран од водяної рурки, але не доліз, а якось прилип до підлоги. Посилаю санітара підняти сірому й напоїти, але вже дарма — на підлозі лежить труп.

Чи ліпшим було це дійсне пекло, ніж те, що його бачив Данте?...

Не було далі ні сили, ні духу, щоб обійти інші камери, бо знав я, що скрізь однаково. Я одіслав би заглянути туди всіх тих, що укладали „Положеніе". Вихопилися ми з того пекла наверх, до повітря, до сонця.

Відкликаю старшого лікаря набік і починаю стиха докоряти йому на неможливі непорядки: де ж пак! — ранених не переодягнено, не нагодовано ані напоєно, не переглянуто й не перевязано? — Що ж це таке? Чому навіть соломи, сливе, немає під ними?

Переді мною стоїть лікар — обличчя без кровинки, очі втопив у мене, але дивляться вони кудись поза мене, й тихо, якось чудно-спокійно відповідає: „Соломи не могли ніде дістати; посилав до міського нашого коменданта й просив прислати соломи й підводи для евакуації ранених до двірця. Відповів, що йому не до нас, а підводу, якщо інтендант дасть, то пришле, а покищо — немає. Усіх тих тяжко ранених, що ви бачили, привезено тієї ж ночі; для огляду, переодягнення й перевязання їх не було можливости, бо не можна ж було залишити тих, що були привезені перед тим; кухня вже була спорожнена й погасла. У нас кінчається інтендантське майно, бо всі перемінні сорочки й т. ін. — поїхало з попередньою евакуацією й назад не вернеться, перевязочний матеріял теж кінчається, післав до Києва, а покищо запасу немає та й нема де добути. Персоналу медичного, як санітарів і сестер, на тисячу хворого люду не вистарчає". Тихо додає: — „Не впораюся".

— Чому ж ви не уплянуєте заздалегідь роботи, чому не порадилися гуртом? — дорікаю я.

— Не було й немає часу. Ви ж бачите? — відповідає.

— Бачу, що зараз на це немає часу, але ж порадитися й розподілити роботу можна в той час, як обідаєте,—проваджу я своє.

— Ми вже третій день не обідаємо, — чую я.

— Ну, то ввечері, коли вечеряєте або чай пєте, — кажу.

— Ми вже третій день не вечеряємо й чаю не пємо.

Тут мене кинуло щось набік.

— Але ж ви спите, — починаю я хвилюватися, — певно, в одній кімнаті, — можна б тоді поговорити, коли ви всі збираєтеся докупи?

— Ми вже третю ніч не спимо,—відбивається в моїх ушах докторів голос.

Тут уже й мені щось сперлося в грудях, стиснуло горло, а очі затуманилися й зайшлися росою.

А доктор стовбуром стоїть переді мною, очі втопив у мене, але дивиться кудись поза мене; на лиці ні кровинки. За два тижні доктор збожеволів.

Депозити медичного інтендантського майна аж у Києві, за сотні верстов, а „польових складів“ „Положеніе“ не передбачало; тільки пізніше Земсоюзи й Містосоюзи доміркувалися до цього, а Головному та Генеральному Штабові й Головній Військовій Раді було це не до зрозуміння. А все те, що плянувало Головне Військово-Санітарне Управління, мусіло пройти через канцелярію Воєнного Міністра, далі через Головний та Генеральний Штаб, щоб потім Головна Військова Рада його відкинула.

А чому Військово-Санітарне Управління мовчало?

А хіба його колинебудь чи про щонебудь запитують, чи просять про якусь пораду?

Ось і зараз якось так трапилось, що в Золочеві, де треба було напевно сподіватися багато втрат, передбачаючи бої переді Львовом, є тільки один, а не два-три військові шпиталі, й немає жадного санітарного потягу, як ані одного санітарного транспорту. І, дійсно, санітарні потяги покищо допіру приготовляють та фарбують у київських залізничних майстернях, а транспорти — тількищо почали формувати, й доженуть вони нас, може, за який місяць. Я про них нічого не знаю, вони мені не підлягають.

Ну, а військові польові лазарети—он скільки їх є—де ж вони?

Я знаю з паперів, де вони повинні бути, але що ж з того?—Не я, а оперативний відділ ними диспонує, а через мене йдуть тільки телеграфічні його накази. Викликати лазарет або хоч пересунути його по своїй волі я *) не маю права.

Та й з тими лазаретами була морока. Коли Штаб Армії виїздив з Києва, то вони ще тільки закінчували своє формування, бо...

---

*) Nota-bene, коли вживаю займенника „я“, то розумію не себе персонально, а говорю про себе, яко про „Керівника Санітарною частиною Армії“, а значить в імені всіх безправних Санітар-Керівників.

то інтендантство затримує, то кінський склад ще не прибув, а тому всі вони опинилися далеченько позад армії й не швидко її догнали. Та, крім того, щось вони не дуже то й поспішалися, бо, дійсно — доки лазарет розгорнеться й розтаборитися, на що треба щонайменше два, а то й три дні при сприятливій погоді, а тут тобі враз телеграма —пересувайся тоди-то —знову один-два дні сгратиш на згортання й переїзд, а там знову, не встигнеш розтаборитися, як —знову телеграма й так — кожний раз. Це так нервувало людей, що один сталий лазарет заховався так добре у якомусь тихому та затишному фільваркові, що етапні коменданти ледве за місяць його знайшли. А він роздобув собі з десяток легко хворих (з прохідних команд), і пє зранку до вечера чай і ані не гадає давати комусь про себе знати.

Але це був один тільки такий випадок, а в решгі лазаретів, що формувалися в Києві, лікарський і медичний, як і сестринський склад був зложений з військових лікарів кадрових, їх я сливе всіх знав із Київського шпиталю. Ці лазарети відзначалися своєю надзвичайною віддавістю справі й своїм обовязкам.

Та що з того, якби у цей час і знайшлося в Золочеві десять лазаретів? Завданням „польового“ лазарету було не лікувати й піклуватися тяжко хворими, а негайно евакувати їх у запілля. Найближчим завданням армії, що наступала, було позбутися якнайшвидше того тягару, що гальмує її, тобто — позбутися ранених і хворих, а для цього треба зразу ж, як тільки армія рушила з місця, налагодити евакуацію. А про це саме ніхто й не подбав.

До цього питання я вернуся далі, а тут, у Золочівському замкові, лишалося одно — не відпускати підвід, що привозили ранених, а здійнявши з них привезених, вантажити зараз же на ту ж валку вже перевязаних і, давши коням відпочити, вивозити негайно ранених на стацію для евакуації.

Як та евакуація тоді провадилася, про те я розповім пізніше.

З замку поїхав я до міської лікарні, де знайшов теж багато ранених москалів і австріяків, переважно старшин. Тут умови були вже куди ліпші, цілком задовільні. Значення мало ще й те, що не тільки помешкання лікарні відповідало своєму призначенню, а ще й те, що службовий персонал не розбігся, а продовжував своє самаритське діло; навіть доставник харчів не відмовився й надалі харчувати всіх, значить, і наших хворих, тільки просив мене перейняти на себе платню за харчування, бо в нього вже більше грошей немає.

Між іншим, мусів я, на прохання генерала Рузського, переписати прізвища всіх австрійських старшин, що тут перебували, одібрати від них „слово чести“, що вони, бувши полоненими, не втікатимуть. Усі, навіть австрійські українці, охоче слово це склали, крім одного сивуватого вже графа, він рішуче від цього відмовився. Звідти я хтів їхати до своєї канцелярії, але біля будинку міського театру мене спинили, повідомивши, що в тому будинку є багато побитих салдатів.

Дійсно, на підлозі звільненого від меблів партеру лежало не менш, як дві сотні ранених. Лежали в своїх одягах (бо то ж театр, а не лазарет), зле перевязані, зголоднілі, бо ніхто їх не годував. Жадного хірургічного знаряддя, жадного перевязкового матеріялу. Післав негайно по склепах закупити — де можна й скільки можна — полотна, марлі й хоч простої, бодай, вати, а з міської лікарні—просив сестер і санітарів про поміч. Харчування передав на ласку доставника.

На другий день приходить той доставник по гроші, а за ним— старий жид, учитель міської жидівської школи, й повідомляє, що в нього в школі вже кілька днів лежить більше як 30 душ москалів, тяжко ранених, і ніхто про них не турбується. У нього немає вже сили їх годувати та про них дбати. Якби не його дочка, то, мабуть, уже б повмирали. Йду до школи, хочу ввійти до клясної кімнати, але... дух мені зайняло й забило. Віддихнув і все таки увійшов, але мусів знову податися крок назад за двері, бо з тієї кімнати йшов такий сморід, що треба було трохи призвичаїтися до нього. І тут, як і в замку, лежала на підлозі купа недобитих вояків у забрудженій одежі, з-попід неї виглядали розятрені, розпалені, покриті іржавою шкориною рани, з-під тих шкорин витікав смердючий гній. По тих ранах купами сиділи й плазували мухи. По деяких ранах, здавалося, що вже й хробаки позаводилися. Перевязки—не перевязки, а якесь лахміття від них — позбивалися в засохлі жмути, що тільки різали тіло і ятрили рани. В штанях, мокрих від сечі, повно в декого й калу. Дихати біля них не можна. Обличчя їхні позападали, очі гарячково блищать, у декого вже й скліють, руки трусяться, усе кудись простягаються, чогось просять, а покритий шкаралупою рот не може сказати, чого саме.

Люди-вояки „за царя и отечество" — конають.

З уст одного чується: „Пане докторе, рятуйте! Усі покинули нас. Якби не ота дівчина-жидівка, спасенна душа, дай, Господи, здоровя їй, то не витримали б, але до завтрього"... та й замовк. Оглядаюся—дійсно, біля мене стоїть молода жидівка. Питаюся в неї, звідки ці ранені, чому вони не повідомила про них коменданта. Вона відповідає то польською, то німецькою мовою, що привезли їх на селянських возах, а звідки вони, вона не знає; поскидали їх тут, бо в школі науки тепер нема, і школа порожня була, вона й батько її вже двічі ходили до „руских офіцерів", але їх звідти салдати проганяли. Оповідає далі, що вони мали мішок борошна, вона пекла хліб і давала по кавалку хворим і, крім того, по шклянці молока, бо в них є корова, але борошна вже більше нема.

— Ось вони, старозавітні самаритяни, ось, кому варто було дати медалю за людяність і милосердя, — думаю собі.

Про випадок цей розказав я ввечері за спільною вечерею у штабі... та й на тім кінець. Через кілька днів штаб, а за ним і ми вирушили далі, а в Золочеві все, що стосувалося до ранених, — все лишилося, сливе, так і в тому ж стані, як я вже розповів. Про жидівську школу я повідомив лазарет і коменданта.

Доки штаб перебував у Золочеві, санітарна справа мало що поліпшала, й евакуації наладити, хоч би трохи так, як треба, було неможливо. Вона й надалі лишилася жахливою. Ранених привозили до двірця, де вони чекали, коли то звільниться товаровий потяг, яким привезено перед тим або артилерійське, або інтендантське майно, або кінний ешельон і т. п. По звільненню ваґонів до них штурмом кидалися й заповнювали їх перш за все легко ранені, бажаючи якнайшвидше опинитися якнайдалі від того пекельного фронту. Допіру по них уже вносили до тих ваґонів, що їх не встигли не то що вимити, але й повимітати, тяжко хворих і ранених, розміщуючи їх — як і де тільки було можливим. Звичайно, скидали їх на голі підлоги, до ваґону сідало 1—2 лазаретні санітари, часом 1—2 сестрі й — гайда, герої, в запілля, там уже дадуть вам раду.

У Львові штаб пробув, здається, дві-три добі, й далі вирушив до Жовкви.

Жовква! 16 років минуло з того часу, а мені й зараз моторошно стає, як згадаю про неї; мені й зараз серце починає калататися й душа люто обурюється, згадуючи про вчинки людей, яким дала доля все, крім розуму й чулого серця.

Жовква—це колишня резиденція голосної слави гетьмана польського Жолкєвського. Тут його довжелезний двоповерховий палац, а перед ним досить велика площа, й на скраю її пишається імпозантний костьол, останки тієї бойової слави гетьмана. На стінах костьолу увіковічено олійними фарбами переможні бої гетьмана.

Біля того костьолу, ніби заслонена його мурами, стоїть величезна й напрочуд гарна греко-католицька церква, а поруч із нею—Василіянський український манастир, свідомий своєї національности та її оборонець.

Крім цієї гарної, з великою й високою банею церкви, є в Жовкві ще й друга старовинна типово стильова й надзвичайно приваблива, невеличка деревяна українська церковця; біля неї я завжди бачив українських жінок, що лагідно віталися з нами, чуючи рідну мову й очікуючи біля своєї церковці своїх мобілізованих чоловіків — „може, ось повернуться“.

Є тут і католицький манастир і гарна міська лікарня.

За обвалованою старовинною брамою стоїть теж старосвітської будови одноповерховий будинок, у ньому містився австрійський військовий лазарет. Службовий персонал цього лазарету не розбігся, а лишився при своїх обовязках. Лікарі й санітари цього лазарету весь час помагали московському медичному персоналові, працюючи разом із ним. З двірця, що був од міста на віддалі за один кілометр, веде до міста вуличка, але така вузька, що лише два вози можуть обережно розїхатися, та й то вдень.

Бої точаться при нас, як точилися і перед нашим прибуттям до Жовкви,—під Равою Руською, й звідти надходять вже 3—4 дні й ночі зряду валка за валкою, селянські вози, санітарні лінійки й бідки („двуколки“), навантажені раненими вояками.

Для мене не було це несподіванкою, хоч по штабовому звичаю про бої ніколи не попереджується лікаря, хоч би він був навіть санітарним інспектором чи навіть корпусним лікарем. За весь $3^1/_2$-літній період минулої війни мене ані разу не було попереджено про бій, крім одним єдиного випадку під Скробовим, коли генерал Абрам Драгоміров натякнув мені про те, запитавши— „чи готово у вас все по лазаретах?“

Здається, що нема потреби знову розписуватися про стан справи в Жовкві, спинятися на подробицях, бо між тим, що бачили ми в Золочеві, не було різниці, й те саме спостерігалося й тут, хоч і не в такому жахливому степені.

Я любив іноді ходити на огляд лазаретів опівночі, бо так я до цього звик у Київському шпиталю. Отож і тут поїхав я спочатку до військового лазарету, що за брамою. Увесь він світиться, по всіх його покоях лежать на ліжках хворі, у довгому коридорі лежать і сидять ранені, що ждуть на свою чергу. В досить величенькій операційній, на двох столах оперують лікарі, московські й австрійські, а в сумежній кімнаті й почасти в коридорі — перевязують на стільцях легко ранених. Далі, ведуть мене в сусіднє велике подвіря, посеред нього випинається тінь великої стодоли. Підходячи до неї, почув я якийсь, якби з-попід землі, неначе стогін із тисячі грудей; то, дійсно, був стогін величезної купи побитих людей, що їхні напів живі тулуби було звезено й складено в тій стодолі. Лежали вони в чотири ряди вздовж усієї стодоли, лежали долі на сирій землі, але застеленій свіжою соломою. Це ті, що їх привезено підвечір і ще не всіх переглянуто, а було їх у цій стодолі не менш, як тисяча люду. Іду далі, до Василіянського манастиря. Там теж лежать біля 200 люду, але всі лежать на чистих ліжках, біля них пораються дві санітарки-діякониці; ченців не видно. В окремій келії якийсь лікар оперує. На подвірю манастирському стоїть чимало возів, з них ще не знесено ранених, бо нема куди з ними дітися. Ніч тепла, місячна, й ранені сплять на возах. На другий день зрана їду до католицького манастиря, де теж — повно, а біля нього, в приватному помешканню, дві старі пані-польки, бідкаються біля наших старшин, легко ранених, що їх вони загостили до себе. Далі заїжджаю до міської невеличкої, але гарно влаштованої хірургічної лікарні, де цивільні міські лікарі оперують нашого старшину.

І тут, і в обох манастирях скаржаться, що немає харчів, що все, що в них було, вже вихарчували, а далі харчувати нема чим. Віддаю скрізь усі гроші, що при мені є. До того ж бракує також і перевязного матеріялу.

Як же тут у Жовкві провадиться евакуація?

Іду на двірець розпитати коменданта стації (молодого підпоручника, як і скрізь на всіх стаціях) і лікарів. Що здибав тут? — Усе так само, як і в Золочеві, цебто навантажують ранених у брудні, невимиті товарові вагони (у них ще тоді й полу не було) й гонять потяг далі, — там розберуть, мовляв.

Треба знати, що евакуація ранених і хворих не була обовязком Керівника Санітарною Справою Армії, він мав право тільки доброзичливого контролю, та й то в обсязі своєї тільки армії; крім цього, ще міг дати наказ своєму лазаретові евакувати, але не більше, а втручатися вже до евакуації з лазаретів Червоного Хреста й інших — то вже права не мав. Гадалося, що хтось там у запіллю керує цією справою, шле на фронт санітарні потяги або інші транспорти, що ретельно приходять, забирають непотрібний уже армії тягар і відвозять його. На ділі ж, як бачимо, це зовсім було не так. Принаймні, не так воно було на початку війни. Потім, за 1—2 місяці, ця справа налагодилася, а поки... треба було якось рятуватися власними силами.

Іду до штабу й прошу призначити мені в поміч якого-будь зайвого й штабові непотрібного старшину. Тимчасово призначають полковника Макаревича. Хто з киян не знав цього полковника! Дуже прошу полковника взяти в штабі авто-грузовика й негайно їхати до Львова, де й закупити по доданому списку потрібного нам санітарного майна. Поїхав, але в той день не вернувся, немає й на другий і тільки на третій день зявився, й чую, що полковник понавозив із Львова коньяку, горілок, вина, закусок і для милосердних сестер тортів і цукерків, а для мене — один фунт вати.

Так я й не бачив тоді більше того полковника. Чекаючи на нього, я зайшов до місцевого аптекаря. Аптека його цілком спороженена й спустошена, але сам аптекар (жидок) береться здобути у Львові все, чого нам треба, лише треба дати йому перепустку, а коні в нього є власні. Даю перепустку.

Знову прошу в Штабі дати мені кого-будь у поміч. На цей раз присилають двох молодих прапорщиків — барона Вранґеля й графа Н. з Поділля. Обидва виховані, дисципліновані, слухняні. Даю їм наказ накупити у Львові яко мога більше майна для наших імпровізованих санітарних потягів, а саме: свічок і ліхтарів, щоб уночі блимав у ваґоні хоч якийнебудь вогник, далі — накупити примусів, чайників та філіжанок, щоб можна було в дорозі розігріти воду й поїти ранених чаєм, а також накупити підкладних відер і сечеприємників, бо тяжко ранені не можуть вилазити з ваґонів „до вітру, за нуждою“, й т. і.

У той же час скликаю всіх військових лікарів і запитую — хто з них може ходити на власних ногах? Мовчать. — Панове, — знов питаю, — невже ви всі звикли ходити тільки на мотузці? — Вихоплюється один, молодий, але, видно, спритний. — Я — каже — вмію й можу.

— Гаразд. Так от зараз же здобудьте коней із драбинчастим возом, а де і як, то ваше діло, та обійдьте все місто: де купіть, де випросіть, а де побачите покинуті порожні від мешканців хати, то забирайте подушки, матраци, ковдри й коци — забирайте (тільки не все), а сусідові дайте поквитування, — та складайте зібране на двірці й поставте на варті санітара.

На другий день привозять мої прапорщики цілий ваґон потріб-

ного нам добра. Той ваґон остається в нашому розпорядженні й далі тягнеться за штабом. Спритний доктор теж „намолитвував“ повний віз усякої всячини.

Але з аптекарем трапилася звичайна для того часу, але для нього особисто та й для мене, неприємна халепа. Зустрінув мене аптекар на площі та, майже плачучи, оповідає, що він добув те, що було йому замовлене, хоч не так то й багато, й привіз тількищо до своєї аптеки. Але ось підходить якийсь панок „рускій“, повикидав із воза майно, а коней і віз забрав: каже, що то коні його. В цей саме час ідуть по тій самій площі „усатий“ жандармський полковник, а поруч нього отой самий панок, що пограбував аптекаря. Підходимо до них, і аптекар знову переказує полковникові його пригоду, показуючи на панка; а панок цей, я знав, аґент охранки з Києва, а тепер аґент контр-розвідки. В моїй присутності ніяково було полковникові гримнути на жидка, а тому він звелів панкові негайно віддати аптекареві пограбоване. І все таки цей аптекар не бачив більше ні коней своїх, ні воза. Отаке-то! Не дуже то пощастило й докторові, бо в той же день, як звіз він зібране добро на стацію, прибув до Жовкви лазарет Червоного Хреста на чолі з графінею Бобринською, зайняв біля стації порожні будинки для свого сестринського персоналу, а милосердні сестри, як побачили на стації килими, то, не звертаючи уваги на сторожа-санітара, що попередив їх, для кого й для чого ті килими,—розхватали їх, ані трохи не соромлячись. Зате пощастило нам у другій пригоді. Надвечір пригнали козаки до Жовкви венґерський летючий лазарет, вони десь нагнали його й узяли до полону, по дорозі трохи розторощивши його, пошукуючи за коньяком і вином. Все ж таки в аптечній лінійці знайшлося чимало перевязочного матеріялу, хірургічне знаряддя й необхідні ліки. Цю аптечну лінійку зі всім її майном і трьома парами коней упросив я записати до штабового обозу, й вона не раз ставала нам у добрій пригоді. Таких летючих лазаретів у російській армії, здається, не було, а в кавалерії були лише санітарні вюки та й то не скрізь; ці вюки тільки коням спини збивали, а користи з них не було жадної. „Санітарні летючки“ при нагоді й потребі могли б ставати й „перевязочним пунктом“, і рухомим лазаретом. У надзвичайній їхній придатності й доцільності, особливо при швидких маршах невеликих кавалерійських частин у походах, я переконався в часи китайської (боксерської) кампанії, коли генерал Церніцький посадив увесь стрілецький (сибірський) полк на коні й погнався з Мугдену в Монголію. А я додав до того „летючого отряду“ санітаркулетючку з двох тачанок для хворих і третьої з лазаретним, аптечним і санітарним майном, — всього потроху. І ця летючка, не відстаючи від загону навіть і тоді, як він чвалом гнався в степу, а в піскових бурханах і кучугурах (Ґобі й Шамо) коні насилу ноги витягали, — все ж досить легко проходила й мету свою осягла.

Таким чином у Жовкві ми трохи пристосувалися до обставин і вже не так страшно було відряжати товарові потяги з раненими й побитою військовою худобою („сєрая скотіна“ М. Драгомірова), тим біль-

ше, що комендант стації здобув нам десь поблизу цілий ожеред соломи.

Коли побачив я біля стації стяг Червоного Хреста, та ще й із титулованою персоною на чолі, то одразу ж подумав, що тепер не уникнути мені інтриґ і не оминути неприємностей. З того ж таки вечера й почалося.

Вже коли смеркло, по дорозі зі стації до міста, вбгалася в ту вузеньку вуличку, що про неї згадано вище, валка санітарного транспорту зі свіже раненими, а з другого боку підійшла друга величезна валка, що транспортувалася з лазарету до стації й уже трохи й собі впялася в ту кляту вуличку.

Першу валку перейняв Червоний Хрест і вже почав вигружати до захоплених ними будинків (здається, міський театр і напроти триповерховий будинок), а друга валка, що йшла з міста, мусіла спинитися, доки вуличка звільниться. Але це не так то швидко могло статися. Стоїть лазаретна валка та й стоїть; стоїть годину, стоїть і другу, вже побиті вояки на возах і поснули, а ті, що при возах шкутильгали, поснули біля возів просто на землі. А мені з вікна все теє видно, бо ніч місячна, й так ясно, ніби вдень. Ото вихожу я, щоб дізнатися, з якого це добра транспорт розмістився наніч на площі? Зирк, біля валки стоїть полковник Духонін (майбутній главковерх) із якимсь титулованим ґвардійцем.

— А у вас, доктор, вот какіє безпорядкі — набундючившись гиндиком, звертається Духонін до мене. — Что же, хотітє бить отчіслєнним?

— Хочу,—відповідаю я,—только отчіслєніє надо начать с такіх офіцеров ґенєрального штаба, которие составлялі положеніє о полєвом санітарном управленії войск, і продолжать отчіслять такіх полковніков ґенєрального штаба, которие мєшаются тєпєрь нє в свойо дєло і которие, вопрєкі дісціплінарному уставу, позволяют сєбє грозіть старшім сєбя, вмєсто того, чтоби помочь їм. Чєсть імєю...

Другого ж дня я навмисне подав рапорта по команді про цей випадок. Навмисне для того, що хотів переконатися, чи дійсне те твердження, що там, де в сутичці встряє старшина генштабу, останній завжди буде оправданий? Пригадую подібний випадок у Порт-Артурі між піхотним полковником і підполковником генштабу з неґативним наслідком для першого. З приводу того випадку одна поважна в Порт-Артурі старшинська пані, обурена, як і все старшинство, висловилась: „Чему ви удівляєтєсь? Разьвє нє знаєтє, что офіцери ґенєрального штаба дєржатся одін друґово, как вші (прошу ізвініть) кожуха“!

У своєму рапорті просив я призначити слідство, і якщо воно знайде якунебудь у мене помилку або недбайливість у виконанні своїх обовязків, то просив мене відчислити.

На це жадної відповіді. Навіть, не зважаючи на те, що начальник штабу генерал В. Драгоміров був моїм давнім добрим знайомим

і пацієнтом. Цю сутичку з нахабним полковником Духоніним було замовчано. Лише, як я чув, згори було підкреслено Духонінові його нетактовність *).

*) Раз уже зайшла мова про Духоніна, то, з уваги на його феєричну карєру й трагічну смерть на посаді главковерха, може, буде не зайвим тут згадати те, що мені, як свідкові, відомо про його поранення, бо воно мало такий розголос, про цього щасливо-нещасного карєриста главковерха. Після цієї сутички, через кілька місяців, був Духонін призначений за командира 165 пішого Луцького полку, що входив до складу IX корпусу, а я був у той час корпусним лікарем цього ж корпусу. Якось за обідом начальник штабу генерал Цейль (тоді він був ще Цейль) згадав про це призначення. Я й розповів при тій нагоді генералові Щербачову, командирові корпусу, про мою сутичку з Духоніним.

— Ну, що ж, — каже генерал Щербачов, — тепер ви матимете можливість помститися й „уставити йому перо"?

— А хай здоров буде та воює, а я не дрібязковий і по натурі не злостивий, — зауважив я. Це було в Тарнові напровесні 1915 року. Незабаром Щербачова призначено було на команданта румунського фронту, а на його місце до корпусу—генерала Абрама Драгомірова. Одного разу Драгоміров повідомляє мене, що до шпиталю привезено тяжко раненого полковника Духоніна, й пропонує мені негайно поїхати до лазарету з ним. Поїхали. Духонін лежить уже на операційному столі, а біля нього лікарі й сестри. Але, але... Нема, що тут робити, немає потреби в жадній операції. Дивимося, уважно придивляємося—маленька, підшкурна ранка під правою пахвою, її треба тільки обмити, обчистити й перевязати. Ранка, хоч швидко була загоїлася, а все таки там шматочок шмаття якогось залишився, й через це прийшлося Духоніна евакувати до Києва, а це було йому дуже на руку. Обидва рази одвозив його, на його прохання, д р Йосилевич, бувший старший лікар його полку й свідок того поранення. Так от цей доктор і розповів мені, що полковник Духонін ранений був не в бою, як про те хтось розголосив, а преса підхопила, а в той час, коли він стояв біля розчиненого вікна докторової халупи, балакаючи з ним. У той момент розірвалася над халупою шрапнеля й малюсенький шматочок її пролетів під правою рукою полковника, пошкодив френча, сорочку, шкуру й упав біля докторових ніг. Ось і все. А за це все полковник Духонін отримав Георгіївського Хреста, генерал майора, генерал-квартирмайстра в штабі армії, а далі ставка й главковерх. Коли ото полковник Духонін побажав удруге їхати до Києва. Д-ра Йосилевича було переведено, несподівано для мене, у другий корпус. Цінячи його, як доброго бактеріолога, я й прошу генерала Драгомірова телеграфувати куди треба, щоби доктора залишили в корпусі.

— Як, — питає здивовано генерал Драгоміров, — ви просите за доктора, а полковник Духонін запевняв мене, що то, власно, ви й просили, щоб д-ра Йосилевича було взято з корпусу, й що ви це навмисне, на прикрість йому, робите?

Оці два факти — сутичка в Жовкі й безпідставна зла підозрілість — показують, що та людина честолюбна й пихата надміру була дрібязковою, зломстивою, хоч вояк із неї був, може, й добрий. Але, будучи добрим полковим командиром, хоч і вогню не лякався, як мені про те говорили його старшини, а проте військових талантів він за весь $3^1/_2$ річний час жадних не виявив. Чи були вони, чи ні — ніхто про те напевне не скаже.

Яким же чином могло статися, що така молода людина (йому було не більш, як 40—43 роки) могла в такий невеликий, порівнюючи, час, не маючи за собою голосних бойових успіхів, піднестися з полковника до главковерха, не виявивши свого военного генія, якщо він у нього дійсно був.

На це може бути тільки одна відповідь: на тому безлюдді у вищих військових сферах, що там яскраво виявилося за весь час війни, починаючи з самої гнилої голови,—на тому безлюдді, кажу, буває й „з Хоми чоловік".

Чую вигуки — як, а Миколай Миколайович, а Брусілов, а такий то, а такий...?

Тієї ночі мені так і не довелося відпочити.

Тількищо я поклався (а вже було за північ), як прийшов по мене офіціяльно вартовий генерал полковник Н. з наказом, що командарм Рузський просить подивитися, щó зараз робиться в лазареті Червоного Хреста? Одягаюсь і йдемо туди. Що ж там робиться? Я знав, що приватні помешкання, реквіровані для лазарету графині Бобринської, не пристосовані до прийняття ранених та ще в такому величезному числі, — а тому й не дивувався, що побитих вояків навалено купами на землі, як у партері театру, так і в триповерховому будинку; що ні там, ні там ще немає ні операційної, ні перевязочної, а що десь у куточку одинокий лікар мордується сам із тими перевязками, а сестри крутяться поміж раненими, напуваючи декого чаєм. Словом, все та ж сама картина катастрофічного стану санітарного безладдя, до якого очі звикли й нічого страшного вже не бачать; вуха — приглухли й зойку та страждань людських не чують; а серце принишкло й уже не колотиться скажено від розпачу. Отакечки всю ту ніч ми з вартовим генералом марудилися, переходячи з одного будинку до другого: сюди-туди, туди-сюди, підбадьорюючи вояків, що ось, мовляв, цю ніч відпочинете, а завтра на стацію та й додому.

Другого дня пішов я до начальника штабу генерала В. Драгомірова й розказав йому про жахливий стан і безладдя в санітарній евакуаційній справі, посилаючись на недоладно складене нове „Положеніе о полевомъ управленіи войскъ“ у тій його частині, що стосується до санітарного відділу, й прохав начальника штабу доложити про це командантові Рузському й звернути увагу вищого командування (главковерха або кого), бо далі санітарна справа триматися так, як є, не може.

Гадаю, що безладдя те було в усіх арміях, і алярм санітарних керівників був загальний, бо через деякий час пройшла в часописах чутка, що передбачається реформа санітарного управління в арміях, а незабаром зявився в штабі й наказ про це. Реформа виявилася в тому, що на чолі санітарної справи в армії може бути не лікар, а генерал, а лікар у ранзі статського совітника обовязково помішником йому; що в розпорядження генералові призначається двох штабових старшин; що штати збільшуються урядовцями, даються більші кошти, створюється резерва лікарів, сестер милосердя й т. і.

Хвалити Бога, нарешті очунялися; мені полегшало. А покищо — все, до часу, по-старому.

А покищо, III армія розбила ворога під Равою Руською, погнала його вглиб, сама гонить за ним, а штаб — за армією. Спинився штаб на яких кілька днів у якомусь польському сірчаному курорті *). Уночі пригнався самохід і забрав нам нашого команданта Рузського

*) На цьому курорті знайшовся, крім сірчаних джерел, досить величенький склад „розривних“ куль, ними австрійці стріляли по нас

й привіз нам другого, а ранком ми вже прокинулися з наказом негайно „представитися“ разом усім командантові Радко-Дмітрієву.

Затримавшись із негайними телеграмами, я спізнився на якихось 1—2 хвилині й уже команданта не застав, бо той пішов на прохід.

Бачу здаля, що невідомий мені присадкуватий генерал, у супроводі по боках двох його особистих адьютантів, повертається до будинку.

Йду йому назустріч. — Честь імєю... Завєдующій санітарной частью...

— А почему вас нє било на представлєнії — гримнув він до мене.

— Задєржалі спєшния тєлєґрами, Ваше-ство.

— Не нужно лі вам врача в помощь?

— Очень нужно, прошу.

Отаким зизим оком один до одного ми познайомилися. Добра нічого було чекати.

Другого дня цей „врач в помощь“ був уже тут-як-тут.

Згодом дізналися ми, що двох старшин привіз Радко-Дмітрієв із собою з Петербургу до корпусу, а звідти до III-ої армії. Обовязком їхнім було: 1) скрізь нишпорити, все винюхувати й докладати, 2) писати воєнні кореспонденції до всіх часописів, вихваляючи й славлячи геройські вчинки „Наполеона XX віку“. Виконували ті панове адьютанти й те, й друге сумлінно. Трималися вони окремо від решти старшин і жили при генералі в одному з ним помешканні.

Щодо „врача в помощь“, то він належав до тієї ж групи. Його обовязок був, що й тих двох, тільки стосувався він до санітарної справи. Мешкав він теж при генералі. Що ж дивного? Радко-Дмітрієв, болгарин з походження й син простого селянина, значить двічі балканець, цебто азіят, а політика й звички в усіх азіятів завжди одні й ті ж самі. Вуха, очі й ніс — на сторожі. Але для мене цікавим був отой „врач в помощь“, що його пришив мені генерал Радко. Прізвище (на жаль, ніяк його тепер не згадаю) *) було характерно литовське, та й сам він про себе казав, що він литвин, а переконань був „архі-русскіх“, близьких до „союза русскаго народа“. До українства ставився гостро вороже, а я гадав, що він, як литвин, повинен співчувати.

Службового списку свого він при собі не мав.

— Де ви служили до цього часу? — питаю.

— Бил врачом прі Санкт-Пєтєрбургском Воєнно-Окружном Судє. — Але я знаю, що в штатах військових судів лікарів не передбачено, а лікарі там служать по вільному найму, значить цей лікар не є кадровий військовий, а, між тим, у нього на плечах лікарські погони з двома чорними смужками.

— Звідки генерал Радко вас знає? — допитуюся я.

---

*) По деяких ознаках, що їх подає автор, міг це бути д-р Мальдутіс.—Редакція.

— А я бил во врємя болгарско-турєцкой войни прі гєнєралє Радко, когда он штурмовал і взял Адріанополь.

Ось воно що,—тримається генерала, якісь йому послуги робить. А між іншим, він зразу ж почав вимагати, щоб я представив його до ордену й до ранґу статського совітника.

В особі цього „врача в помощь“ я вперше здибався з лікарем-авантюристом. Нарешті він таки добився при Радко-Дмітрієві призначення в. о. дивізійного лікаря й статського совітника (якщо не привластив собі цього ранґу). Після цього я не здивувався навіть, коли в Києві, в розгарі революції, на зїзді українських лікарів, підходить до мене цей самий лікар-авантюрист, показує мені якусь брошурку, надруковану українською мовою, а автор цієї брошурки є він сам. — Що за чудасія? — Запевняючи мене, що він завжди був українцем і навіть революціонером, просить мене помогти йому в затвердженню його дивізійним лікарем в 4-м корпусі (в Києві). Про це саме затвердження просив другого дня й командир дивізії, й командир 4-го корпусу генерал Болховской (доброволець. Це було за часів Гетьманату). Звичайно, я одшив його, а через деякий час прочитав про призначення його в Одесу лікарем до якоїсь української військової частини. Як виявилося, він дійсно був лікарем і скінчив Воєнно-Медичну Академію в Петербурзі. Може, він і не був аґентом охранки, але авантюристом і „осведомітєлєм“ генерала Радко-Дмітрієва то напевне був. Української мови він не знав і її не чув, а брошурку ту йому хтось написав, а він поставив, не соромлячись, своє прізвище.

В часі революції така авантюра була явищем звичайним.

Не довго затримались ми в цьому сірчано-смерідному курорті й перевезлися до міста Яворова. Великих боїв уже не було, а все таки наша армія посувалася наперед із боєм, і щодня ранених прибувало десятками. Розмістили їх спочатку в міській українській школі й нашому рухомому шпиталі, що змістився в міських військових касарнях. Загрозливого безладдя тут уже не помічалося, але виникла інша біда.

Треба підкреслити, що наша III армія, як певно й усі інші (бо такий споконвічний татарський звичай), рухалася вперед не тільки з боєм, але й з грабіжем. Аванґард армії виконував це сумлінно. Ось і виявилося, що й у Яворові, як і в інших місцях, не вистачає харчів для хворих, а купити нема де та й нема у кого, бо одні повтікали, а в других усе пограбовано. В українській школі родина вчителя годувала ранених, чим могла, перші 2—3 дні на кошт власної кишені, а далі не мала з чого й чим. Почувши, що я говорю з нашими салдатами по-українському, родина та закликала мене до себе ввечері „на шклянку гербати“ і з повним довірям до мене розказувала мені про те невимовне горе й знущання, що їх спричиняє їм російське військо, особливо про той грабіж, про той страшний грабіж, що, як кара Божа, не обминав ні старого, ні малого, ні батька, ні матері, ні заможного, ні вбогого, ні халупи, ні церкви Божої.

— Сьогодні,—почав говорити греко-католицький пан-отець, що теж навідався в той вечір до вчителя, — коли разом із людьми вертався я з цвинтаря, кинулися по дорозі на мене два козаки й, встромляючи мені в груди шаблі, аж кров пішла, гукають: „Давай деньґі“. Вивернув я кишені й віддав тих кілька крайцарів, що мені заплатили на цвинтарі за похорон. І це серед білого дня, на очах у людей, а що робиться вночі, — то не доведи, Господи, нікому того бачити ані чути про теє. Жалілися там десь, комусь, та нічого з того немає.

Пригадується мені той вечір раптовим виником питання галицької проблеми. Ото, коли ми обговорювали жахливі події, дочка старого вчителя, молода ентузіястка, розпачливо звертається до мене: — Скажіть, на милість, пане докторе, що ж буде з нами, що буде з нашою Галичиною? Адже ж наші брати, наша молодь, наше сокільство, сливе, все загинуло:—одних побито, інших повязано,—хто ж далі захищатиме Галичину?

Очі її горять, з них сльози струмками котяться, руки хрестом складені на грудях, з уст вже не чути ні розпачу, ні зойку, а тільки тихе, якби у трансі, запитання: „хто, хто-о-о-о?“

Чим і як можна було б заспокоїти збентежену душу української патріотки? Дійсно, що буде з Галичиною, і хто її рятуватиме, хто і як захищатиме її на випадок перемоги московської й прилучення до неї Галичини? А певність і в першому й у другому випадкові в той час не підлягала жадним сумнівам.

Питання про майбутнє Галичини не раз здіймалося в моїй голові, з самого початку війни. Здіймалося й непокоїло. Їхав я на війну бадьорим, певен був, що з кінцем війни зникне й кордонний Збруч, і Галичина злютується з Наддніпрянщиною. Галичина буде для останньої тим ферментом, що викличе шумування інтелектуальних сил як обмосковленої інтеліґенції в наддніпрянців, так і її селянства. Вкупі ми станемо міцніші, вкупі ми переможемо! Головне, вкупі, обєднані! Цими думками я потішав і пан-отця Федака в Золочеві. Але події в Золочеві, Жовкві, Яворові й, узагалі, скрізь у всій Галичині, показали навіч, що тут розходиться вже не про прилучення Галичини (це само по собі), а про цілковите знищення всього, що має ознаки українства як ідеї, про винищення української Галичини і її церкви. Доказом цього були не тільки численні арешти, а й табуни московської поліції й православного попівства, що почали обсідати Галичину після захоплення Львова.

Але не цим останнім своїм сумнівом, а невідомим ще закінченням війни, доцільністю знищення Збруча силкувався я заспокоїти схвильовані душі господарів і їхніх чутливих дітей. Звертаючись до економічного стану мешканців Яворова, треба зазначити, що в місцевих людей, до щенту вже пограбованих, не було чим годувати чужих їм салдатів, але й у нашому лазареті не було молока, щоб хоч ним підтримати жалюгідне життя тих ранених, що їх тільки молоком можна було годувати. А молока нема, конденсоване молоко все спожито, а лихо найбільше в тому, що й купити нема де. У тому шпиталю лежав наш салдат із цілком розторощеною нижньою

щелепою. Ніякої страви він не міг узяти до уст, тільки поїти його можна було з шийки чайника. Але з порожнього чаю людина жити не може.

От, одного разу, після обіду, пішов я до лазарету, а по дорозі біля самого шпиталя зустрінув обох адьютантів команданта. Вони вже були в тому лазареті й починають мені дорікати, що ранені жалуються, що їм не дають молока. Саме у той час інтендантські салдати женуть повз нас череду молочних корів.

— Ось, панове, — кажу я їм, — молоко в цих корів. Я, як не старшина, не маю права спинити череду й наказати салдатам завернути її до шпиталевого двору й видоїти там, а ви це можете, то зробіть. — Спровоковані на це, вони, не задумуючись, так і зробили, і таким чином ми могли напоїти весь лазарет. А що з того вийшло? Інтендантський булавний старшина, дізнавшись про самовілля молодших старшин, негайно склав протокола й подав командирові рапорт про зловживання з прав „воінской дісціпліни“ в часі війни.

Яворів лежить від Львова на відстані (здається) 100 кілометрів і получення має тільки через вузькоколійку. Евакуація в маленьких, зовсім непристосованих ваґончиках дуже утруднялася. А тут, на підступах до Сяну і Ярослава, треба було передбачати бої зі значними стратами. Ніхто мене про це не попереджав, а приходилося самому міркувати і якось давати собі раду. Чую я, що у Львові вже зявився генерал-губернатор завойованої Галичини, граф Бобринський. Не покладаючись на своє військове начальство, їду до Львова й звертаюся до графа.

— От і добре, — прихильно каже він, — сьогодні ввечері збереться комітет саме в справі полагодження санітарного транспорту, то прошу й вас узяти участь у засіданню й скласти нам доповідь.

На цьому засіданні, з 6 — 7 поважних, надто поважних панів (між ними я стрінув свого ще зі студентських часів доброго знайомого, сенатора Е. Б. Іваницького, призначеного на весь західній і північний фронт Головноуповноваженим Червоного Хреста), зробив я доповідь про найліпші шляхи евакуації, навіть демонстрував свій плян на дошці, і нарешті, побалакали трохи, мені подякували та й розійшлися чай пити. На тім і кінець моїм сподіванням. Вертаюся швиденько до Яворова, а тут вже стурбовано повідомляють мене, що командант вже двічі присилав по мене. Не переодягаючись, поспішаю до нього. Входжу до кабінету й бачу: перед генералом сидять якісь цивільні гусаки з графинею Бобринською спереду. Бачачи, як мій Радко запобігливо й улесливо вклоняється, прощаючись із ними (бо тоді, як я ввійшов, вони, як спіймані на гарячому, мовчки якось навшпиньки встали й повиходили), я був певен, що всі оті панове — певне титуловані представники різних громадських санітарних установ.

Коли ми зосталися вдвох, і генерал почав тоном нестриманого начальника белькотати щось мені, то, дивлячись на цього болгарського шантеклера, мене охопило таке обурення й гнів, що й вуха

мені позакладало, й розважливий спокій відібрало. Мені сталося „море по коліна“.

Не слухаючи й не чуючи, що базікає „братушка“, я з притиском почав своє. — Позвольтє вам доложіть, может бить вам нє ізвєстно, что по уставу Мєждународнаго Краснаго Крєста, который обязатєлєн і для русскаго, всє учреждєнія Краснаго Крєста, входя в состав сражающейся армії, подчіняются воєнному начальству. Ми не вмєшіваємся в іх хозяйствєнную часть, но мєдіцінская подлєжит нашему вєдєнію і контролю. Красний Крєст служіт вспомогатєльним учрєждєнієм для армії прі Воєнно-Санітарном Управлєнії. Оні обязани нам помогать, а нє ми ім, оні обязани считаться с нашімі указаніямі, а нє наоборот. Мєжду тєм, всєх етіх господ, которих я встрєтіл сєйчас у вас, я віжу в пєрвий раз, нікто із ніх нє познакомілся со мною, нє спросіл мєня, чєм оні могут бить нам полєзни і, нє спросясь броду, бросілісь к вам со свєдєніямі, получєнимі імі із нєздороваго істочніка, імєющімі характєр нєблагожелатєльних сплєтєн і інтріґ. Прошу ізвініть мєня і прошу прігласить етіх господ опять сюда і в мойом прісутствіі повторіть іх прєтєнзіі і іх желанія.

Генерал замовк, ми тихо й мирно розійшлися, але з глибини його очей виглядав вовк. Видно було, що перемога буде на боці тих, що уявлялися цій селянській болгарській дитині чимось недосяжним. Де ж пак, графиня й князі, їх він тільки здаля бачив до цього часу, а тепер вони ласкаво тиснуть йому руки — це з одного боку, а з другого — військовий лікар, що на нього Миколаївська Академія Генерального Штабу привчила дивитися його згори. Разом нам чаю не пити.

З цим лихом, цебто з титулованими або поважними представниками Червоного Хреста, прийшлося битися й морочитися мені, сливе, увесь час війни. Зазнав я цього лиха ще з війни китайської.

Через годину я дізнався, що графиня Бобринська покинула Жовкву й перескочила зі своїм лазаретом у Яворів, щоб негайно відчинити тут свій лазарет. З тією ж метою пригналися сюди й інші представники, як того Червоного Хреста, так і імянних лазаретів. Тому, що в Яворові не було ні відповідних будинків, ні досить ранених, то вони кинулися до коменданта, щоб він наказав військовому лазаретові опустити касарні й передати їх їм разом із раненими, бо, мовляв, у військовому лазареті нема потрібного піклування, нема належних і вдосталь харчів, нема досить сестер, нема ні молока, ні цукру — взагалі не лазарет, а чорт знає що. Це звичайна всюди пісня червонохресних хвальків. Цього ж погляду трималося й військове командування та старшина, навіть не перевіряючи, і завжди й усюди сприяло, допомогало й захищало ті установи; це підтримувало заздрість і обурення у хворих салдат військових лазаретів. Салдати не могли не бачити, що в окопах, в бою вони всі рівні, всі однакові, а тут, в лазаретах, їм розцінка не однакова.

Але на цьому нічого спинятися, бо завело б воно нас задалеко.

За 1—2 дні після моєї розмови з комендантом, штаб переїхав далі вперед, до міста, що його назви не згадаю.

За останній тиждень евакуація ранених і хворих значно поліпшала, почали курсувати санітарні потяги, а з ними почало зникати й страхіття евакуації. Ваґон мій із санітарним урядженням споквολу спорожнів, також і аптечна австрійська тачанка. Потреба в них далі не почувалася, бо почали прибувати одні по одному санітарні потяги, а нарешті й кінні транспорти нагнали нас.

У той час, коли справа евакуації почала налагоджуватися, рух армії почав давати перебої. Це негайно й раптово відбивалося на штабі. Коли армія переможно йде вперед, то за нею крок за кроком поспішається й штаб, як це й було до цього часу. А тут щось почало гальмувати. Я ніколи з цікавости не розпитував старшин оперативного відділу — як бойові справи стоять на чолі армії, але вичував успіх чи невдачі по настроях та рухові штабу. Коли весело вперед, то значить — все гаразд, коли назад зі смутком — зі справою кепсько. Ось із бою „в лоб“ перейшли р. Сян і вже без бою захопили Ярослав, але не встигли оглянутися, як мусіли його опустити й підтюпцем поспішалися назад, та так поспішалися, що й самоходи свої позалишали в болоті по цей бік Сяну. Починалася якась кадриля. Це тільки починається, а пождіть, коли ми дійдемо до Кракова, то звідтіль зразу перше коліно тієї кадрилі перейде на галоп, на чвал, але... спиною назад. А покищо, готуємося знову брати Ярослав. Для більшої певности й успіху начальник штабу генерал В. Драгоміров, не знаю по чиїй раді, посилав до Києва чудотворного образа, що його київська Община Червоного Хреста піднесла була Головнокомандуючому фронтом Н. І. Іванову в день його від'їзду на війну, бажаючи йому „одолєнія врагов“.

Цим разом готуємося вже цілий місяць, бо той перший раз, хоч і взяли його „в лоб“, та „лоб“ остався дуже побитий, і багато люду головою наклали на Сяні. Цей раз IX корпус генерала Щербачова тихенько підібрався з півночі до Сяну, перейшов його й несподівано для австрійців опинився на тилах Ярослава. Місце для кадрилі стає вільне аж до Кракова.

Місто Ярослав на Сяні—наше стародавнє суто-українське місто. Тубільці його — українці, так, як і в Києві, і так само, як у Києві, торгівля — в руках жидів, урядування в руках поляків (у Києві — москалів), військова залога німецько-польська. Посеред міста над Сяном пишається величезна церква, чудового східнього стилю й надзвичайно гарно оздоблена всередині українськими килимовими взірцями, візерунками й українським орнаментом. Міські пан-отці охоче відчиняли браму й двері цієї церкви для православної Божої служби в нім. Наш штабовий церковний хор (з Київських співаків) приваблював на ці служби все українське населення Ярослава.

В Ярославі пробули ми щось із тиждень і далі спинилися трохи на довший час у якомусь місті, де настиг нас наказ про переформування Санітарного Управління всіх армій (усіх фронтів).

До штабу III армії з самого початку був прикомандирований старий генерал із зеленою підкладкою на його генеральській шинелі, цебто генерал кордонної охорони (пограничної сторожі). Прізвища

його не згадаю, а прозивав я його завжди зеленим генералом, і всі знали, про кого говориться. Який обовязок був його — ніхто напевне не знав, як ніхто не знав — чи здатен був до чого-будь той добродушний, зелений дід. Відомо було, що він зранку вештається без усякої потреби скрізь, по всіх відділах і тільки те й робить, що розказує безсоромні анекдоти. Присутності того генерала при штабі армії ніхто не дивувався, бо всім було відомо, що в резерві російської армії на різних нестроєвих посадах є чимало генеральського барахла, його, однак, у час війни треба кудись примістити. Як тільки західній кордон зостався поза армією, то вся сторожа кордону — як салдати, так і старшина — ввійшли до складу армії, — салдати в „строй“, а старшина переважно до штабів (до строю вони не годилися). Сталося якимсь чином так, що нашого зеленого генерала, щоб дарма не теліпався при штабі, зроблено керівником санітарною частиною III армії, а два прикордонної охорони булавні старшини — в його розпорядженню. Понеже всі вони нічогісенько в санітарній справі не тямили, то за помішника генералові призначено було лікаря, статського совітника Н., що добре знався в канцелярських справах Окружного Санітарного Управління в Києві. Отже, для мене місця тут не було, і я негайно повернувся до свого корпусу (IX).

„Являючись“ на прощання до команданта, застаю таку картину: Командант Радко-Дмітрієв сидить за столом, а перед ним стоїть сивий генерал генерального штабу Рербер, голова всіх завідувателів фаховими допомоговими відділами, і, показуючи табелю, докладає по ній дислькацію допомогових частин (парків, батарей, авіонів, транспортів, лазаретів і т. і.). На певній віддалі стоїть начальник штабу генерал В. Драгоміров, блідий, видно зморений, кусає собі губи. Я став біля нього.

Командант Радко-Дмітрієв сердиться, починає гримати й шпурляти табелю — і те не так зроблено, як треба; і це погано, не годиться; й те не варене, й те не досить смажене. Видно, що все це на адресу начальника штабу. А начальник штабу мовчить і, щоб не слухати того всього, шепоче мені, що він заготовив наказ по армії з подякою за мою діяльність. Того наказу я не читав, — видно, що Радко все таки забажав свої пазурі мені показати. А за мною, незабаром, подався до VIII корпусу командиром його й начальник штабу генерал В. Драгоміров. За ним генералквартирмайстер штабу III армії, далі полковник Духонін прийняв полк, а нарешті й сам командарм генерал Радко-Дмітрієв мусів звільнити від себе III армію й повернутися до корпусу, бо за час його командування III армія несла тільки даремні й значні страти. На тому слава його бойова й скінчилася.

Не раз питав я „врача в помошь“, що, власне, уявляє з себе генерал Радко-Дмітрієв? Незвичайна на обрії російського генералітету екзотична фігура його мимохіть цікавила мене. Чи, дійсно, він воєнний талант, чи один із тих братушків, що ще за часів Олександра II шукали в Росії захисту й долі, а російський уряд і громадянство охоче допомогали їм. Уряд із політичних міркувань, ба-

жаючи мати там своїх аґентів, коли настане час прилучити Болгарію в обійми „русскаго моря“, а другі — співчуваючи їхній визвольній боротьбі з турками. Так ото, хто ж він? — Він не тільки талант, він, дійсно, военний геній, — відповідає з певністю мій співбесідник. — Адже ж ви знаєте, що болгарська армія перемогла в війні з турками, тільки завдяки йому; що він штурмом узяв неприступний Адріянопіль, що він...

— Та про все це ми читали, але ж також читали, що після Адріянополю болгарів легко подолали серби, а румуни, жартуючи, одібрали Добруджу. Що ж тоді робив ваш геній, адже він там був у той час? Чому він не став Кемаль Пашею?

— Ну, а хіба не чудеса він творив зі своїм корпусом у цю війну, та й зараз...

— Так, але про це все пишуть його адьютанти, та от ви городите казна що про нього,—зауважую я.—А от скажіть, що Радко сам думає про себе, про свій талант, про свої наміри? Ви ж живете біля нього й певно він не ховається?

— А звичайно. Сказати правду, то й він сам думає про себе так, як і ми, і як про нього пишуть. Він містик і переконаний в тому, що історичний хід подій висовує в належну й відповідну годину героїв з ласки Божої, що вирівняють схиблену державну лінію людства. Такою людиною був у минулому столітті Наполеон, а в це століття... Скажу вам далі від себе, що він, хоч і не признається, але надає містичне значіння тому пасму волосся, що насувається само на його чоло.

Вище я зазначив, що бойову славу Радка пригасили невдачі III армії, а життя цієї, не знати якої, людини закінчилося на Кавказі в Кисловодську, де його порубали большевики. На тому ж Кавказі в Пятигорську був порубаний (буквально) і генерал Рузський.

Переформування Санітарного Управління Армії сталося 14 жовтня 1914 року. Другого ж дня я виїхав до штабу IX корпусу. Командиром його був генерал-ляйтенант Щербачов, а начальником штабу — генерал генерального штабу Цейль *).

Про генерала Щербачова говоритиму пізніше, згадуючи про генералітет тогочасної російської армії, а про генерала Цейля-Палтова скажу, що це був ґенерал генерального штабу на всі руки: був здібний, спритний, інтеліґентний, освічений, досить чемний і вихований, але хитрий, завжди „сєбє на умє“, нещирий, військовій справі не дуже відданий; у Петербурзі терся біля генерального штабу

*) Генерал Цейль був тоді ще Цейль, а незабаром, коли почалася нагінка на німців, то він стає з „височайшого соізволенія“ Палтовим. У лютому 1917 р., коли в Петрограді заснувався комітет „салдато-рабочє-крєстьянскіх депутатов“, то, як то в часописах було надруковано, до складу того комітету ввійшов представник від армії с.-р. генерал Цейль. Мати його була „хахлушка“, як він сам казав, змагаючись зі мною, що він — „тоже малорос“, а по-батькові, гадаю, він був сином кантоніста з вихристів.

й уходив, здається, від того ж штабу представником до якогось могутнього т-ства військового постачання.

Настрій у штабі застав я спокійний і досить бадьорий. Тут усі трималися купи, крім оперативного відділу, що й тут, як і скрізь, удавав із себе головних жерців бога Марса. Вони знижувалися до нас тільки в часи спільних обідів, та й то садовилися окремо.

Штаб був на поході. Після нашої перемоги на Ярославському й Перемиському фронті, австрійська армія відкотилася швидким кроком ген-ген аж на Карпати, а ми за нею поспішаємося й теж деремося на ті гори, а далі — почали скочуватися з них і таким чином добралися до м. Тарнова. Але й тут не затрималися, а, переночувавши тільки, подалися до Пільзна, де спинилися на кілька день в чудовому палаці барона Монка Окоцимі. Рухалися спроквола, але не в кадрилі. Перейшли знамениту Бохню (соляні копальні) й добралися вже аж до Мисрениць, за 14 кілометрів від Кракова. Дехто похвалявся, що навіть Краківські форти бачив крізь льорнетку, що навіть наш кінний загін був під його мурами.

Але далі од тих Мисрениць нас не пустили. Та не тільки не пустили, але навіть одного вечера, коли, повечерявши, повкладалися спати, негайно мусіли пакуватися й швиденько повертати до Бохні, а звідти, тим же шляхом — поза Пільзном до Тарнова й тільки тут відпочили. Щось надзвичайне сталося, наче б то якийсь перелом у воєнних подіях. Що за чудасія, думаємо ми, непосвячені? Адже перед нами тільки австріяки? Звідки могла знайтися в них така відпорна сила, хоч до цього часу її не було?

Відповідь і розяснення знайшлися в Тарнові.

Одного разу прохожу я вздовж широкої дороги, що вела зі сходу до міста. Бачу досить великий натовп наших сивобородих дядьків із якимись червоними хрестиками на шапках замість салдатських кокард, на спинах мішки, а в руках ціпки. Що за христоносці, думаю?

— А куди це ви, дядьки, зібралися з ціпками? Може, гадаєте тими ціпками австріяка знищити?

— Знищити, то може й не знищимо, але нехай лишень дадуть нам ружжа, то ми вже австріяка в наші окопи не пустимо, е ні, ні... То вже ні. Вперед не підемо, як направду сказать, бо вже не маємо сили, але й назад не подамося, ні, — що б не було, а ні!

Вертаюся додому й зацікавлений розпитую, щó воно, що я оце бачив, означає? На це мені один із втаємничених оповідає: — Чуєте гарматні стріли? А чи чули ви їх в останні дні?

— Щось не дуже, — кажу я.

— То-то ж бо й є! Довоювалися до того, що запілля армії не може нам далі постачати ні набоїв гарматних, ані до рушниць. Парки наші артилерійські порожні, а набоїв лишилося на салдата до 10 штук. Вже давненько нам стрілен не вистачає. Воюємо по інерції. Та й салдатів значно поменшало: повибивано їх, а з запасних частин, ви бачите, кого нам присилають.

Так от воно що! А мені й байдуже. З того часу, як увійшов я до штабу корпусу, їжджу собі по військових лазаретах, заглядаю скрізь, де живуть салдати, заглядаю до окопів, по стоянках сотень на відпочинку, до лазаретних землянок, пробую страву — скрізь усе в порядку, оскільки взагалі може бути порядок на війні. Ранені надходять, але потроху, бо великих боїв не було. Хворих, сливе, нема. Евакуація відбувається без труднощів. Взагалі, санітарний стан корпусу цілком задовільний.

Не знаю чому, але ніхто й не цікавиться тут у штабі корпусу санітарною справою, як ніхто не цікавився нею й у штабі армії. Ні генерал Щербачов, ні генерал Рузський ні разу не кликали мене для докладу, а мовчки вислухували, коли я сам іноді звертався до них з повідомленням.

Але „христоносці“ занепокоїли мою цікавість. Це віщує щось недобре.

З тих сивобородих христоносців склали кілька полків, кажуть, нібито цілу дивізію, дали рушниці, загнали в окопи з наказом битися „до послєднєй каплі крові“.

А дядьки наші, не будь дурні, покидали зброю, підняли руки й усією дивізією, дійсно, не пішли вперед, а... побігли.

Між супротивником і Тарновим протікала невеличка річка. По той бік річки спинилися австріяки, по цей бік — були наші окопи, й у них ми засіли досить стало. Сидимо та й сидимо, австріяка до Тарнова не пускаємо. Власне, в Тарнові війська нема, а тільки наш штаб: військо все в окопах, але австріяк зацікавився нашим штабом, підвіз свою Tante Bertha й почав гатити по Тарнову, намацуючи будинок штабу. Штаб мусів перебратися поза місто, але й туди почала плювати та клята тітка. Але що то й за гармата, що бє на 14 кілометрів стрільнами на зріст людини й вагою в 12 пудів! А завивання того стрільна, коли воно, наближуючись, летить! Ні уявити, ані списати цього не можна. Казковий змій - Горинич, збільшений у міліярд разів, не міг би так страшно-моторошно засичати. Люди, вчувши той апокаліптичний, неймовірного жаху металевий звук, кидаються, як божевільні, врозтіч, ховаючись під мури або прилягаючи до землі, а то й тужавіють, як у каталепсії, витаращивши шкляні, мертві від жаху очі й роззявивши рота. „Щось страшного“, — як кажуть галичани. Там, де падає те стрільно, повстає величезна й глибока на кілька метрів яма. Відламки того стрільна розлітаються на 1—2 кілометри. На віддалі, біля мого помешкання, був одноповерховий кямяний будинок. Одного разу вночі, коли я вже спав, щось струснуло мені ліжко, а мене на ньому підкинуло й оголомшило так, що й вуха оглухли, тільки щось гуділо. На другий день іду повз той будинок, а його й сліду нема. На його місці величезна яма з камінням на дні, а від мурів, даху, дверей і вікон — ані сліду, все розторощено й позакидано не знати куди. Біля нашого військового лазарету була площа, на ній в ту ніч заночував був наш кінний санітарний транспорт. Стрільно тієї страшної „берти“ упало тієї ночі обік коновязу, розторощило кілька тачанок, позабивало

коней, а половину тулуба одного коня перекинуло через площу, через вулицю й закинуло на дах двоповерхового будинку.

„Щось страшного", — знову скаже галичанин і матиме рацію.

Засиділись ми в Тарнові щось довгенько, здається, аж до весни — ні вперед, ні назад. Мабуть, у Любліні (командант фронту) знали, що ще посидимо тут, бо до штабу приходить телеграма, і нею головний санітарний інспектор фронту Яніцький викликає мене до себе. Їду. Зявляюсь.

— Ви, М. А., морочитеся на фронті вже цілий рік. Їдьте додому, в Київ, та відпочиньте два тижні.

— Дякую. — Поїхав...

А в Києві гучно, весело, скрізь музика, сестри милосердя чередами ходять, а за ними військові шинелі. Не війна, а загальне весілля.

Гидко мені стало. Не минуло й двох тижнів, як я повернувся.

Віджджаючи з Тарнова, залишив я командиром корпусу генерала Щербачова, а повернувшись, вже його не застав, бо негайно виїхав рятувати від німців наш румунський фронт, а на його місце став генерал Абрам Драгоміров.

Генерального штабу генерал А. Драгоміров (про нього я ще говоритиму) був мій давній знайомий, і я радий був його призначенню, бо знав, що з ним буде приємніше служити, як з його попередником. Генерал Щербачов санітарними справами не цікавився, на лікарів дивився згори, щільно тримався тільки старшини оперативного відділу, а біля себе тримав на припоні адьютантом свого зятя, він то був йому й „освєдомітєлєм". А щодо начальника штабу Цейля, то цей навіть не ховався з тим, що лікарів не любить, а з ними й лазаретів. Принаймні ні той, ні другий ніколи до військових лазаретів не заглядали.

Зовсім інший був Абрам Драгоміров. Його все цікавило, що входило до складу корпусу або стосувалося його інтересів. Лікарів завжди підтримував у їхніх сутичках зі старшинами, крім випадків, коли в гру була замішана сестра милосердя *).

На мої прохання й домагання завжди охоче давав згоду, любив заглядати до лазаретів, як рівно й скрізь, де тільки пахло чи смерділо салдатом.

---

*) В одному військовому лазареті сестра милосердя дала по пиці черговому по лазарету підстаршині за те, що він обізвав її повією. Піднялася ціла історія. Приїхав дізнання робити сам генерал „зелений". Підстаршина показав, що до тієї сестри щоночі ходили старшини з нашого штабу й останньої ночі старшина зіставсь до світу. Коли вдосвіта сестра проводила старшину, то черговий заявив сестрі, що це не по статуту і що „не стидно" їй? На це вона його по обличчю і... „як ти смієш?" Присуд: підстаршину арештовано й під суд, старшого лікаря негайно переведено до іншого лазарету, а сестра зосталася на своєму місці, і ті ж старшини й далі гостювали в неї. Про все це мені — ані слова, так як нібито це й не стосується до мене. Коли я хотів заступитися за старшого лікаря й звернути увагу на поводження в лазареті на очах у салдат наших старшин, що роблять з військового лазарету дім розпусти, то генерал А. Драгоміров раптом настобурчився й спинив мене: „Ну, прошу вас..." Мусів скоритися — дисципліна, та ще й на війні.

Повернувшися з Києва, застав я штаб корпусу не в Тарнові, а поза ним, у палаці князя Сапіги. Тут ми утримувалися якийсь час більш-менш спокійно, весна була, а далі трохи посунулися знов також назад. І знов, і знов все потроху назад та й назад, та й покоти-и-илися. Тільки котилися вже іншим шляхом, пішли в напрямку на Берестя-Литовське й повз нього правобіч, крізь Сідлецьку губерню на Барановичі. Йшли ми іноді поволі, а іноді й бігли, бо тут ворогом нам був не австріяк, а німець-германець. Проходили ми крізь села, містечка й поміщицькі садиби, здебільшого погорілі, а коли дещо утрималося й цілим, то ми його, по наказу згори, палили. На цьому ділі добре нагріли руки козаки. Це так робилося: останні ешельони відходять, кавалерія (козаки) прикривають відступ, сидячи верхи зі смолоскипами в руках. Підїжджає такий архангелвоїн з вогневим мечем у руках до халупи, гукає хазяїна й каже йому: давай 25 рублів, і я твоєї халупи не підпалю, а! не даєш, то ось тобі — й соломяна халупа зразу свічкою стає.

Котилися ми ото ціле літо й осінь (пів року), доки аж за Барановичами опинилися. Тут ми міцно стали й хоч пересовувалися потроху, то вже по полуденнику, а не по рівнолежнику.

Штаб армії мусів був опинитися в Мінську, а ставка верховного головнокомандуючого перескочила з Барановичів аж у Могилів. Ось воно як довоювались! Але ж війна не припинилася, тільки вона тепер стала називатися „позиційною“.

На цих позиціях ми півтора роки (1916 і половина 1917 р. р.) воювали, доки не надучило всім, і большевики погнали всіх нас під три вітри й „без контрибуцій та анексій“... додому.

І все таки треба сказати, що й цей період позиційної війни сам по собі був цікавий і, між іншим, тим, що був підготовчою прелюдією до того, що в 1917 році сталося. В окопах, досить добре пороблених, хоч далеко гірше, як у німців, сидів салдат ще гаразд одягнутий, узутий і добре годований. Зимою запорошує його добре снігом, а літом полоще дощем, а тому він завжди, зиму й літо, брудний. Годують його тепер вже не півторафунтовою порцією, як напочатку, а лише однофунтовою, а незабаром уже й півфунтовою, а там іноді й зась, бо в запіллю всю худобу повибито. На початку 1917 року зявляються наслідки цього, бо, крім мяса, нема й приварку, нема овочів, зявляються ознаки пошести — гнилець, скорбут. Салдати валяться цілими сотнями, куренями. Сочевиця не запобігла лихові, й тільки цілі потяги конденсованого молока рятують від загального бунту. По цей бік окопів, особливо навколо стоянок полків — асенізаційне поле. Призвичаїти московських салдатів до культурних звичок не так то легко. За цими полями смуга дивізійних штабів, а поміж ними санітарні установи, починаючи з зем-бань, зем-чайних і кінчаючи цілою низкою різноманітних лазаретів: військових, червонохресних, земсоюзних, містосоюзних і навіть власних, імяних. До цього ще — зубні лічниці, земаптеки, транспорти кінні та самохідні — взагалі таке embarasse de richesse, що ми не раз не знали, куди й дітися з ними. А треба знати, що з тими „зем“ і „мі-

стосоюзними“ установами йшло постачання в армію не тільки с.-д. і с.-р., а й завзятих большевиків.

Поруч із таким постачанням енерґійно йшло постачання й того, чого на фронті так страшенно бракувало в 1915 році, а саме піхотного й артилерійського вогнеприпасу. Стрілен і набоїв та всього, чого треба, не тільки під достатком, але скільки й не треба. Здавалося — чого ж бо нам так тихо сидіти? А нумо знов до зброї! Ось там, на півдні, Брусілов воює, прориви робить, чому ж ми сидимо?

Наш корпус тепер числиться на західньому фронті, на чолі того фронту генерального штабу генерал Еверт.

Нашому Абрамові *) чогось бракує, він непокоїться, він ще не досяг своєї мети, він страшенно ненавидить німців, він певен того, що перемога буде (немає в тому жадного сумніву) набоці Росії. У нас війська багато, у нас військо міцне, здорове, у нас тепер все є, ніщо нам не стоїть на перешкоді скласти „кулак“ і тим „кулаком“ німця по черепу. А до того й місце у нас є саме підходяще, щоб тим „кулаком“ розтрощити „лоба“ німцеві ось тут, недалеко, під Скробовим. Тим більше, що німця там під Скробовим мало, як показує авіяційна розвідка.

Прийшов наказ генералові Абрамові Драгомірову стати на чолі того „кулака“ й керувати боєм відповідно плянові, що його він виробив і що був ухвалений у штабах армії і ставки.

А „кулак“ складався з 4-х корпусів із усіма придатками, цебто ціла фронтова армія, сливе 300,000 вояків. Коли має починатися бій, про це ви ні від кого не почуєте, про це знає тільки оперативний відділ штабу, та й то, мабуть, не весь. Але деякі ознаки можна спостерегти. Ось зявився на ближчій стації чудовий імянний санітарний потяг, а то невідомо звідки приїхав імянний червонохресний лазарет. Здається, що потреби в них жадної нема й не передбачається, а про те — чи треба, чи ні — відає вже штаб армії або ставка. Ось і зараз, на стацію прибули не один-два, а багато порожніх санітарпотягів, а до штабу корпусу з галасом прискочив люксусовий лазарет генерал-губернаторши С., і в ньому десять красунь, та не абияких, а дійсно красунь, та все дочок губернаторських та видатних дворянських родин. Якби не отой стяг інтернаціонального Червоного Хреста, то можна б гадати, що генеральша С. — не є генеральша С., а бандурша, а лазарет — не лазарет, а балетна трупа, бо спіднички у красунь не досягали навіть і до колін. Другого дня завітав у гості до цього лазарету міністр Кривошеін, а з ним — висока титулована персона.

Ну, думаю, щось готується, мабуть, незабаром буде бій, а до того ще й генерал А. Драгоміров питає мене про лазарети й транспорти. Дійсно, днів за два, щось десь з гармати гупнуло, а там вдруге з іншого місця й без перерви починає гримати раз-по-раз все дужче, все частіше. Той, хто був на фронті, враз відчує, що

*) Генерал Абрам Драгоміров.

починається підготовка до наступу й уявлюваного в бажанню прориву. Але ця підготовка під Скробовим — це не абищо. Тут в боротьбі смертельній схопилися не тільки люди, а й небо з землею.

З глибин землі повикочувалися казкові титани, іхтіозаври з періоду створення землі, здибилися на свої страшенні ноги-лапи й виригують вогонь, що все нищить, все палить. На артилерійській мові це звіря називається — „тяжкі гармати". Стоять вони одна при одній, сливе, на цілий кілометр і весь час тільки те й роблять, що виригують разом із вогнем ще й брили заліза, що несе тільки смерть і нещадно косить усякі перепони. Земля стугонить, трясеться від ригання того звіря, мури тріскаються, шибки у вікнах бряжчать, а з-під землі гуде-гуде, неначе земля не то плаче, не то спересердя гримає чогось.

Минула ніч, минає день, а гармати не вщухають, все ревуть та ревуть, а земля все гуде та й гуде, не то вона квилить-голосить, не то гримає грозить, але все дужче та дужче. Ось і друга ніч наступає, ось заблагословилося й на день Божий, а земля й люди на ній не втихомирюються й пазурями-стрільнами тих навіжених гармат все рвуть, все руйнують, все нищать по той бік окопів.

Того знущання над життям живих істот, нарешті, й небо не витримало. Надвечір почали хмари метушитися, зорі лякаються й ховаються за ними, а місяць хоче визирнути, та від жалю чи від страху, чи з огиди до того, що робиться на землі, знову поринає в безвість. А тут тобі вітри де не взялися, схопилися, сгрутилися-зударилися, завили, засвистіли, крутять, вертять один одного, штовхаються, граючись, обхоплюють дуби й сосни триобхватні—зивертають їх із корінням і шалено починають тими велетенськими деревинами кидати по всьому лісі, ламаючи все, що по дорозі попадеться. Атака всіх вітрів, усіх синів Буревія на ліс, на халупи, на людей. Хмари не вгавають — вовтузяться — наскокують одна на одну, люто бються, аж іскри летять і освітлюють усю землю. Грім гуркоче, аж ревегуркоче, й не розбереш, чи то він свариться з гарматами – хто дужчий, чи то він регоче-насміхається, дивлячись на те людське весіллябожевілля.

А ракети й собі граються-гуляють у небі, тоді як рефлектори нишпорять по землі-бойовищу, вишукуючи, де ховаються людські душі.

Нарешті всі перепони супротивникові знищено, всі дротяні загороди, всі щити й мури-бетони німецьких окопів зруйновано; перепон більше немає — вперед... ура, ура, ура!... Враз і гармати, аж червоні від вогню, затихли, іхтіозаври принишкли, а земля стихá, вже не стогне, а посміхується — гу-гу-гу, і хмари враз зареготалися: го-го, го-го-о-о — та врозтіч, місяць почав до землі залицятися, зорі гурточком, посміхуючись, замиготіли. Весело начебто стало всім на тій, на Божій землі. Весело, та не надовго.

Німці давно вже прокинулися, ще в першу ніч; з першого гарматного стрілу вони швиденько почали перекидатися сюди тисячами на своїх автокаміонах та вузькоколійках, збудованих за одну ніч.

Обсіли нас із двох боків та й тихесенько, мабуть, посміхуючись собі в уса, причаїлися та й вичікують, а коли наші „ура", пробігли кілометрів зо два, доганяючи вітра в степу, вони взяли москалів із обох флянків на мушку. „Ура" враз замовкло. Що таке? А ззаду і з боків бють, не жаліють. Ось-ось відріжуть. Назад, назад! А назад завжди легше... Та й опинилися по цьому боці своїх окопів. А де ж „кулак"?

А „кулака" вже немає... Зосталися тільки кісточки від нього та на полі, в братських могилах 25 відсотків, та ранених одвезено до стації 70,000 покаліченого люду. Офіціяльних цифр у мене не було, бо кожний корпус давав від себе відомості до штабу армії, але загальне враження й приблизний підсумок був той, що оце подаю.

Другого дня вранці після тієї навіженої ночі, коли вже підготовка скінчилася, виїхав я на лінію перевязочних пунктів і лазаретів. На тому місці, де стояв ліс, валялися величезні дуби й сосни, а дрібнота лісова погнута й поламана, намети порозкидані. Не зважаючи на це, робота санітарна йшла повною парою. Побитих людей перевязували, де треба — оперували, поїли, годували й гайда на транспорти: тачанки, лінійки, автокаміони — і за 15 кілометрів на стацію, а там чекають уже потяги. Не зважаючи на таку силу побитих людей, евакуація відбулася цим разом якнайліпше й швидким темпом.

Здається, це була остання спроба якщо не подолати, то хоч трохи відігнати німця з-під носу, останні корчі останніх сил пробитися крізь німецькі лави, що запанували на Пинській землі, чи, бодай, налякати їх.

Після цієї спроби більше боїв вже не було.

В окопах де-не-де пострілювали, надходили іноді „самостріли" *), але їх тепер уже не евакували, а гнали назад до окопів. У лазаретах, здебільшого, знаходилося тільки по кілька хворих і то не справжніх, а так, напів-симулянтів. Але, на диво, почали зявлятися старшини з триперами. Звідки це? Не хтять признаватися, аж поки одного всовістили-переконали, і він показав, де воно таїться те джерело: завідувателька земаптекою. Кинулися до неї, а вона, прочувши, тієї ж ночі — навтіки.

Незабаром після того сумної слави бойовища під Скробовим генерал Абрам Драгоміров дістав на північному фронті армію, став командантом, а на його місце призначено генерального штабу генерала Киселевського **). Ним починається нова серія корпусних ко-

---

*) „Самостріли" — це ті, що самі прострілювали собі пальці, долоні тощо, щоб звільнитися з окопів.

**) Генерал Киселевський, певно, чув, що я з „Мазепинців", і якось зайшов до мене, заговорив на українські теми (а тоді ці теми почали вже в повітрі роїтися — ставали актуальними, й за спільним обідом і вечерею не раз здіймалися гострі балачки) та й каже мені, що він походить із роду київського воєводи часів гетьмана Богдана Хмельницького, Адама Киселя. Дійсно, в обличчі генерала Киселевського й воєводи Киселя, поданому в Історії України Грушевського, було щось споріднене. Я його цим зацікавив і дав до прочитання Історію Грушевського, що тоді саме якраз у мене була. Він прочитав, а чи розібрав? — Не знаю.

мандирів; кажу серія, бо вони наступають один по одному, не засиджуючись на місці. Ця серія генералів відзначається від попередніх тим, що вони ставали зразу ж до всіх нас якось простіші, лагідніші, відносилися майже по-товариськи. Всі вони були добре виховані, коректні, чемні, жадного „окрику"; до всякого прохання не тільки прислухалися, а навіть, іноді, самі поради питали. З генерала Киселевського почали й тягнулися розваги — то в штабі з запрошенням і участю люксусових сестер милосердних, то в лазаретах і полках, де показувалися нам цілі циркові вистави (у полках) або концерти (в лазаретах). А в самому штабі йшли кіно-фільми, приїздили з Петербургу оперові співці й балетові танцюристки. Приїздив, між іншим, румунський престолонаслідник принц Карло, батько якого, король Фердинанд, був шефом 168 пішого Миргородського полку, а полк святкував століття свого існування.

Кінець війни прожили ми на фронті, можна з певністю сказати, весело. Але це „весело" було відгомоном не тільки спокійного й байдужого стану війська на фронті позиційної війни, але й відгомоном того, що робилося чи починалося, й чого з радістю відчувала й очікувала вся маса війська — салдати й старшина, не виключаючи й вищого командування. Повстання робітників і ґвардійських полків у Петербурзі фронт зустрів, здебільшого, радісно. Навіть уступлення Миколи II, здається, що нікого не стурбувало й не засмутило. А от, як почалася сваволя салдатів, надто коли вийшов „приказ № 1", — тоді смуток, тривога, навіть жах почали охоплювати старшину.

— То дзвонили весело,—чути було поміж старшиною, — а тепер начебто на похорон.

— Еге-ж, то-то ж бо як раділи, та чи не заплачемо нарешті?— зауважує якийсь.

— Пакуймося краще та й додому, може, там ми кориснішими будемо!...

(Далі буде).

Сторінка виправлень. *)

До „Січові Стрільці в боротьбі за державність“ генштабу генерал-хорунжого М. Безручка в 2 й 3 збірникові „За Державність“.

Шановний автор, від початку 1919 р. начальник штабу корпусу, а потім групи С. С. — є, без сумніву, найбільш покликаним до історичного утривалення й фахової оцінки тих великих жертв і трудів, що їх в імя Соборности Української Держави принесли наддніпрянські Січові Стрільці. Це й зробив він у своїй вищеназваній праці, найбільш достовірному звіті діяльности С. С. на Наддніпрянщині, але тільки частинно. Перш за все шановний автор дав нам огляд історії згаданої формації не від самого початку її існування, а тільки її кінцевого періоду, тобто від березня до грудня 1919 р., коли то й ціла армія У. Н. Р. перестала, як така, існувати. А дальше шановний автор дав нам, власне, й не історію С. С. в дослівному розумінню того слова, а хронологічний огляд певних, так би мовити, матеріяльних фактів, огляд тільки їх бойової діяльности.

Вартости праці ген. Безручка, одного з найкращих наших військових фахівців, це, очевидно, не зменшує. Зібраний ним матеріял є настільки багатий, подані ним фахові оцінки поодиноких операцій С. С. є такі звязні й влучні, що історіографія наших визвольних змагань все буде змушена звертатися до неї, як до першорядного джерела. А все ж таки зробив ген. Безручко помилку, що в своєму нарисі не узгляднив тих праць до історії формації С. С., що вже появилися дотепер. Займаючи становисько начальника штабу кор-

---

*) У своїх передмовах до 1-го й 2-го збірника „За Державність“ Редакція вже зазначала, що обєктивність у викладі тих чи інших спогадів про події, що їх свідком чи учасником був автор — є, може, найголовнішою умовою їхньої вартости.

Крім браку обєктивности спогадам часами шкодить ще й брак памяті в авторів—брак, зрештою, такий природній в умовах цих довгих років та злиднів на еміґрації.

Через це є дуже бажані й потрібні корективи до вже видрукуваних спогадів збоку тих, хто памятає краще чи пригадує якісь моменти, що про них забув ізгадати автор мемуарів.

Зі збірника 3-го розпочали ми вже подавати такі корективи до видрукуваних у попередніх збірниках праць.

Гадаємо, що вносити-подавати такі корективи — теж цілком обєктивні — є обовязком кожного вояка нашої армії, через що й закликаємо всіх сповнити цей свій обовязок. — Редакція.

пусу і групи С. С., автор мав нагоду з автопсії познайомитися з усім тим, що відноситься до буття й історії С. С., але ж і поза його увагою міг пройти не один факт, не одну річ міг він заобсервувати поверховно й поверховний виробити собі погляд на неї.

Маю тут на увазі його думку про кіш С. С. Про нього (кіш С. С.) у своїй праці (стор. 5) ген. Безручко пише: „...Але кіш С. С. не розвинувся, як слід — через брак воєнного запасу, надто умундурування, а друге — через брак організаційного хисту його командування".

Щоб не розводитися, скажу (як колишній командант, а потім помішник команданта коша) коротко: не брак організаційного хисту здержував розвиток усієї формації, а браки, що їх навів шановний автор; а ще важніше — що спричинили їх воєнні події й безнастанні мандрівки коша з місця на місце. Ці останні причини були найважнішими, що кіш розвивався (вислів ген. Безручка „не розвинувся" є гіперболею) поволі. Для підпертя повищесказаного послужить його коротенька хроніка.

Кіш С. С. засновано в квітні 1919 р. в м. Кремянці. Напад великого московсько-большевицького загону 20 травня на Кремянець знищив кіш до щенту. Дня 10 червня засновано було новий кіш у м-ку Чугані. Звідси він зараз же помандрував у складі біля 30 видужальців, що ледве волікли за собою ноги, з двома возами, запряженими в схоровані на коросту коні, до с. Олійників. Звідси, по двох чи трьох днях, — до Колок, Базалії, Купеля і т. д., щоби врешті затриматися на два тижні в Ярмолинцях. З Ярмолинець, з огляду на наближення москалів, кіш відступив враз із корпусом С. С. до Лянцкоруня, а звідти — перейшов до с. Кадіївець. І, дійсно, до цього періоду в історії коша можна б прикласти закид, що він не розвинувся. Та які були умови його праці? Про це сказано в моїй статті: „Кіш С. С." (в „Літописі Червоної Калини" за 1930 р., зошит XI і XII).

А опісля, в другому періоді його існування, тобто під час перебування в Дунаївцях і Старокостянтинові, йому зробити закиду не можна ніякого *). На початку травня кіш С. С. в Старокостянтинові оглядав Головний Отаман Симон Петлюра і виїхав звідси захоплений тим, що бачив.

Друге, про що слід би сказати кілька слів, це справа захоплення 20 травня москалями м. Кремянця. „Все, що залишилося в Кремянці, — пише ген. Безручко (стор. 25), — хворі й ранені, вивезли большевики". В дійсності ж — червоні москвини були далекі від такої гуманности й замість возитися з „клятими хахлами", — всіх старшин і стрільців (у більшій часті хворих по шпиталях), що їм попали в руки, — порозстрілювали або порубали, як, наприклад,

---

*) Організація коша С. С. і доповнення, — пише В. Кучабський („Січові Стрільці. Їх історія і характер". Нарис. Львів 1920) — переведена по пляну осаула Івана Чмоли, заповідала дуже гарні результати і, правдоподібно, була б принята в цілій українській армії".

лікаря д-ра Барабаша. (Пор. Р. Давний: „Про С. С.“, стор. 58 і д-р О. Назарук: „Рік на Великій Україні“, стор. 157). Справа ця може бути для загальної історії україно-московської війни й не так то вже великої ваги, але й такий причинок до методів боротьби й психіки рознузданого кровожерного московського варвара зі своїм безборонним противником заслуговує на те, щоб навіки залишився в памяті і наступних поколінь.

Також у представленню відібрання С. С-ями Кремянця 22 травня стрічаються деякі недокладності. „Ворог не встиг зібратися, — читаємо на стор. 25, — як піхота вдарила на нього зі сходу, кіннота (Кінний дивізіон С. С.,—О. Д.), з півдня, а панцерники з півночі“.— В дійсності було так, що піхота, тобто 1-й п. п. С. С. наблизився до Кремянця зі сходу, стрінувся з москалями біля Трьох Кійців, де прийшло з ними до бою. Щождо кінноти, то вона була разом із полком і ніякого самостійного завдання не мала й не атакувала ворога з півдня. Що більше — через самовільність команданта дивізіону, дивізіон в бою біля Трьох Кійців розсипався й узагалі піхоті не допоміг. Справу цю представлено досить точно в моїй статті „Напад большевиків на Кремянець у травні 1919 р.“ („Календар Червоної Калини“ за 1930 р.), і над нею тут годі ширше розводитися.

Оскільки мої скромні зауваження й цитовані повище мої та двох інших авторів спогади спричиняться до вияснення порушених справ,— не беруся судити. Та й не про це тут ходить, а про річ принципову,—а саме, необхідність синтезування вже опублікованого матеріялу в усіх того роду працях, як ген. Безручка. Представлення історичних подій у їх реальній обєктивності є взагалі справою трудною. Коли ж автор сам стояв близько до подій, то в його працю може втиснутися тим більше субєктивного елементу. І саме через це в своїх нарисах і монографіях, що відносяться до нашої визвольної війни, автори, безумовно, повинні використовувати все, що до даного періоду чи особи відноситься, та що вже було опубліковано. Ніхто такого побажання не поставить, розуміється, до спогадів, але „Січові Стрільці“ ген. Безручка не мають характеру мемуарного. А коли ген. Безручко не погоджується, припустімо, з думками й представленням подій у інших авторів, то був би добре зробив, коли б у відповідних замітках зайняв до них становисько (як це зробив він у стосунку до праці ген. Капустянського). Такі замітки, певно, не обнизили б, а, навпаки, ще більше піднесли б вартість його нарису.

Та в умовинах еміґраційного життя всі ці дрібні недотягнення в праці ген. Безручка є аж надто зрозумілі. А, на загал, його праця, це одна з тих сторінок, занесених на скрижалі нашого недавнього минулого, і нею може пишатися не тільки Січове Стрілецтво, але й вужча його Батьківщина — Галицька Земля.

Сотник Осип Думин.

В праці генерал-хорунжого М. Безручка „Січові Стрільці в боротьбі за державність“ (докінчення), в розділі: „Події вночі з 12 на 13 червня й відворот на р. Случ“ (стор. 62, рядок 23 згори) — помилково приписано мені ролю командира 3-го полку С. С.

Зазначаю:

1) що в період боїв за переправи на р. Случі (12—15 червня 1919 р.) я керував 4-м полком С. С.,

2) наказу керувати в ці дні 3-м полком С. С. не одержував.

Можливо, що помилка, яку тут спростовую, походить із спомину про переформування групи С. С. у дві дивізії дня 10 липня 1919 р., про що автор у тій же статті (стор. 75, рядок 4-й здолу) оповідає:

„...10 липня частини групи С. С. прибули до вказаних районів, де розпочалися надзвичайно спішні роботи по переформуванню їх у дві дивізії. Протягом 3—5 днів було зформовано два штаби дивізій. До складу 1-ої (10-ої) дивізії увійшли: 1, 2, і 4 п. С. С. (останній отримав назву 3-го полку С. С.)... До складу 2-ої (11-ої) дивізії увійшли: 3-й полк С. С., що отримав назву 4-го полку С. С...“ (Підкреслення мої. А. К.).

Але й з повищого також видно, що фраза на стор. 62, рядок 23 згори: „Командир же 3-го полку сотник А. Кмета“ в стосунку до періоду боїв у днях 12—15 червня 1919 р.—не відповідає дійсності, бо до 10 липня 1919 р. сталими командирами перших чотирьох полків групи С. С. були:

1-го п. Січових Стрільців — підполковник І. Рогульський.
2-го п. „ „ сотник Ю. Осипенко.
3-го п. „ „ підполковник Пищаленко.
4-го п. „ „ сотник А. Кмета.

Полковник А. Кмета,
бувший командир 4-го полку С. С.

Ціна з пересилкою:
в Польщі 5.50 зл., за кордон 6.00 зл.